

Op verkenning
in de betonwoestijn

Derk de Jonge

59,547

Op verkenning
in de betonwoestijn

Bibliotheek TU Delft

C 0003813973

2414
487
1

Op verkenning in de betonwoestijn

Derk de Jonge

Delftse Universitaire Pers / 1993

Uitgegeven en gedistribueerd door:

Delftse Universitaire Pers
Stevinweg 1
2628 CN Delft

telefoon 015-783254
fax 015-781661

Omslag: Militiezaal en Universiteitsbibliotheek, Amsterdam

Foto omslag: Nout Steenkamp
Foto's binnenwerk: Derk de Jonge

ISBN 90-6275-929-7/CIP

Copyright © 1993 by Derk de Jonge

All rights reserved

No part of the material protected by this copyright notice may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage and retrieval system, without permission from the publisher: Delft University Press, Stevinweg 1, 2628 CN Delft, The Netherlands.

Inhoudsopgave

Voorwoord	ix
Inleiding	11
<i>1. Gegevens uit diverse publikaties</i>	15
Idealisme en cynisme van architecten	15
Tekens aan de wand: critiek door publicisten	17
Lezersreacties	20
Een onderzoek in Utrecht	21
Conservatisme?	23
Studenten geven hun oordeel	24
<i>2. Woningen, woonbuurten en winkelcentra</i>	25
Waardering van de woonvormen	25
Vormvariatie van woning en naaste omgeving	28
De dakvorm in de laagbouw	30
Waardering van woonerven	31
Belevingswaarden van bouwmaterialen	33
Beton	35
Afkeer van 'blikken' gebouwen	36
Waardering van twee winkelcentra	36
Voorliefde voor 'natuurlijkheid'	39

3. <i>Grote gebouwen in het stadsbeeld</i>	41
De keuze van de objecten	41
De onderzoekmethode	43
Hoofdlijnen in de uitkomsten	43
Waarderingsniveau's	46
'Organische' en mechanistische architectuur	48
'Zeggingskracht'	50
Drie soorten reacties	51
Methodologische aspecten	51
Hoogbouw en superhoogbouw	55
Consensus	55
4. <i>Symptomen van verloedering</i>	57
Het geval-Peperklip	57
Het geval-Bijlmermeer	62
Punten van overeenkomst	65
Kleine bloemlezing van de verloedering	65
Problemen van historische stadsgezichten	74
Twee soorten esthetiek	76
Reacties uit de vakwereld	77
5. <i>Op zoek naar verklaringen</i>	81
Theoretische inzichten; complexiteit en orde	81
Voorkeur voor complexiteit: motieven	83
Dynamische contrasten	83
Een bijdrage van de semiotiek	84
Het gezonde verstand	85
Opvattingen van architecten	86
Het modernisme in architectuur en stedenbouw	90
6. <i>Variaties op het modernisme in de architectuur</i>	97
Het structuralisme in de Nederlandse architectuur	97
Ontsporingen	99
De nieuwe kneuterigheid	100
Het postmodernisme	104
Modernisme, hedonisme en postmodernisme	105

<i>7. Hoopgevende ontwikkelingen</i>	107
't Had zoveel erger kunnen zijn...	107
Acties uit de bevolking	112
Duurzamer bouwen en wonen	112
Groeiende aandacht voor kwaliteit	113
Werkgroep 5 x 5 en Stichting Q	115
Kattenbroek	115
Onderbelichte problemen	117
Perspectieven	120
Expressie van culturele waarden	124
Besluit	125
Bijlage 1. Onderzoekuitkomsten betreffende de waardering van de verschijningsvorm van een aantal grote gebouwen	127
Bijlage 2. Publikaties over ruimtelijke en architectonische kwaliteit: enige hoofdlijnen	159
Bijlage 3. Nieuwe ideeën in de praktijk gebracht.	169
Noten	177
Literatuur	187
Register	193

Voorwoord

Bevolkingsgroei en economische ontwikkeling leiden tot uitbreiding van de bebouwing: meer huizen, meer kantoren, winkels en scholen, meer straten en wegen. Sinds 1945 is de bevolking van Nederland ongeveer verdubbeld en de gezamenlijke oppervlakte van steden en dorpen is meer dan evenredig gegroeid. Open ruimte en natuur komen steeds verder weg. De omgeving waarin we leven wordt alsmear kunstmatiger.

In een rijk en hoog ontwikkeld land, dat jaarlijks tientallen miljarden uitgeeft aan nieuwbouw, mag verwacht worden dat deze van hoge kwaliteit is, ook wat de verschijningsvorm ervan betreft. Architecten, stedenbouwkundigen en welstandscommissies zijn er om daarvoor te zorgen. Bekend is een uitspraak van architect Jacob Bakema: 'Het uiteindelijke criterium of een gebouw goed is of niet, na al het werk wat je eraan hebt gehad, is of je het mooi vindt.' En de Nederlandse stedenbouwkundigen afficheren het resultaat van hun werk als 'een optelsom van schoonheid, functionaliteit en duurzaamheid'¹. De welstandscolleges, die de gemeenten adviseren over de aanvaardbaarheid van nieuwbouw en belangrijke verbouwingen, zijn belast met een soort kwaliteitscontrole die ervoor moet zorgen dat gebouwen er goed uitzien en in hun omgeving passen.

Prominente architecten zijn van mening dat het geheel van de bouwwerken die zo ontstaan 'deel van onze nationale culturele expressie', anders gezegd 'spiegel van de samenleving' is².

'De' samenleving is echter groot en gedifferentieerd. Het is daarom niet verwonderlijk dat vele leden ervan zich niet herkennen in de spiegels die de bouwkunst hun voorhoudt. De redactie van een plaatselijk blad, die een enquête onder de lezers had gehouden over nieuwe architectuur, verzuchtte: 'Hoe is het mogelijk dat nieuwbouwprojecten die achteraf bijna door iedereen lelijk worden gevonden toch worden gerealiseerd?'³

Dit is maar één van de talrijke klachten over de lelijkheid van een groot deel van de Nederlandse nieuwbouw. Ook het werk van architecten van naam ont-
komt niet steeds aan dit soort critiek. Zelfs zijn enige van de ergste misbaksels
die stad en land ontsieren ontworpen door beroemde architecten, waarvan
sommige ook nog hoogleraar in de bouwkunde zijn en hun studenten het vak
moeten leren⁴.

Aan de andere kant zijn er uitspraken die wijzen op de maatschappelijke er-
kenning van de architectuur en zelfs op het feit dat bij open dagen, architec-
tuurestafettes en dergelijke van massa-attracties sprake is, wat een teken zou
zijn dat het publiek de nieuwe architectuur hoog waardeert.

Er blijken binnen de samenleving dus aanzienlijke verschillen in de waarde-
ring van de verschijningsvorm van de nieuwbouw te bestaan. De vraag is op
welke punten deze smaakverschillen tot uiting komen en hoe ze te verklaren
zijn. Dit boek wil bijdragen tot de beantwoording van zulke vragen. Niet alleen
de direct bij de bouw betrokkenen zou het tot nadenken kunnen stemmen,
maar iedereen die overtuigd is van het belang dat de gebouwde omgeving voor
ons allen heeft.

D. de Jonge, augustus 1993

Inleiding

In de discussie over architectuur is een onderscheid te maken tussen het zakelijke gebruik van een gebouw, de waardering ervan in termen van mooi – lelijk, en de symbolische betekenis, de verwijzing naar achterliggende ideeën en waarden. In het volgende staat de beleving van gebouwen als mooi of lelijk centraal, in het bijzonder wat betreft de verschijningsvorm, de bijdrage aan het stadsbeeld. Dit is ook het aspect van de architectuur dat voor de meeste mensen van primaire betekenis is als het decor waarbinnen hun leven zich afspeelt.

Ik ben me ervan bewust dat de woorden *mooi* en *lelijk* in de kunstcritiek van deze tijd, en ook in de architectuurcritiek, nogal omstreden zijn. Aan de andere kant hebben prominente ontwerpers als Bakema, Weeber en Hoogstad te kennen gegeven dat zij streven naar het maken van mooie gebouwen, terwijl architectuurcriticus Max van Rooy vindt dat het in de architectuur uiteindelijk altijd gaat om kwesties van mooi of lelijk. Maar bovenal is te constateren dat de grote meerderheid van de bevolking, inzonderheid vele publicisten en journalisten, die woorden dikwijls gebruikt om haar waardering van het uiterlijk van gebouwen tot uitdrukking te brengen.

De sterk tegenstrijdige opvattingen die er over de esthetische kwaliteit van de recente Nederlandse architectuur te vernemen zijn leiden tot de vraag hoe het daarmee nu eigenlijk zit en hoe dat te verklaren is. Het ligt voor de hand het antwoord te zoeken in uitspraken die men hierover gedaan heeft. In het volgende zal ik de nadruk leggen op ervaringen van beschouwers die niet tot de vakwereld van architecten en architectuurcritici behoren. Deze 'leken' op het gebied van de bouwkunde vormen immers de overgrote meerderheid van hen waarvoor de gebouwde omgeving is bestemd en er is veel voor te zeggen dat een gebruiksvoorwerp niet in de eerste plaats de producenten, maar de gebruikers dient te behagen, zodat hun oordeel het meest relevant is.

De waarneming en beleving van objecten, dus ook van gebouwen, is een persoonlijke zaak, waarbij het gaat om processen die zich in de zintuigen en hersenen van de beschouwer voordoen. Dit wetende gaat men er in de gedragswetenschappen in het algemeen van uit dat er ook sprake kan zijn van een zekere *intersubjectiviteit*, punten van overeenkomst tussen de stuk voor stuk individuele belevingen van grote aantallen mensen. Dat zou dan te verklaren zijn op grond van gemeenschappelijke lichamelijke en geestelijke eigenschappen, als ook maatschappelijke waarden en interesses. Het ligt dan voor de hand deze laatste binnen een bepaalde cultuur en een gegeven tijdsbestek te zoeken.

De aandacht gaat met name uit naar wat er binnen Nederland in voorgaande jaren, globaal genomen sinds 1960, over esthetische eigenschappen van de nieuwbouw te berde is gebracht.

De bronnen van informatie die de gegevens daarover leveren zijn in hoofdzaak van tweeërlei aard: uitspraken over dit onderwerp in publicaties, en uitkomsten van gedragswetenschappelijk onderzoek.

Bij het verzamelen van deze gegevens hebben geen wetenschappelijke theorieën voorop gestaan. Wel komen achteraf een aantal aan de gedragswetenschappen ontleende inzichten ter sprake die kunnen bijdragen tot de verklaring van de geconstateerde feiten.

Het is niet mogelijk een zo uitgebreid en ingewikkeld onderwerp als de esthetische waardering van de gebouwde omgeving uitputtend te behandelen. Vandaar het verkennende karakter van dit boek.

Relevantie van de begrippen *mooi* en *lelijk* volgens enige prominente architecten

J. Bakema: 'Het uiteindelijk criterium of een gebouw goed is of niet, na al het werk wat je eraan hebt gehad, is of je het mooi vindt'. [Geciteerd door Peter Schat, 'Amsterdam huilt beton', Cultureel Supplement, *NRC-Handelsblad* (20 maart 1981).]

C. Weeber: 'Ik denk dat een architect niet anders kan doen dan dingen te maken die hij zelf mooi vindt. Of het ook door anderen mooi wordt gevonden is een andere zaak'. [H. van Hoogdalem e.a. (red.), *Tussen pen en potlood*, Delft (1986), p. 67.]

J. Hoogstad: (over het door hem ontworpen gebouw van het Ministerie van VROM in Den Haag) 'Ik heb het als mijn opdracht ervaren er een mooi ge-

bouw van te maken. Er zijn architecten die beweren dat puur functioneel ook mooi is. Schoonheid is in hun ogen nuttigheid. Ik denk dat dat niet zo vanzelfsprekend is. Ik geloof er in om van zaken die we nodig hebben ook iets moois te maken'. [J. Hoogstad, 'Het wordt een mooi gebouw', in: *Open Huis*, 12 jr. nr. 11 (1988), p. 10.]

1. Gegevens uit diverse publikaties

Idealisme en cynisme van architecten

Van de vorige zowel als van de huidige voorzitter van de belangrijkste Nederlandse architectenvereniging, BNA,¹ zijn enige markante uitspraken bekend over de rol die deze beroepsgroep in de maatschappij speelt, of dient te spelen. Daarbij blijkt er zowel een cynische als een idealistische visie op dit onderwerp te bestaan.

Overigens verdient in de eerste plaats een alinea uit de oude erecode van de BNA de aandacht, die luidt: 'De architect behoort in de uitoefening van zijn beroep de samenleving naar beste weten en kunnen te dienen. De architect is gehouden daarbij zijn onafhankelijkheid en vrijheid van beslissen te handhaven'.

Dit komt overeen met de opvatting van de 19e-eeuwse architectuurtheoreticus Durand: 'Het doel van de architectuur is het publieke en private nut, het geluk en het voortbestaan van de individuen en van de maatschappij'.

De maatschappelijke taak van de architect werd ook beklemtoond in de jubileumtoespraak die de toenmalige voorzitter van de BNA, ir. C.F.A. Knol, op 26 februari 1992 hield. Volgens hem is de architectuur 'het beeld van de samenleving', waarin de 'maatschappelijke verhoudingen herkenbaar worden'. Anders dan 'een gewone broodwinner' heeft de architect 'een zware verantwoordelijkheid ten opzichte van de samenleving'. Hij moet voldoen aan 'de primaire eisen van functionele gebruikswaarde en de economische toekomstwaarde van het bouwproject. En daarbij zal voor de indeling en inrichting van het gebouw de welzijns-belevingswaarde voor de individuele gebruiker volstrekt prevaleren'. Bovendien is 'architectuur als deel van onze nationale culturele expressie bepalend voor de belevingswaarde van de openbare ruimte'.

Spuikwartier Den Haag: architectuur als 'beeld van de samenleving'?

Knol stelt verder dat de architect als cultuurdrager, die zelf ook een deel van de cultuur beïnvloedt, door de geschiedenis herkend is en ruimschoots erkenning heeft gekregen, wat blijkt uit de waardering door een maatschappelijke en culturele elite van zeer uiteenlopende typen architecten: Vitruvius en Alberti, Michelangelo en Le Corbusier, Rietveld en Koolhaas. Dat is niet verwonderlijk, meent Knol want: 'Het vak is beeldschon'.

De architect en stedenbouwkundige Prof.ir. Carel Weeber heeft enigszins andere opvattingen over zijn beeldschone vak. Hij vindt: '... architectuur is niet om mensen gelukkig te maken... vormgeving heeft niets moreels, die is amoreel, willekeurig'². Hij constateert ook dat architecten voor bepaalde groepen in de samenleving wèl maken wat nodig is en voor andere groepen blijkbaar niet. 'Er is kennelijk een systeem waarin de architect de vrijheid heeft om dingen te bedenken die sommige mensen niet willen... Het heeft te maken met machtsstructuren. De verdeling van de macht maakt uit welke sectoren het slachtoffer kunnen zijn van bepaalde ontwikkelingen'³. 'Ik ken de bouwverordening zoals een jurist de wet kent. Net als hij ken ik daardoor ook de mazen... Natuurlijk moet je naast goed kunnen tekenen ook goed kunnen lullen. Verbaale acrobatiek, het hoort bij het vak... ik krijg geen kansen, ik pak ze'⁴.

Als we de uitspraken van Knol en die van Weeber naast elkaar leggen, dan zouden we, indien Knol zijn eigen opvattingen en die van Weeber serieus neemt, kunnen verwachten dat hij Weeber zou voordragen om geroeyeerd te worden als lid van de BNA omdat deze duidelijk ingaat tegen de beroepsethiek. Niets is minder waar. Weeber... volgde Knol op als voorzitter van de BNA.

Tekens aan de wand: critiek door publicisten

Ter introductie komen commentaren op de Nederlandse nieuwbouw ter sprake die afkomstig zijn van enige niet op het gebied van de architectuur gespecialiseerde publicisten. Zij hebben belangstelling voor wat er wordt gebouwd op grond van hun interesse in en betrokkenheid bij de cultuur in het algemeen. Het is te verwachten dat hun kijk op de zaak onbevanger is dan die van de erkende, gespecialiseerde architectuurcritici.

In de eerste plaats dient hier genoemd te worden: *'Het boze oog'* van Gerrit Komrij (Amsterdam 1983), door Rudy Kousbroek⁵ gekenschetst als 'een van de meest onthutsende requisitoirs uit onze recente geschiedenis'. Komrij vindt: 'De moderne architecten zijn de grote bedervers, ze zaaien onmogelijkheid en planten het luisterloze. Ze laten een ongenadig spoor na van etter, schuim en oogbolkrenkring. Ze verslonzen ons huishouden. Ze vreten alles wat het aanzien waard is op. Ze zijn de coloradokevers van stad en platteland. Hun ideaal is de geldbuidel. Hun visioenen zijn van schokbeton'. (p. 22-23)

Als eerste voorbeeld heeft Komrij gekozen de twee kantoorgebouwen (ook wel aangeduid als 'kantoorvilla's') schuin tegenover het Rijksmuseum aan de Weteringschans in Amsterdam. Dit is een speculatieproject, van de grond gekomen in de tijd dat men verwachtte dat het aangrenzende stadsdeel sterk in de lift zou komen omdat men de Schiphollijn tot aan het Museumplein zou doortrekken (wat uiteindelijk niet gebeurd is, aangezien de gemeenteraad anders besloten heeft). Deze bouwwerkjes staan bij de bevolking bekend als 'het Peper-en-zoutstel'. Komrij vindt ze '... bastaarden van het huwelijk tussen volgzzaamheid en geesteloze zelfoverschatting in het brein van een middelmatig architect...' (p. 10).

Hij staat in zijn oordeel over deze 'wolgenesten' geenszins alleen. De Amsterdamse columnisten Renate Rubinstein en Henk Hofland spraken van 'nieuwe lelijkheid' en 'doodskoparchitectuur'. Talrijke schrijvers van ingezonden brieven luchtten hun woede over dit soort bouwsels op deze plek in de Amsterdamse binnenstad. Aangenomen mag worden dat een locatie op bijvoorbeeld een bedrijventerrein in de stedelijke periferie als veel minder storend zou zijn ervaren.

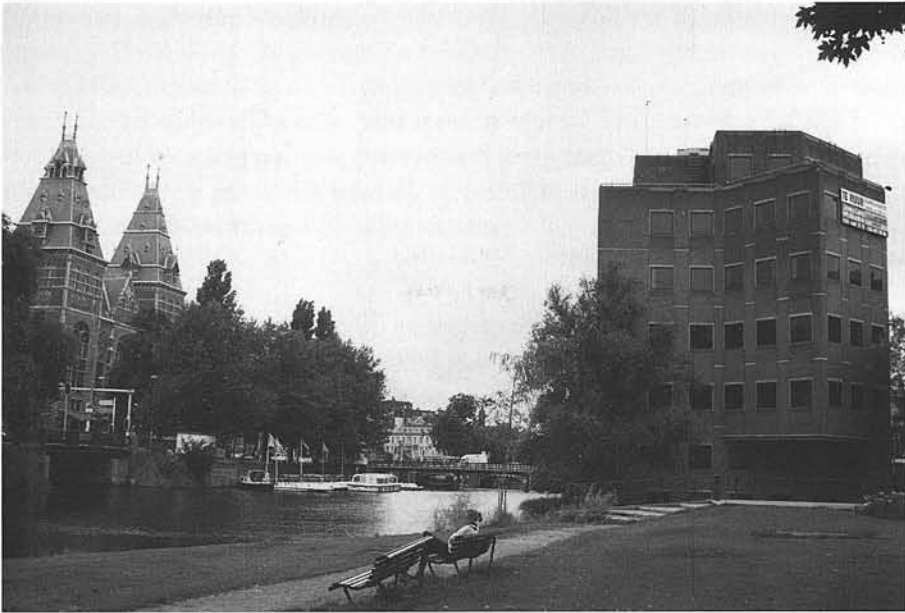

Leegstand in 'kantoorvilla', 1 juli 1993. Volgens een BNA-jury maakt dit bouwspel deel uit van een oeuvre bestaande uit 'Weerbarstige, maar gemotiveerde projecten (met) meer impact op maatschappelijke en technische ontwikkelingen, dan mooie projecten zonder reden.' De Volkskrant (30 juni 1993).

Zelf legde ik een zwart-witfoto van het peper-en-zoutstel, met op de achtergrond de fin-de-siècle villa's aan de Weteringschans voor aan 30 studenten in de Faculteit der Humane Wetenschappen van de Vrije (= humanistische) Universiteit Brussel, met het verzoek zowel de verschijningsvorm van de gebouwen op zich als hun relatie met de omgeving te waarderen in 'rapportcijfers' van 1 tot en met 10. Daarbij bleek de gemiddelde waardering voor de gebouwen zelf 4,75 te zijn en die van de relatie met de omgeving 2,0.

Reacties van Hedy d'Ancona en de componist Peter Schat komen in het volgende nog terloops ter sprake.

Interessant zijn ook uitspraken waarmee de ontwerper ervan, F.J. van Gool reageerde op de critiek, '... een solo van 312 ramen, zo heb ik het willen maken, dat is mijn karakter...'⁶ '...elk gebouw brengt nu eenmaal een schrikreactie teweeg', en 'het valt me op dat literaire mensen geen kijkdieren zijn'. Hij suggereert dus dat de critici de gebouwen niet goed bekeken hebben. Op de uitspraak dat de 'villa's' op bunkers met schietgaten lijken, riposteert hij: 'Ook Komrij weet toch dat je, als je bijvoorbeeld naar een bunker kijkt, niets tegen die bunker kan hebben? Dat ding kan het toch ook niet helpen?' (Van Gool

'Het project komt niet aan de praat met het Rijksmuseum, daar valt niet mee te praten, snap je wel?' (een stukje architectuurtheorie van architect Van Gool).

wel, DdJ). 'Er is een heel duidelijke belangstelling groeiende voor bunkers. Zo geheimzinnig zit de wereld van vorm en functie in elkaar'⁷.

Op te merken is nog dat Van Gool in vakkringen hoog aangeschreven staat. In de loop van de jaren tachtig vervulde hij enige tijd de functie van Rijksbouwmeester, in de Nota Architectuurbeleid van de bewindslieden van VWC en VROM (1991) aangeduid als 'het architectonisch geweten van de Rijksoverheid'. En in 1993 kreeg hij de BNA-kubus, een onderscheidingsteken dat jaarlijks wordt uitgereikt. Van Gool kreeg deze kubus 'vanwege de professionele uitoefening van zijn beroep en de constant hoge kwaliteit van zijn werk'. Het betreffende juryrapport van de BNA stelde verder nog: 'Weerbarstige, maar gemotiveerde projecten hebben meer impact op maatschappelijke en technische ontwikkelingen, dan mooie projecten zonder reden'⁸. Een en ander geeft een duidelijke indicatie dat men in architectonische vakkringen (in ieder geval soms) een heel ander oordeel over gebouwen kan hebben dan daarbuiten.

Het oordeel over de moderne architectuur van Rudy Kousbroek, die wel is gekenschetst als een erudiet promotor van het rationalisme⁹, is geen haar beter dan dat van Komrij. In een bespreking van een boek waarin Amsterdamse stadsgezichten uit 1860 en 1975 met elkaar vergeleken worden schreef hij: '...

wat blijft is een sterk gevoel van het tijdelijke en vergeefse van alles, met vooral de modernere architectuur meer en meer als een vorm van misleiding, waarmee de mensen eindeloos kunnen worden gesard en gekleineerd... Zo geven deze foto's en passant een inzicht in bepaalde belangrijke tijdgebonden vragen, bijvoorbeeld in welk jaar ernst had moeten worden gemaakt met 't systematisch doodknuppelen van architecten. Januari 1960 zou vermoedelijk een geschikte datum zijn geweest; de kans een onschuldige op te offeren was toen vermoedelijk al te verwaarlozen...'¹⁰.

Concrete voorbeelden in Amsterdam noemt de componist Peter Schat: '... alle brutale aanslagen van de commerciële beledigingsarchitectuur die deze stad de afgelopen decennia heeft moeten verduren: zeker na de Bijlmer, de Wibautstraat, de Universiteitsbibliotheek, de Vijzelstraatbank, de Frederikspleinbank, het Maupoleum, het Marriothotel, het Peper-en-zoutstel voor het Rijksmuseum, en al die andere 'projektontwikkelingen' – is de maat dan nooit vol?...'¹¹.

Een andere bekende publicist met scherpe kritiek op de nieuwe architectuur is Adriaan van Dis, die schreef: 'De Nederlandse architecten hebben ons land onbehaaglijk gemaakt. Het ergst is nog de stompzinnigheid van hun ontwerpen'¹².

Ook de minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, drs. Hedy d'Ancona, heeft kritiek: 'Ik erger me aan lelijke gebouwen. Neem het Pullmanhotel van een gewaardeerd architect als Carel Weeber aan het Spui in Den Haag; dat is een muur die alles verziekt wat daar nog moet komen. Of kijk naar het Maupoleum in Amsterdam, of naar dat Peper-en-zoutstel tegenover het Rijksmuseum. De Nederlandse Bank heeft het hele Frederiksplein verpest'¹³.

Het is duidelijk dat deze commentatoren hun opvattingen niet hebben getapt uit het BNA-vat van Ir. Knol. Hier rijst de oude vraag wat de waarheid is. Een verdere speurtocht is nodig om meer inzicht in het antwoord te krijgen.

Lezersreacties

Wat betreft de geciteerde opvattingen van publicisten zou het kunnen zijn dat het alleen gaat om de mening van niet meer dan een klein aantal middelbare mopperaars. Maar het is ook mogelijk dat we hier te doen hebben met uitingen van de *vox populi*, de stem van het volk.

Gebleken is dat er in ieder geval grote aantallen lezers van bladen als *Vrij Ne-*

derland en *NRC-Handelsblad* zijn die ook óók lucht willen geven aan hun onge- noegen over (een groot deel van) de nieuwbouw. Een oproep van de redactie van *Vrij Nederland* aan de lezers om te schrijven over 'het lelijkste dat u heeft ge- zien of gehoord of heeft moeten meemaken' leidde tot een groot aantal reac- ties: 'In alle varianten wordt het herhaald: "Ieder jaar zie je meer lelijks". "Wat is er veel lelijks om je heen". "De wereld wordt steeds lelijker"'.

Daarbij nam de nieuwbouw in al zijn verschillende vormen een prominente plaats in: de nieuwe woonwijken, de snelwegen, de geluidswallen en 'de van God en iedereen verlaten industrieterreinen, ze vervullen veel Nederlanders met afschuw en buitenlanders met verbijstering'. Dat geldt ook voor de 'stae- tes', de 'plaza's', de 'condo's', de 'borghen' en de 'haeghen', evenals voor een glazen puist die aan een historisch gebouw is geplakt. (*Vrij Nederland*, 4 augustus 1990).

Soortgelijke gevoelens kwamen tot uiting in de inzendingen voor een essay- prijsvraag van *NRC-Handelsblad* over 'de arrogantie van de architectuur'. De jury bij deze prijsvraag kwam tot de conclusie dat de grote hoeveelheid inzen- dingen, waarvan enkele eerder tot de categorie 'platte scheldkanonnade' be- horen, tonen dat onverschilligheid tegenover de nieuwe architectuur zeld- zaam is en dat het onderwerp in staat is de emoties hoog te doen oplaaien en mensen 'op papier in van woede stotterende wezens te veranderen'.

Opmerkelijk is daarbij ook dat Carel Weeber algemeen gezien wordt als 'de chef-ontwerper van de uit-de-hoogte-architectuur die ons land in toenemende mate verkilt. Zijn gebouwen als de Peperklip in Rotterdam en de Zwarte Ma- donna in Den Haag ontkennen het adagium van H.P. Berlage "bouwen is dien- nen"'. [Cultureel Supplement, *NRC-Handelsblad* (17 mei 1991).]

Een onderzoek in Utrecht

Het is niet uitgesloten dat de genoemde lezersreacties een sterk eenzijdige kijk op de zaak geven. Op de betreffende oproepen reageren uiteraard de negatief ingestelden en er zou een zwijgende meerderheid kunnen zijn die wèl een gunstig oordeel heeft over de nieuwbouw. Dit bezwaar geldt niet voor uit- komsten van gedragswetenschappelijk onderzoek, omdat daarbij de onder- vraagden worden uitgezocht door de onderzoekers, die een representatief beeld willen krijgen van de opvattingen die onder de bevolking leven.

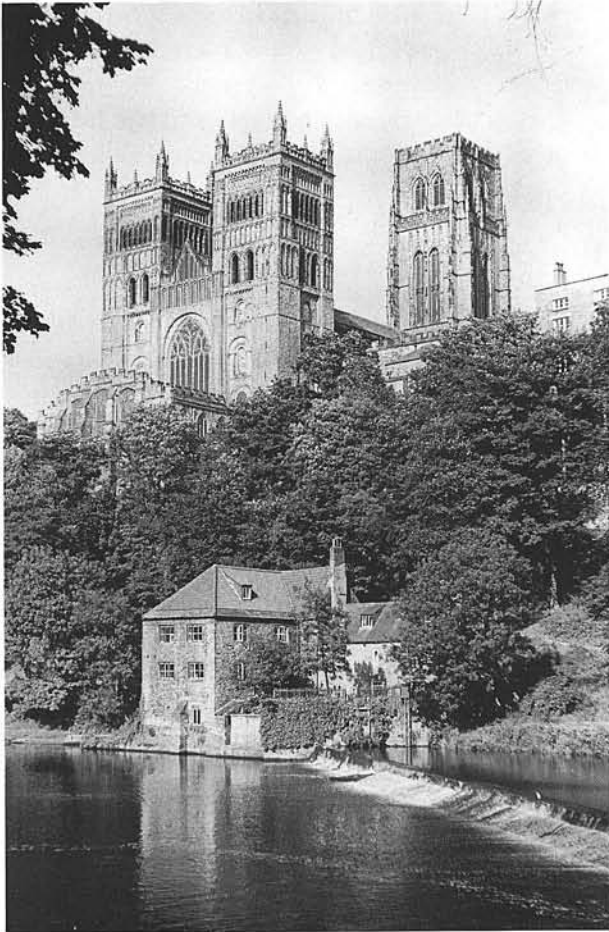
H.B.R. Ganzeboom¹⁴ stelde vast dat er bij het publiek een hoge waardering bestaat voor bouwkundige monumenten en voor alle gebouwen die vóór 1850/1860 tot stand zijn gekomen. Daarna worden de bouwwerken steeds le- lijker gevonden naarmate ze jonger zijn en dat geldt ook voor het werk van ar- chitecten met een hoog aanzien in vakkringen.

De Doelen in Rotterdam: eigentijdse architectuur, die niet licht leidt tot ervaring van schoonheid.

Van de bouwkundige objecten in Utrecht die bij Ganzebooms onderzoek zijn betrokken scoorden het Muziekcentrum Vredenburg van Herman Hertzberger en Hoog Catharijne het laagst op schoonheid, ofwel het hoogst op lelijkheid.

Als verklaring voor dit verschil in waardering veronderstelde Ganzeboom dat bij deze reacties achtergrondkennis (door hem 'semantische informatie' genoemd) een belangrijke rol speelt. Voor het begrijpen van traditionele architectuur zou minder van deze achtergrondkennis nodig zijn dan voor een goed begrip van moderne bouwwerken. Ganzeboom verwachtte daarom dat mensen met een grotere culturele belangstelling en kennis een hogere waardering zouden hebben voor moderne architectuur. Het tegendeel bleek waar te zijn: personen met een grotere 'culturele competentie' zijn juist meer dan anderen gecharmeerd van oudere architectuur, en ook negatiever gestemd tegenover producten van moderne bouwkunst. Dat betekent dat achtergrondkennis niet van doorslaggevende betekenis is geweest bij de genoemde waarde-oordelen over architectuur.

De kathedraal van Durham is een voorbeeld van traditionele architectuur, waarvan de schoonheid de meeste mensen aanspreekt.

Conservatisme?

De voorkeur voor oude en de afkeer van nieuwe gebouwen zou wellicht te verklaren zijn uit conservatisme. Een populaire opvatting¹⁵ is dat men alles wat men eerst lelijk vond op den duur mooi gaat vinden. Stellig is het zo dat men aan aanstootgevende dingen in zijn omgeving kan wennen, zodat men er zich na verloop van tijd minder aan ergert. Dat de genoemde voorkeur te verklaren zou zijn uit een algeheel conservatisme is echter een stelling die niet is vol te houden. Sommige nieuwe gebouwen vindt het publiek namelijk direct mooi. Een goed voorbeeld is het ING-kantoor in Amsterdam Zuidoost. Bij een en-

quête die het dagblad *Het Parool* in 1987 hield over moderne architectuur in Amsterdam bleek dit gebouw zeer hoog gewaardeerd te worden. Aan de andere kant vindt vrijwel iedereen het Burgemeester Tellegenhuis (Maupoleum) aan de Jodenbreestraat lelijk, hoewel het er nu al weer een jaar of twintig staat. Er is ook niets dat wijst op een toenemende waardering voor dit gedrocht.

Studenten geven hun oordeel

Conservatisme is wel het minst te verwachten bij hoog opgeleide jongeren, zoals studenten. Uit onderzoek blijkt in ieder geval dat ook studenten een voorkeur hebben voor oude architectuur en een afkeer van bepaalde 'moderne' gebouwde omgevingen. Bij een onderzoek door C. Steffen & D.J.M. van der Voordt¹⁶ onder eerstejaars bouwkundestudenten in Delft bleek dat dezen de Delftse binnenstad hoog waarden terwijl ze een duidelijk negatief oordeel hebben over de in de jaren zestig tot stand gekomen TU-wijk.

Dezelfde auteurs¹⁷ deden ook een belevingsonderzoek onder studenten van het Nationaal Hoger Instituut voor Bouwkunst en Stedebouw te Antwerpen. Ook daar rekenden de studenten de historische gebouwen zoals de kathedraal, het Conscienceplein, de Grote Markt en het Rubenshuis tot de mooiste elementen van de stad. Zelf hield ik een aantal malen enquêtes onder studenten aan de Vrije Universiteit Brussel (hoofdzakelijk geografen en sociologen) waarbij bleek dat deze in de Belgische hoofdstad de Grote Markt met zijn historische gebouwen het mooist vonden, terwijl de 'moderne' hoogbouw in de Noordwijk het lelijkst werd gevonden.

Dat ook studenten bepaalde nieuwe gebouwen direct mooi kunnen vinden bleek bij een onderzoek over de waardering van de nieuwe Leidse Universiteitsbibliotheek: van daarover ondervraagde studenten vond 84% het een mooi gebouw en niet meer dan 3% vond het lelijk (zie pagina 45).

Het geeft overigens veel te denken dat de bouwkundestudenten zo'n negatief oordeel hebben over de nieuwe universiteitswijk, die speciaal voor hen ontworpen is door hun eigen ontwerphoogleraren, waaronder enige wereldberoemde: de stedebouwkundige C. van Eesteren en de architect J.H. van den Broek. Indien ergens het communicatietekort tussen ontwerpers en gebruikers opmerkelijk is, dan is het wel hier.

2. Woningen, woonbuurten en winkelcentra

Waardering van de woonvormen

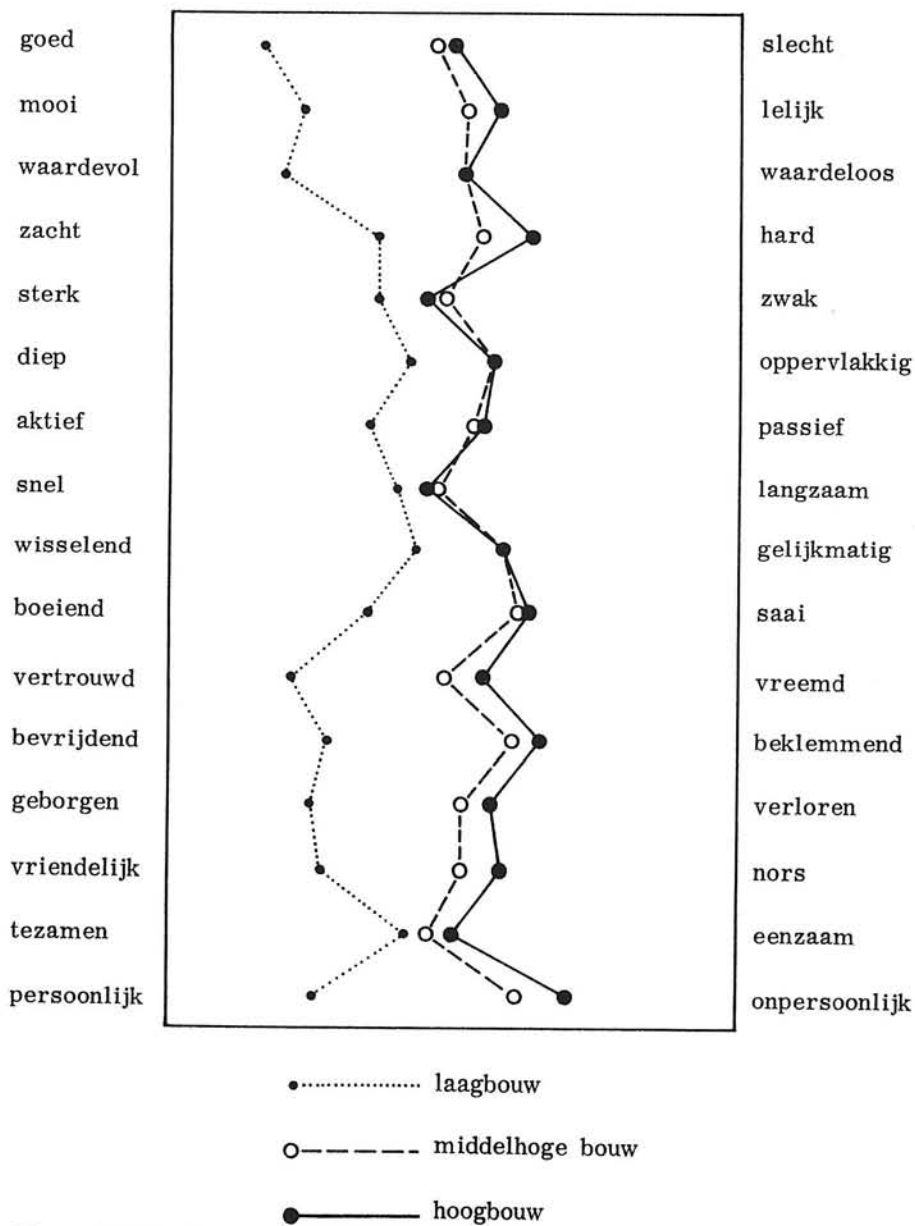
Architectuur is voor een groot deel woningarchitectuur. De verschijningsvorm van de woning en de naaste omgeving daarvan hebben een grote invloed op het beeld van stad en land. Wat de waardering van deze verschijningsvorm door de bevolking betreft is onderzoek verricht naar een aantal belangrijke aspecten: het 'imago' van de meest voorkomende woonvormen, de mate van variatie in de bouw, de dakvorm en het woonerf. Op elk van deze gebieden zijn duidelijke meerderheidsvoorkeuren vastgesteld.

De drie woonvormen die in de Nederlandse massawoningbouw het meest voorkomen zijn het eengezinsrijenhuis, de middelhoge etagebouw en de hoogbouw met lift. N.C. Schouten & A.P.M. van Engelen onderzochten het imago¹ van deze woonvormen met behulp van lijsten van telkens twee tegenovergestelde begrippen (de 'semantische differentiaal').

Hun conclusie was dat het eengezinshuis over de hele linie zeer positief beoordeeld wordt, met eigenschappen als mooi, goed, waardevol, vertrouwd, bevrijdend, boeiend en persoonlijk.

Het beeld van de hoogbouw is duidelijk verschillend naar gelang het gaat om hoogbouwbewoners of anderen. De bewoners zelf beleven de eigen woonvorm als overwegend positief, met een wat krachtig karakter, waarbij ze wel oog hebben voor het onpersoonlijke ervan. De anderen beleven hoogbouw overwegend negatief: kil, hard en afwerend, met een massaal en kazerneachtig karakter. Het beeld van de middelhoge bouw is over het geheel genomen wat vaag en neutraal, voor de hoogbouwbewoners echter met een negatieve component, die nog sterker is bij de bewoners van eengezinshuizen².

Overigens is uit talrijke onderzoekingen naar woonvoorkeuren bekend dat

Het gemiddeld beeld van de drie woonvormen bij alle respondenten samen. Uit: N.C. Schouten en A.P.M. van Engelen. De waardering van de woonvormen (1970).

De koloniehuisjes van de Maatschappij van Weldadigheid te Frederiksoord waren aanvaankelijk in twee uniforme standaardtypen uitgevoerd. Na verkoop aan de bewoners hebben deze ze zo veranderd, dat er geen twee meer precies hetzelfde zijn.

er steeds een grote meerderheidsvoorkeur is voor laagbouw. Hoogbouwwaarders komen vooral voor in een aantal specifieke categorieën van de bevolking: alleenstaanden, onvolledige gezinnen en bejaarden.

Door gewenning is er in de vier grote steden wat meer animo voor hoogbouw, maar ook daar is de meerderheidsvoorkeur voor laagbouw ondubbelzinnig³.

Vormvariatie van woning en naaste omgeving

M.A.M. Schoemaker-Hol liet proefpersonen, waaronder veel bewoners, voor twee nieuwbouwwijken in Alkmaar-Noord aangeven welke eigenschappen zij aan de diverse straten in die wijken toekennen. Vervolgens werd hun gevraagd met cijfers van 1 tot en met 7 aan te geven in welke mate zij vonden dat elk van deze eigenschappen aanwezig was (de *intensiteit* van die eigenschap) en hoe zij dat vonden (de *waardering*). Bij positief gewaardeerde eigenschappen is het verband tussen intensiteit en waardering positief, bij negatief gewaardeerde eigenschappen geldt het omgekeerde.

Variatie in de bouwwijze (tabel 1), kapvorming (tabel 2) en variatie in de opzet van de buurt werden positief gewaardeerd, de bouwhoogte werd negatief gewaardeerd. Dat houdt ook in dat hogere bebouwing tussen laagbouw negatief gewaardeerd wordt. In overeenstemming hiermee is het bekend dat laagbouwbezoekers vaak bezwaar hebben tegen het aan hun woonomgeving toevoegen van hoogbouw. Onderzoek (niet gepubliceerd) dat ik hierover verrichtte toonde aan dat de bezwaren vooral optraden indien de hoogbouw valwinden veroorzaakte, het uitzicht belemmerde, zon in huis en tuin wegnam door schaduwwerking en leidde tot inkijk in huis en tuin. Waar deze bezwaren zich niet deden gevoelen was de weerstand tegen hoogbouw minder sterk.

Tabel 1

Naam van straat of buurt	Bouwvariatie	
	Intensiteit	Waardering
Hargewaard	3,0	4,0
Bannewaard	2,8	3,8
Sluiswaard	2,8	3,7
Ilpenwaard	5,0	5,4
Koggewaard	5,5	5,7
Lekerwaard	4,9	5,5
Rinnewaard	4,7	5,0
Rijperwaard	3,8	4,3
Winkelwaard	5,1	4,9
Vennewaard	4,0	4,4
Sloterwaard	5,1	5,5
Vlietwaard	4,9	5,1
<i>Correlatie-coëfficiënt*</i>		.98

Waargenomen intensiteit en waardering daarvan voor de variabele bouwvariatie. Sterk positieve correlatie. Gegevens ontleend aan M. Schoemaker-Hol, Visuele verscheidenheid, Leiden (1986).

Tabel 2

Naam van straat of buurt	Kaptoepassing	
	Intensiteit	Waardering
Hargewaard	5,3	5,4
Bannewaard	4,9	4,9
Sluiswaard	4,8	5,0
Ilpenwaard	4,9	4,0
Koggewaard	5,4	4,9
Lekerwaard	6,2	5,8
Rinnewaard	5,9	5,9
Rijperwaard	4,8	4,2
Winkelwaard	3,4	3,6
Vennewaard	4,1	3,5
Sloterwaard	4,2	4,3
Vlietwaard	4,9	4,3
<i>Correlatie-coëfficiënt*</i>		.96

Waargenomen intensiteit en de waardering daarvan voor de variabele kaptoepassing. Gegevens ontleend aan M. Schoemaker-Hol, a.w.

* Zie voor het begrip correlatie-coëfficiënt: H. de Jonge & G. Wielenga, *Statistische methoden in de psychologie, deel 1, Fundamentele begrippen en technieken*, Groningen (1953), p. 131 e.v.

Op grond van ander onderzoek kwam men tot conclusies die in hoofdzaak overeenstemmen met die van Schoemaker-Hol, want de kleinschalig gevarieerde woonwijken die in de jaren 70 tot stand zijn gekomen worden hoger gewaardeerd dan de meer eenvormige wijken van de jaren 60⁴.

Uit een ander onderzoek⁵ blijkt overigens dat bij de meeste woonconsumenten het uiterlijk van buurt en woning geen hoge prioriteit heeft. Voor hen zijn de belangrijkste punten over het algemeen de betaalbaarheid van de woning, de grootte, redelijke onderhoudstoestand, vocht- en tochtvrijheid, afwezigheid van door burens veroorzaakte geluidhinder, en een rustige, veilige buurt met speelgelegenheid voor kinderen. 'Een mooie woning' en 'een buurt zonder flats' hebben een aanmerkelijk lagere prioriteit.

Dat is in overeenstemming met de theorie van A.H. Maslow⁶ dat 'hogere' behoeften (zoals aan esthetiek) zich pas doen gevoelen als 'lagere' behoeften (in casu: een goed en betaalbaar huis) bevredigd zijn. Dat geeft echter geen vrijbrief aan opdrachtgevers en ontwerpers om nu maar lelijke of saaie woonwijken te gaan bouwen. De strekking van Maslows visie is juist dat het gewenst is zo snel mogelijk de 'lagere' behoeften te bevredigen opdat een hoogwaardige manier van leven, waarin de hogere behoeften tot hun recht komen, mogelijk wordt.

De dakvorm in de laagbouw

Bij een onderzoek door het Bouwfonds Nederlandse Gemeenten gaf 91% van de (potentiële) woningbezitters een voorkeur te kennen voor een hellend dak. Een duidelijke voorkeur voor een plat dak had slechts 3%. De rest was indifferent ten aanzien van de dakvorm. Het hellende dak heeft in ons regenrijke klimaat het voordeel dat het snel het regenwater afvoert. Het geeft bij een voldoende helling bovendien extra (zolder)ruimte en bij toepassing van dakkapellen ook extra slaapruiimte. Vooral de extra bergruimte op zolder is van belang aangezien een tekort aan bergruimte in Nederlandse woningen veel voorkomt.

Ook wat het aanzicht van laagbouw betreft gaat de voorkeur uit naar hellende daken. M.A. van Naelten & E de Pessemier⁷ wijzen er op dat zulke daken het huis een 'zichtbaar onderdak' geven; M.J. Granpré Molière vindt een hellend dak bevredigender dan een plat dak; 'het voldoet meer aan het oog'⁸.

In overeenstemming hiermee stelde Schoemaker-Hol een positieve correlatie vast tussen de waargenomen hoeveelheid kaptoeppassing en de waardering daarvan (tabel 2).

Ook in Engeland is voorkeur voor het hellende dak geconstateerd.

Twee huizen onder één kap, gebouwd in de jaren 20 in Bussum. Het hellende dak geeft een indruk van geborgenheid.

Huizen met plat dak in Noordwijk. Geen 'zichtbaar onderdak'.

A. Whittick⁹, zelf een voorstander van platte daken, schrijft hierover: 'There is a dislike among a very large number of people for the flat roof, and a preference for the pitched roof.'

Waardering van woonerven

Het woonerf, een Nederlandse uitvinding, is een produkt van de vroege jaren zeventig, toen het streven naar bewonersparticipatie, kleinschaligheid en milieuvriendelijkheid ook was doorgedrongen tot de architectuur en de stedenbouw. Deze oplossing is te beschouwen als een compromis tussen de belangen van de bewoner als autobezitter die met zijn voertuig tot bij zijn huis wil komen, en het verlangen van dezelfde bewoner naar rust en een omgeving waarin kinderen veilig kunnen spelen. De auto mag dus overal in de buurt komen, maar wordt aan banden gelegd door een combinatie van ruimtelijke maatregelen en verkeersvoorschriften. Men moet op een woonerf stapvoets rijden, voorrang verlenen aan verkeer van rechts en mag voetgangers en spelende kinderen niet lastig vallen. Parkeren is alleen toegestaan op daarvoor aangewezen plaatsen. Ruimtelijke middelen om de snelheid van voertuigen af te remmen zijn verspringingen in het tracé van de straten en verkeersdrempels. Belangrijk bij de keuze van de verkeersobstakels is dat deze ook zoveel moge-

lijk moeten bijdragen tot de kwaliteit van de woonomgeving: bomen en plantenbakken zijn obstakels maar ook elementen van de groenvoorziening, een klimheuvel is ook een speelobject enz. Men spreekt in dit verhaal wel van *verkeersleefbaarheid*¹⁰. Essentieel voor de woonerfgedachte is verder het vervallen van het verschil tussen rijweg en trottoir, op grond van het idee dat het gehele gebied primair verblijfsruimte is, waarin de auto alleen maar wordt geduld.

Het verkeersregime dat voor een woonerf geldt wordt bij de entree tot de buurt aangeduid met een speciaal voor dit doel ontworpen bord. Bij de nieuwbouw in de jaren zeventig is het woonerf in Nederland veel toegepast en het is door België en Duitsland overgenomen. Toen in de no-nonsenssfeer van de jaren tachtig veel critiek kwam op het woonerf is het bij bestuurders en ontwerpers uit de gratie geraakt en er komen dan ook nauwelijks nog nieuwe woonerven bij.

Door het Instituut voor Toegepaste Sociologie in Nijmegen is een onderzoek gedaan met als doel een systematische evaluatie van het gebruik en de beleving van de bestaande woonerven in Nederland. De probleemstelling was: in hoeverre vormt het woonerf een bijdrage tot de verbetering van de leefbaarheid van de woonomgeving¹¹.

Het antwoord op deze vraag is, evenals bij ander onderzoek¹² ook blijkt, overwegend positief. De grote meerderheid van de bewoners is redelijk tevre-

'Functionalistische' straat.

Woonerf, zelfde omgeving, ongeveer zelfde prijsklasse woningen.

den over de aantrekkelijkheid van de vorm en inrichting van de buurt; een duidelijk voordeel is ook dat doorgaand verkeer vrijwel afwezig is. Op detailpunten blijft er allerlei te wensen over; men vindt vaak dat auto's toch nog te hard rijden en ook de groenvoorziening is soms voor verbetering vatbaar. Maar de bewoners vinden in het algemeen het woonerf prettiger als woonomgeving dan een conventionele straat. De eindconclusie van de onderzoekers die dit werk verrichtten in opdracht van het Ministerie van Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting, is dan ook dat woonerven inderdaad bijdragen tot de kwaliteit van de woonomgeving.

Zo architecten en stedenbouwkundige ontwerpers dit rapport zouden hebben gelezen –wat meestal niet het geval zal zijn, want veel ontwerpers kijken liever plaatjes- heeft het geen invloed gehad op hun denkbeelden ter zake. Knol spreekt in zijn jubileumtoespraak voor de BNA. van '... de truttigheid in het bouwen van de jaren zeventig – de woonerven, de geveltjes en de bakken vol soepgroente'.

Belevingswaarden van bouwmaterialen

H.B.R. van Wegen¹³ onderzocht met de semantische differentiaal de eigenschappen die men toekent aan de bouwmaterialen hout, baksteen, beton en

glas. Glas, dat vaak een andere functie heeft dan de overige materialen, laat ik hier buiten beschouwing.

De uitkomsten van dit onderzoek wijzen uit dat hout, baksteen en beton op duidelijk verschillende wijzen beleefd worden. Daarbij waardeert men hout het hoogst en beton het laagst. Baksteen neemt een tussenpositie in die dichter staat bij die van hout dan bij die van beton.

Men kent aan hout in hoge mate eigenschappen toe die een positieve waardering uitdrukken: mooi, vriendelijk, gezellig, behaaglijk en vertrouwd. Ook vindt men hout meer dan de twee andere bouwmaterialen kleurrijk, afwisselend, boeiend en natuurlijk. Aan beton worden op al deze punten tegengestelde eigenschappen toegekend. Men vindt het ook hard en koud. Baksteen beschouwt men nog als aanmerkelijk mooier, vriendelijker etc. dan beton.

Uit wat zo in het algemeen te lezen en te beluisteren valt is op te maken dat men beton ziet als een soort symbool van bepaalde moderne ontwikkelingen, in het bijzonder in de gebouwde omgeving, die gevoelens van onbehagen oproepen. Men spreekt van 'Jantje Beton' en van 'overleven in beton'.

Bij de door *NRC-Handelsblad* in 1991 uitgeschreven essay-wedstrijd over 'de arrogantie van de architectuur' kreeg de winnende inzending de titel 'Daar komen de betonwoestijnen vandaan'. In de ogen van velen wordt de ruimte steeds meer in beslag genomen door beton en asphalt, ten koste van de meer 'natuurlijke' componenten van ons leefmilieu¹⁴. De Eindhovense hoogleraar P. Schmid¹⁵ stelt dat het uitzicht op het bereiken van een vol en genoegzaam leven groter wordt naarmate we ons dichter bij natuurlijke wetmatigheden aansluiten. Het gebruik van materiaal dat zo min mogelijk bewerkt, veranderd en gemanipuleerd is ligt in deze lijn. De vermelde onderzoekuitkomsten over de belevingswaarde van hout, baksteen en beton stemmen met deze zienswijze overeen.

Bij onderzoek naar de waardering van geluidwerende schermen langs autowegen bleek dat de meeste gebruikers ook in de stad de voorkeur aan groen geven, terwijl architecten beton daar meer passend vinden: 'Op de lijst van voorkeur voor materiaal scoorde beplanting het hoogst, beton het laagst bij het publiek. Beton wat hoger bij architecten... Leuk verschil tussen architecten en publiek is dat leken een groen scherm altijd vinden passen in een stadsomgeving, waar de architect er heel negatief over is. Hij vindt beton bij de stad passen'¹⁶.

Uit dit citaat blijkt dat architecten geneigd zijn beton te zien als passend in een stedelijke omgeving, maar dat de gebruikers ook daar liever een uitzicht op groen hebben.

BETON

En toen...
bleek alles maar een visioen
van één of and're gek te zijn.

En toen...
bleek ook dat laatste stukje groen
alweer een grijze vlek te zijn.
Heel die mooie grote luchtballon
meegevlogen met de noorderzon.

En nou...
is alles even grijs
als toen 't begon.
Beton, beton, beton.

En toen...
was nergens meer iets aan te doen,
er kwam een nieuw parkeerterrein.

En toen...
Verdween dat stukje groen
te midden van die steenwoestijn.
overal zo ver je kijken kon,
overal tot aan de horizon.

En nou...
is alles even grijs
als toen 't begon.
Beton, beton, beton.

Annie M.G. Schmidt, *Tot hier toe, gedichten en liedjes voor toneel, radio en televisie 1938-1985*, Amsterdam (1986), p. 558.

Afkeer van 'blikken' gebouwen

Sommige 'high-tech' architecten ontwerpen gebouwen met blinkende metalen buitengevels. Dit valt niet in de smaak bij het publiek. De *Arnhemse Koerier* hield in 1990 een 'nieuwbouwenquête' onder zijn lezers. Aan de hand van 17 foto's van nieuwbouwprojecten in de binnenstad konden zij aangeven wat zij de mooiste respectievelijk de lelijkste bouwwerken vonden. Tot de laatstgenoemde categorie behoort de Eurocinema, ook bekend als 'de blikken bioscoop'. J. Huisman¹⁷ hoopt dat dit ding in een extreem hete zomer zal smelten. 'Blik, hadden we met elkaar afgesproken, hoort toch in de afvalbak en niet langs de openbare weg?'

Waardering van twee winkelcentra

P.J.J. Pennartz¹⁸ heeft een onderzoek gedaan naar de beleving van twee winkelcentra, één in een oude binnenstad en een modern overdekt winkelcentrum (Kronenberg) in een buitenwijk van Arnhem. Zijn uitgangspunt was dat men de gebouwde omgeving kan beschouwen als 'een verzameling tekens met een symbolische inhoud'. Zijn doel was na te gaan hoe mensen zulke tekens interpreteren. De techniek die hij toepaste was die van 'dieptegesprekken' waarbij steeds verder wordt doorgevraagd naar de betekenissen die aan dingen worden toegekend en de achtergronden waartegen dit proces zich afspeelt.

Er bleken grote verschillen te bestaan in de manier waarop de twee winkelgebieden beleefd worden. De meeste geïnterviewden zien het oude stadscentrum als mooi, prettig, persoonlijk en vriendelijk. Dit soort indrukken wordt versterkt door een hoge voetgangersdichtheid en de aanwezigheid van attributen als een draaiorgel en een erker op een hoek van een straat. Men voelt zich hier geborgen en ontspannen.

Als eigenschappen van het moderne winkelcentrum noemde men: onnatuurlijk, kunstmatig, onmenselijk, hard, koud, afstandelijk, koel, nieuw, gigantisch, ruim en kaal. Het geheel wordt beschouwd als een van de symptomen van de afnemende leefbaarheid van de moderne westerse wereld, waarin alles geleidelijk aan onnatuurlijker en kunstmatiger aan het worden is.

Velen voelen zich in dit overdekte winkelcentrum afgesneden van de 'natuurlijke levensprocessen', opgesloten zonder frisse lucht en zonder uitzicht naar buiten. 'Je moet er niet aan denken wat er zou gebeuren als de elektrische stroom uitvalt, of het verwarmingssysteem... je zou je dan plotseling in een soort gevangenis voelen en niet weten hoe er uit te komen'.

Een ander punt is de beperkte bewegingsvrijheid: in een gewoon stadscen-

trum kun je je eigen route kiezen, hier moet je altijd van dezelfde roltrap gebruik maken om er in en uit te komen.

Deze reacties komen overeen met die van de staf van de Franstalige universiteit van Leuven, die om soortgelijke redenen bezwaar maakte tegen een plan van stedenbouwkundige Victor Gruen om het stadscentrum geheel onder de grond te bouwen.

Uit de gegevens van Pennartz blijkt verder dat er mensen zijn die zo'n overdekt winkelcentrum zien als een grote verkoopmachine waar ze in de eerste plaats op je geld uit zijn. Herhaaldelijk wordt daarbij de vergelijking met het -overigens veel grotere- Hoog-Catharijne gemaakt.

Tegenover deze kritische meerderheid staat een klein aantal geïnterviewden die Kronenberg prettig, leuk, mooi, modern en uniek vinden. Deze mensen prijzen de heldere kleuren en de moderne materialen. Het geheel heeft stijl en geeft een indruk van welvaart en vertrouwen in de westerse wereld, vinden zij.

Een ander voordeel van Kronenberg dat deze 'positivo's' noemen is het comfort: je kunt er makkelijk de auto parkeren, je loopt er droog en alles is goed bereikbaar.

Er blijkt hier een verband te bestaan tussen het algemene waardepatroon van de twee categorieën en hun oordeel over het moderne winkelcentrum. Deze conclusie komt overeen met de visie van Odd Brochmann (*Over mooi en lelijk*, 1953). Volgens hem noemt men iets 'mooi' indien de vorm ervan in overeenstemming is met wat men als het wezen der dingen beschouwt, en 'lelijk' indien de vorm daarmee in strijd is. De ideologie (het geheel van opvattingen dat men heeft over de werkelijkheid en de wenselijke ontwikkeling daarvan) kan dus mede bepalend zijn voor het esthetische waarde-oordeel.

Indien de uitkomsten van dit onderzoek van Pennartz representatief zijn voor de hele (Nederlandse dan wel westerse) bevolking dan geeft dit een indicatie van een wijd verbreide onlust over bepaalde aspecten van de recente maatschappelijke ontwikkeling en met name ook over de wijze waarop deze zich manifesteren in (delen van) de gebouwde omgeving. Uitkomsten van onderzoek naar de beleving van bouwmaterialen wijzen in dezelfde richting.

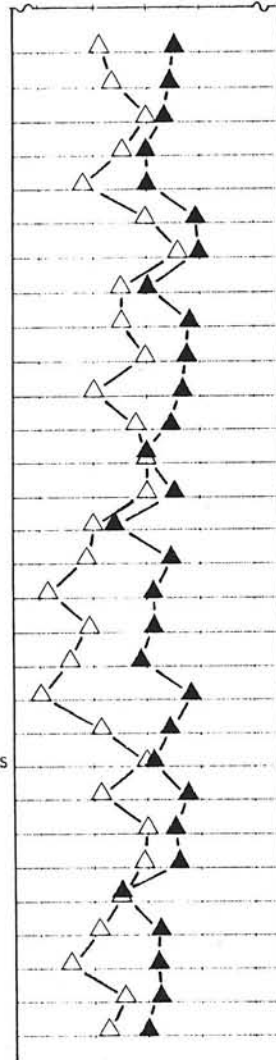
Een en ander wil *niet* zeggen dat men afwijzend staat tegenover *alle* producten van de moderne techniek; iedereen stelt wel prijs op zaken als waterleiding, warmwatervoorziening en centrale verwarming. De techniek kan echter te ver doorschieten, met name als men in het dagelijks leven te sterk geïsoleerd raakt van de buitenwereld. Naar het oordeel van velen is dat het geval met de genoemde overdekte stads- en winkelcentra.

△ SCHONE GEVEL

1 2 3 4 5 6 7

▲ VUILE GEVEL

1. eenvoudig
2. kalmerend
3. terughoudend
4. interessant
5. hard
6. eentonig
7. weelderig
8. origineel
9. bevredigend
10. bevrijdend
11. rustig
12. eenvormig
13. ontspannen
14. uitnodigend
15. koud
16. kunstmatig
17. duidelijk
18. steriel
19. zakelijk
20. geordend
21. onpersoonlijk
22. uitdrukingsloos
23. mooi
24. vriendelijk
25. open
26. vertrouwd
27. veilig
28. overzichtelijk
29. mannelijk
30. doelmatig

***	complex	* sign. op 5%
***	opwindend	** sign. op 1%
	opdringerig	*** sign. op .1%
*	oninteressant	
***	zacht	geen teken
***	afwisselend	geeft aan: het
	sober	verschil berust
**	alledaags	op toeval
***	onbevredigend	
**	bedrukkend	
***	druk	
**	veelvormig	
	gespannen	
**	afwerend	
	warm	
***	natuurlijk	
***	vaag	
***	vruchtbaar	
***	speels	
***	rommelig	
**	persoonlijk	
	uitdrukingsvol	
***	lelijk	
	onvriendelijk	
**	gesloten	
	vreemd	
**	onveilig	
***	verwarrend	
	vrouwelijk	
***	ondoelmatig	

Semantische profielen gebaseerd op gemiddelde beoordelingsscores

Voorliefde voor ‘natuurlijkheid’

Zowel bij de waardering voor winkelcentra als bij die voor bouwmaterialen leggen de meeste mensen een voorkeur aan de dag voor oplossingen die zij meer ‘natuurlijk’ vinden, dat wil zeggen: in mindere mate beïnvloed door de moderne techniek. ‘Natuurlijkheid’ associëren zij met een aantal wenselijke eigenschappen, zoals *mooi* en *afwisselend*. Dat geldt voor bepaalde bouwmaterialen, maar ook voor ‘organische’ vormen, zoals die van het ING-gebouw.

Gezaghebbende cultuurhistorici¹⁹ verklaren deze ‘natuurlijke’ in de moderne westerse maatschappij uit het feit dat de mensheid de natuur tegenwoordig in hoge mate beheerst (of althans denkt te beheersen), zodat deze geen bedreiging meer vormt en in min of meer getemde vorm een hoge beleevingswaarde heeft door het contrast met de dagelijkse, door moderne techniek beheerste leefomgeving.

In overeenstemming hiermee is dat een ambassadeur uit een ontwikkelingsland (Nigeria) het ‘keurig aangelegde’ land bij de achtbaansnelweg Schiphol-Den Haag het mooiste vond dat hij in ons land gezien had²⁰. Overigens moet ook voor Nederlanders de ‘natuurlijkheid’ van de omgeving niet te ver gaan;

Tot woonhuis verbouwde Saksische boerderij: combinatie van orde en complexiteit, suggestie van eenheid met landschap en natuur.

Villa in Noordwijk aan zee. 'Natuurlijke' materialen en 'organische' vormen geven een indruk van verbondenheid met de natuur, die nog versterkt wordt door de omringende beplanting.

de gevoelens van vervuiling en verwaarlozing die dan optreden veroorzaken negatieve reacties. C. Steffen onderzocht de beleving van twee betonnen gevels van het gebouw voor Bouwkunde in Delft. Daarvan was de ene door inwerking van weer en wind in deze omgeving met veel luchtverontreiniging duidelijk vervuild, de andere niet. De vervuilde gevel werd weliswaar als 'natuurlijker' en 'afwisselender' ervaren, maar ook als rommeliger, ondoelmatiger en lelijker¹².

3. Grote gebouwen in het stadsbeeld

Woongebouwen hebben alleen bij uitzondering zeer grote afmetingen. Het merendeel, ook van de stedelijke bebouwing, wordt gevormd door bouwwerken van betrekkelijk bescheiden formaat. Maar juist zeer grote gebouwen kunnen bepalend zijn voor het visuele beeld van de omgeving waarin ze staan, waarbij ze ook nog een belangrijke rol kunnen spelen als herkenningspunten. Indien ze een interessante maatschappelijke functie hebben kan ook hun symbolische betekenis groot zijn. Het is daarom van belang te weten welke eigenschappen van grootschalige gebouwen positief dan wel negatief gewaardeerd worden.

Met het doel meer hierover te weten te komen heb ik een onderzoek gedaan naar de wijze waarop het publiek de verschijningsvorm van een aantal grote gebouwen waardeert in termen van mooi of lelijk.

De keuze van de objecten

Als onderzoekobjecten heb ik elf bouwwerken uitgekozen die voldoen aan tenminste één van de volgende voorwaarden:

- ontworpen door een architect (of architecten) van naam;
- grote bekendheid, bijvoorbeeld als gevolg van publiciteit in de vakpers en/of massamedia;
- aanmerkelijke invloed op het stadsbeeld als gevolg van grootte, ligging en/of visueel waarneembare eigenschappen;
- representativiteit voor een bepaalde richting of stroming in de Nederlandse architectuur van na 1960.

Functie en ligging van de gebouwen	Ontwerper(s)	Eventuele bijnaam	
Universiteitsgebouw Burgemeester Tellegenhuis	Jodenbreestraat, Amsterdam-C.	P. Zanstra	Maupoleum
Flatgebouw	Spuikwartier, Den Haag	C. Weeber	Zwarte Madonna
Schouwburg	Schouwburgplein, Rotterdam	W.G. Quist	Kist van Quist
Muziekcentrum	Vredenburg, Utrecht	H. Hertzberger	Muziekbunker
Stadskantoor	Phoenixstraat, Delft	J. Coenen	Badhuis
Burgerweeshuis	Amstelveenseweg, Amsterdam-Z.	A. van Eyck	Kasbah, Kafferddorp
Universiteits- bibliotheek	Witte Singel, Leiden	B. van Kasteel	Kasteel
ING-kantoor	Amsterdamse- poort, Amsterdam Zuidoost	A. Alberts & M. van Huut	Bijlmerkasteel
Muziektheater	Waterlooplein, Amsterdam-C.	W. Holzbauer & C. Dam	Stopera
Ministerie van Sociale Zaken en Werk- gelegenheid	Bezuidenhout, Den Haag	H. Hertzberger	?
Flatgebouw De Lamel	Laakkwartier, Den Haag	Aldo Rossi m.m.v. U. Barbieri & C. Weeber	?

De onderzoekmethode

In de omgeving van elk van deze gebouwen, op een punt vanwaar het bouwwerk goed zichtbaar was, zijn telkens 100 voorbijgangers geënquêteerd over hun mening aangaande het uiterlijk van het object.

De vraag luidde: 'Vindt U de buitenkant van dit gebouw om te zien mooi, lelijk of geen van beide? En kunt U ook zeggen waarom?'

De antwoorden zijn letterlijk genoteerd en naderhand geanalyseerd. Daarbij bleek het mogelijk een indeling te maken in vijf inplaats van drie categorieën, namelijk:

- zeer mooi;
- mooi;
- mooi noch lelijk of geen mening;
- lelijk;
- zeer lelijk.

De geënquêteerden zijn willekeurig gekozen. Op de 100 voorbijgangers die aldus benaderd werden waren steeds slechts enkelen niet genegen mee te werken; vrijwel iedereen was bereid en in staat een kort antwoord op de gestelde vragen te geven.

De geringe non-response en de mogelijkheid snel een groot aantal reacties te noteren zijn te beschouwen als belangrijke voordelen van deze methode. (Ter vergelijking: F.M.H.M. Driessen & H.J.A. Beereboom¹ werkten bij hun onderzoek over 'de kwaliteit van het stedelijk leefmilieu' met interviews van gemiddeld 83 minuten, en de non-response was 36%, deels door onbereikbaarheid van de te interviewen personen en deels door weigeringen om mee te werken.)

Hoofdpijnen in de uitkomsten

Reeds tijdens de gesprekken tekenden zich enige algemene tendenties af. De grote meerderheid van de respondenten weet niet door welke architecten de gebouwen in kwestie zijn ontworpen; hun oordeel is dus niet beïnvloed door kennis over de reputatie van deze ontwerpers. In het algemeen gaat men af op hetgeen men van het gebouw kan zien en vergelijkt dat eventueel met andere bekende dingen.

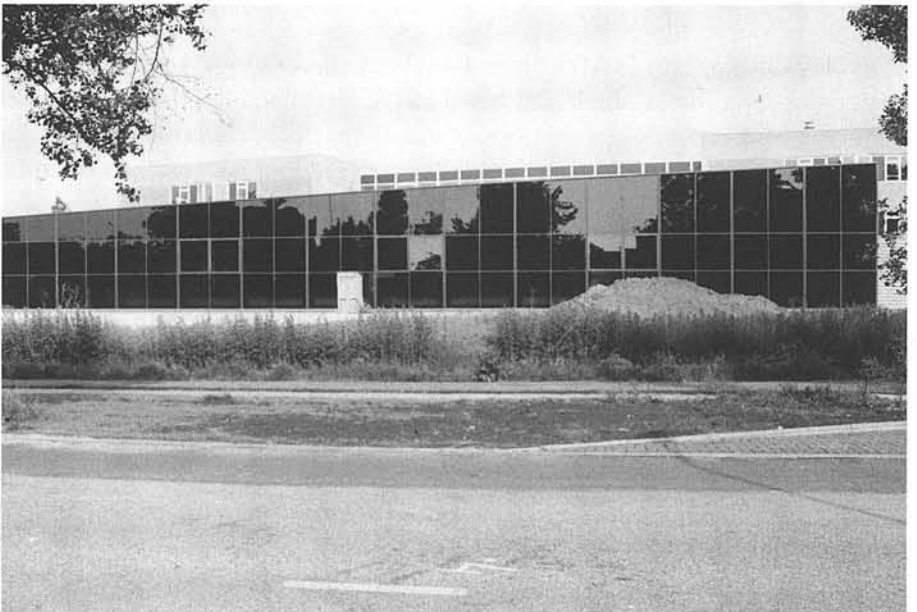
Zeer veel voorkomende motieven die in de vraaggesprekken tot uiting kwamen waren de afkeer van rechthoekige en rechtlijnige gebouwen (veel aangeduid als 'blokkendozen'), van kaal beton, en van grauwe en donkere tinten, die als somber en saai worden ervaren. Velen vergelijken zulke eentonige en

'Blokkenkasten' in het Bezuidenhout (Den Haag).

'trieste' gebouwen met gevangenissen, fabrieken, kazernes of mortuaria. Er bestaat dus een zeer groot smaakverschil tussen een grote meerderheid van het publiek en de ontwerpers van deze gebouwen.

Het betreffende smaakverschil blijkt ook uit het feit dat gebouwen die door de meerderheid van de respondenten mooi worden gevonden in het algemeen niet hoog aangeschreven staan bij veel Nederlandse architecten en architectuurcritici. Dat geldt met name voor de Stopera en de ING-bank.

Sommige architecten ontwerpen nog steeds 'doodkisten': aula van een school in Noordwijk, anno 1993.

Naam van het gebouw	Waardering					Gemid- delde	Categorie bij Huisman
	10 ++	8 +	5,5 ±	3 -	1 --		
ING Amsterdam Zuid- oost	28	63	6	3	0	8,26	mooi
Universiteitsbibliotheek Leiden	12	72	13	2	1	7,75	-
Stopera	10	51	19	16	4	6,65	mooi
Lamel	0	36	18	40	6	5,13	-
Muziekcentrum Vredenburg	1	18	44	33	4	4,99	lelijk
Ministerie Sociale Zaken en Werkgelegenheid	1	30	18	41	10	4,82	lelijk
Burgerweeshuis	1	18	38	35	8	4,76	mooi
Stadskantoor Delft	3	25	26	25	21	4,69	-
Schouwburg Rotterdam	4	6	22	65	3	4,07	-
Zwarte Madonna	4	7	13	58	18	3,60	-
Maupoleum	1	4	15	58	22	3,21	lelijk

In de tabel is de frequentieverdeling van de uitspraken over de onderzochte gebouwen vermeld.

Door de waarderingen als volgt weer te geven in cijfers: zeer mooi: 10, mooi: 8, neutraal: 5,5, lelijk: 3, zeer lelijk: 1, werd voor elk gebouw een gemiddeld waarderingcijfer berekend. Dit geeft een globale indicatie van het waarderingsniveau; de aangegeven frequentieverdeling bevat uiteraard meer informatie.

Verder is aangegeven of Huisman bepaalde hier vermelde gebouwen heeft gerekend tot 'mooi gebouwd Nederland' dan wel tot 'lelijk gebouwd Nederland'. (Jaap Huisman, *Lelijk gebouwd Nederland*, Den Haag 1991, en idem, *Mooi gebouwd Nederland*, Den Haag 1992).

Het enige grote verschil in waardering tussen Huisman en de meerderheid der geënquêteerde voorbijgangers blijkt zich voor te doen bij het Burgerweeshuis. Huisman oordeelt op grond van zijn kennis aangaande de ideologische achtergrond en de structuur van het gebouw als geheel, zoals dat te zien is op de luchtfoto. De voorbijgangers gaan vrijwel uitsluitend af op wat zij op straat lopend zien van het Burgerweeshuis. Waarschijnlijk verklaart dit het verschil in beoordeling.

De uitkomsten van de enquête geven een verdere steun aan de opvatting dat het publiek een groot deel van de Nederlandse nieuwbouw niet mooi vindt, en dat dit ook geldt voor het werk van architecten die in vakkringen in hoog aanzien staan.

In Utrecht en Den Haag kwam bovendien een zekere onvrede tot uiting over het steeds meer dichtbouwen van de stedelijke ruimte met grote en hoge bouwwerken. Dit is begrijpelijk indien men bedenkt dat stedenbouwkundigen tientallen jaren lang hebben gepropageerd dat de uitgestrekte en dichte stedelijke bebouwing dient te worden afgewisseld met groene ruimten.

Bij het Maupoleum en het Delftse stadskantoor bleek dat het publiek in meerderheid hogere eisen stelt dan de beslissers (ontwerpers, welstandscommissies en stadsbestuurders) bij de inpassing van nieuwe gebouwen in een historische omgeving. Het Maupoleum heeft de hele Jodenbreestraat verpest vinden velen. Wat dit betreft bestaat er een duidelijke overeenkomst met het oordeel van Hedy d'Ancona over de bank aan het Frederiksplein en van Peter Schat over het 'beton huilende' Amsterdam. Wat het stadskantoor aan de Delftse Phoenixstraat aangaat is het opmerkelijk dat een duidelijke meerderheid van de respondenten vindt dat dit gebouw slecht bij de Delftse binnenstad past, terwijl architectuurcriticus H. van Dijk juist vindt dat het de 'genius loci' tot leven wekt.

Waarderingsniveau's

Op grond van de enquêtegegevens zijn de bij dit onderzoek betrokken gebouwen globaal in drie categorieën in te delen, als volgt:

- 1 die waarvan de verschijningsvorm door een meerderheid van de respondenten mooi wordt gevonden: het ING-gebouw, de Leidse Universiteitsbibliotheek en de Stopera;
- 2 die waarover de beoordelingen sterk verdeeld zijn, maar waarbij geen meerderheid is die ze mooi vindt: Muziekcentrum Vredenburg, het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, het Burgerweeshuis en het Stadskantoor
- 3 Bouwwerken die door een duidelijke meerderheid van de ondervraagden lelijk worden gevonden: de Rotterdamse schouwburg, de Zwarte Madonna en het Maupoleum.

Het flatgebouw De Lamel neemt een tussenpositie in tussen de categorieën 1 en 2.

Elk van de drie categorieën heeft enige opvallende kenmerken:

- 1 De vormgeving is afwisselend, de gebruikte materialen en tinten doen 'natuurlijk' aan. Bovendien vormen deze gebouwen elk voor zich een duidelijk herkenbaar geheel, zodat ze zich onderscheiden van andere bouwwerken met dezelfde functie. Anders uitgedrukt: ze hebben *identiteit*.
- 2 De vormgeving kenmerkt zich door een zekere mate van afwisseling, maar men vindt dat de materialen niet prettig aandoen. Bij de door Van Eyck en Hertzberger ontworpen gebouwen is dat het grauwe beton, bij het Stads-kantoor het gladde materiaal, dat associaties wekt aan een zwembad of een boot.
- 3 De vormgeving is monotoon en de materialen zijn grijs, grauw of donker. Dit leidt tot de reeds genoemde associaties met gebouwsoorten die men niet sympathiek vindt.

Hoogbouwflats, mechanistische architectuur.

De Lamel neemt een aparte plaats in. Enerzijds bestaat er kritiek op de grote afmetingen van dit gebouw, anderzijds is er een zekere waardering voor de kleurstelling en de variatie in de details. Men vindt het veel beter dan bijvoorbeeld de Bijlmermeer.

Al met al is te concluderen dat bij het overwegend negatieve dan wel lauwe oordeel over de esthetische kwaliteiten van nieuwe grote gebouwen er toch ook voorbeelden te vinden zijn die qua verschijningsvorm als geslaagd kunnen worden beschouwd in die zin dat veel mensen ze als mooi ervaren.

‘Organische’ en mechanistische architectuur

Het verschil in verschijningsvorm tussen de gebouwen die door de meeste mensen mooi worden gevonden en die welke men over het algemeen lelijk vindt, valt voor een groot deel samen met het contrast tussen ‘organische’ en mechanistische architectuur.

Bij de laatstgenoemde ziet men steeds een groot aantal gelijke elementen die op gelijke wijze herhaald worden. Men zou er van deze componenten aan toe

School te Noordwijk. ‘Organische’ architectuur. De indruk van ‘natuurlijkheid’ wordt versterkt door het rieten dak.

Modernistische en traditionele vormgeving vergeleken. De aan de gracht gelegen gevel van het modernistische gebouw is qua hoogte aangepast aan de grachtenhuizen. Daarbij is er een aantal verschilpunten:

Grachtenhuizen

*Geen sterke horizontale accenten
Meest gebruikte materialen: baksteen en natuursteen
Alle bouwlagen zijn anders
Gevels bekroond met ornamenten
Indruk:
'Organische' vormgeving
Mogelijke connotaties:
Sierlijk, ingetogen, persoonlijk*

Modernistisch gebouw

*Sterk geaccentueerde horizontale stroken
Meest gebruikte materialen: baksteen en beton
Drie gelijke bouwlagen
Geen ornamenten
Indruk:
Mechanistische vormgeving
Mogelijke connotaties:
Enigszins opdringerig
Anoniem.*

kunnen voegen, of af kunnen nemen, zonder dat dit een aanmerkelijk verschil in de verschijningsvorm van het gebouw oplevert. Hetzelfde geldt voor het ondersteboven zetten van het bouwwerk. Gevels maken vaak de indruk van platte vlakken. Het geheel suggereert machinale massaproductie.

Bij de 'organische' architectuur onderscheidt de bovenste bouwlaag zich duidelijk van de andere, er zijn opvallende afwijkingen van de rechte lijn en de

rechte hoek, en er is in mindere mate sprake van een veelvuldige herhaling van identieke elementen. Verspringingen in de gevels brengen daarin een zekere dieptewerking teweeg. Net als bij veel levende wezens kan men geen belangrijke componenten wegnemen of toevoegen zonder het beeld van het geheel ingrijpend te veranderen. Op zijn kop zetten van het gebouw lijkt onmogelijk. Al met al overheerst de indruk van een samenhangend geheel dat zich duidelijk van andere objecten onderscheidt.

Volgens de door diverse psychologen beschreven regelmatigheden in de visuele perceptie, die in een volgend hoofdstuk worden vermeld, is de aanblik van 'organische' architectuur over het algemeen bevredigender dan van mechanistische bouwwerken.

'Zeggingskracht'

In de moderne kunstcritiek stelt men wel dat het bij de kunst van onze tijd niet zozeer gaat om het streven naar schoonheid, maar meer om het brengen van een bepaalde 'boodschap'. In hedendaags 'Nederlands' spreekt men dan wel van een 'statement'. H. van Dijk² heeft als criterium voor goede of interessante architectuur het begrip 'zeggingskracht' gelanceerd; die is volgens hem aanwezig indien een architect een gebouw ontworpen heeft 'vanuit een overtuiging... hun kwaliteit stijgt daardoor uit boven datgene wat uit architectonisch-ambachtelijk oogpunt "correct" is maar verder zeggingskracht ontbeert'.

Uit de onderzoekuitkomsten is op te maken dat het publiek in het algemeen weinig gevoelig is voor de 'statements' die architecten in hun gebouwen bedoelen te leggen. Het ING-gebouw oogst hoge waardering door zijn aparte vormgeving, maar dat hier mede anthroposofische denkbeelden aan ten grondslag liggen wordt slechts door een enkeling beseft. De betekenis van het Amsterdamse Burgerweeshuis als manifest van een 'andere gedachte' waardoor het een mijlpaal vormt in de architectuur van de 20ste eeuw wordt door argeloze voorbijgangers niet vermoed.

Het Muziekcentrum Vredenburg en de Rotterdamse stadsschouwburg worden door het publiek niet beschouwd als gebouwen die er feestelijk uitzien en de sfeer uitstralen van een avond uitgaan. Dit is daarentegen wel het geval met de Stopera, in het bijzonder 's avonds als dit gebouw licht uitstraalt.

Een duidelijke, maar waarschijnlijk door de ontwerpers niet als zodanig bedoelde, 'boodschap' gaat uit van het Maupoleum en de Zwarte Madonna, namelijk dat deze architecten hier volkomen zijn voorbijgegaan aan wat 'gewone mensen' prettig vinden om te zien.

Drie soorten reacties

De reacties van de respondenten zijn globaal in drie categorieën in te delen, en wel in twee minderheden en een meerderheid. In de eerste plaats heeft 5 à 10% van de ondervraagden een duidelijke voorkeur voor modernistische gebouwen, dus voor grootschalige eenvormigheid.

Als motieven voor deze preferentie worden genoemd dat zulke gebouwen mooi, strak, modern, en soms ook: functioneel zijn. Dat laatste begrip wordt blijkbaar geassocieerd met de strakke en monotone 'functionalistische' vormgeving; het wordt ook enkele malen genoemd met betrekking tot gebouwen als de Zwarte Madonna en het Maupoleum, respectievelijk een woongebouw met slecht ingedeelde maisonnettes en een 'sick building'. Deze respondenten delen dus de voorkeur van de ontwerpers van de betreffende gebouwen, van wie we immers mogen aannemen dat ze hun producten zelf mooi vinden.

De tweede minderheidsgroep, die eveneens rond 5-10% van de ondervraagden omvat, kan men kenschetsen als traditionalisten; zij vinden eigenlijk alleen oudere gebouwen, die een traditionele vormgeving hebben, mooi en al het andere lelijk.

De meerderheid van 80 à 90% kunnen we betitelen als eclectisch of hedonistisch; zij hebben geen bewuste vooropgezette ideologisch bepaalde of esthetische voorkeuren; zij laten hun oordeel afhangen van de mate waarin zij de verschijningsvorm van de bij het onderzoek betrokken gebouwen prettig vinden om te zien.

Daarbij dient te worden aangetekend dat het, met uitzondering van de Leidse Universiteitsbibliotheek, steeds gaat om voorbijgangers die zelf geen gebruikers van de gebouwen zijn en deze dus hoofdzakelijk op hun uiterlijk, de invloed die ervan uitgaat op het stadsbeeld, beoordelen. Voor zover bij de ondervragingen toch gebruikers werden aangesproken is hun oordeel niet meegesteld. Wel werden indrukken verkregen over de gebruikswaarde. Dit betrof voornamelijk De Lamel, die positief beoordeeld werd als woongebouw, en het Maupoleum dat negatief werd beoordeeld.

Bij de Leidse Universiteitsbibliotheek echter werden uitsluitend studenten ondervraagd, die alleen ook gebruiker waren. Hun beoordelingen waren sterk overwegend positief, zowel wat het uiterlijk als de gebruikswaarde van de bibliotheek betreft.

Methodologische aspecten

Bij de gebruikte methode zijn enige kritische kanttekeningen te maken, waarbij ook twijfel kan rijzen aan de geldigheid (validiteit in het jargon van de on-

derzoekers) van de uitkomsten. In de eerste plaats waren de vraaggesprekken die gehouden zijn kort; ze duurden van een minuut tot enige minuten. Wat daarbij naar voren kan komen is vaak niet meer dan een eerste indruk en een korte weergave daarvan. Het is heel goed mogelijk dat een meer bezonken oordeel anders zou uitvallen.

Ten tweede zijn de enquêtering en de interpretatie van de antwoorden verricht door één enkele onderzoeker. Dat geeft de mogelijkheid dat zijn eigenschappen (zoals voorkeuren en verwachtingen daarvan) invloed hebben op de aard van de conclusies die uit de gegevens getrokken zijn. En in de derde plaats zijn de gesprekken bij elk object met honderd andere respondenten gehouden, zodat het de vraag is of de resultaten voor de diverse bij het onderzoek betrokken gebouwen te vergelijken zijn (het bekende appels- en perenprobleem).

Bij wijze van controle is daarom een aanvullend onderzoek gehouden waarvoor deze bezwaren niet gelden. Van 9 van de 11 gebouwen zijn foto's gemaakt die een zo goed mogelijk beeld van de verschijningsvorm geven. Deze foto's zijn getoond aan 50 personen met het verzoek ze op volgorde te leggen van mooi naar lelijk. Verdere instructies zijn niet gegeven. Interpretatieverschillen door de onderzoeker zijn hier dus uitgesloten en de beoordeling van alle negen gebouwen vindt door dezelfde personen plaats die er ook de tijd voor konden nemen. Het feit dat op deze foto's de kleuren ontbreken en dat de gebouwen steeds maar van één kant worden bekeken moet hierbij voor lief worden genomen.

In de tabel worden de uitkomsten van beide enquêtes vergeleken.

Waarderings- categorie	Gebouw	Gemiddeld waar- deringsgetal bij de straatenuquête	Gemiddeld rangordegetal bij de foto-enquête
1	ING Amsterdam ZO	8,26	2,4
	Universiteitsbibliotheek		
	Leiden	7,75	3,7
	Stopera	6,65	2,3
2	Muziekcentrum Utrecht	4,99	4,8
	Burgerweeshuis Amsterdam	4,76	5,5
	Stadskantoor Delft	4,69	4,9
3	Schouwburg Rotterdam	4,07	5,9
	Flatgebouw Spuikwartier	3,60	8,7
	Maupoleum	3,20	6,8

De Lamel: grootschalig woongebouw. Postmoderne vormgeving, altijd nog hoger gewaardeerd dan de Bijlmermeer.

Tussen beide soorten gegevens blijkt een redelijke mate van overeenstemming te bestaan. Ook bij het rangschikken van de foto's worden de drie gebouwen die bij de stratenquête het meest positief zijn beoordeeld als mooier beschouwd dan de zes andere, en de drie gebouwen die er in de straatinterviews het slechtste af kwamen vindt men ook bij de beoordeling via de foto's het lelijkste.

Over de kwaliteit van de foto's werden enige opmerkingen gemaakt. Vaak vond men dat het Burgerweeshuis op deze foto niet goed uitkomt. Verder vinden ondervraagden die de betreffende gebouwen kennen dat de Stopera en het Muziekcentrum Utrecht er op de foto beter afkomen dan in werkelijkheid, terwijl de Leidse Universiteitsbibliotheek op de foto minder goed uitkomt, ook doordat de vele afgebeelde fietsen storend werken. Een aantal verschillen in de uitkomsten van de twee onderzoeken is hiermee verklaard. Dat het Mauropoleum op de foto minder slecht wordt beoordeeld dan in de werkelijkheid zou kunnen komen doordat maar een deel van het gebouw is afgebeeld, zodat de eenvormigheid minder sterk spreekt.

De commentaren bij de foto's stemmen in hoge mate overeen met de uitspraken van geïnterviewden bij de stratenquête. Enige kenmerkende voorbeelden:

ING:

Springt er uit. Speels, niet rechttoe rechtaan. Geen blokkendoos.

Universiteitsbibliotheek:

Aardig, vriendelijk gebouw, met die kantelen.

Stopera:

Mooi om te zien, 's avonds een sprookjespaleis.

Muziekcentrum:

Positief: variatie, menselijke schaal. Negatief: te hoekig en te massaal.

Burgerweeshuis

Positief: mooie, plastische architectuur. Negatief: betonnen toestand.

Stadskantoor:

Positief: geen reactie. Negatief: Spreekt me helemaal niet aan, die rotonde.

Schouwburg:

Positief: leuke vorm, lijkt wel een station. Negatief: Saaie vorm. Is het een parkeergarage?

Flatgebouw:

is het lelijkste. Mag wat mij betreft in de prullebak. Getuigt van weinig smaak.

Maupoleum:

Doet denken aan kazerne, woonbunker.

De punten van overeenkomst in de resultaten van de twee enquêtes leiden tot de volgende conclusies:

- De belangrijkste, het oordeel over mooi of lelijk bepalende, visuele kenmerken van de gebouwen zijn in de meeste gevallen zo duidelijk dat ze ook op de foto's uitkomen.
- Bij deze enquêtes, die op verschillende plaatsen en met verschillende respondenten zijn gehouden, blijkt een aantal tendenties steeds weer aan het licht te treden.

Hoogbouw en superhoogbouw

Opvallend is dat de grootschalige hoogbouw van De Lamel duidelijk beter gewaardeerd wordt dan de Bijlmermeer en ook veel minder negatief wordt beoordeeld dan de aanmerkelijk lagere en kleinere Zwarte Madonna. Het ongunstige oordeel over hoogbouwflats blijkt dus gematigd te worden indien sprake is van een zekere mate van visueel waarneembare variatie.

Wel is er reden om aan te nemen dat in ons land superhoogbouw (hoger dan 40 m) door vrijwel iedereen met het oog op de verstoring van het beeld van stad en landschap (onder meer horizonvervuiling) negatief wordt gewaardeerd, met enige opdrachtgevers en ontwerpers als belangrijkste uitzondering. Bijgaande open brief van een bekende 'opinieleider' (namelijk Wim de Bie) is te beschouwen als een uiting van de 'vox populi'.

Consensus

In sommige beschouwingen over hedendaagse architectuur³ wordt gewezen op het ontbreken van consensus ook tussen politieke groepen, met de implicatie dat er over de waardering van architectuur ook wel weinig consensus zal bestaan. De hier vermelde uitkomsten van onderzoek naar de waardering van woningen, woonbuurten, woonerven, winkelcentra en grote gebouwen wijzen uit dat er onder het publiek wel een hoge mate van overeenstemming bestaat wat betreft de belevingswaarde die men aan deze bestanddelen van de gebouwde omgeving toekent. Het sterkst spreekt dit bij het positieve oordeel over de 'organische' vormgeving van het ING-gebouw en bij de afkeer van grote eentonige en grauwe bouwwerken als de Zwarte Madonna en het Mau-poleum. Het verschil in waardering ligt veel meer tussen de ontwerpers aan de ene, en het publiek aan de andere kant, dan tussen de gebruikers onderling.

BIE'S Organisatie- en Adviesbureau

Prof. Carel Weber
Architect

26-11-1983.

Hooggeleerde Heer,

In alle eerbijheid: ik vind uw ontwerp voor een 120 meter hoge woontoren aan de hand van het prachtige duingebied van zuidwestelijk Den Haag, volslagen beropen. Na alle hoogbouwwellende uit het verleden, nu nog 's van komen met het hoogste woongebouw van Nederland ...!

Maar goed, ik begrijp dat 't hier gaat om een lucratief winstproject (160 beperkte appartementen, zwembad, dakruim, snelliften) en mijn schoorsteen moet ook boken.

Ik adviseer u, uw woonphallus niet alleen als "een belangrijk oriëntatiepunt" aan te merken, maar, nog brutaler, te befoegen dat het landschap 20m wanstaltig hoge toren dringend nodig heeft. Er ontbreekt iets: een 120 m hoge toren!

Het Haagse gemeentebestuur is gek geneeg (de parkeergarage onder de Hofvijver) om daar in te trappen.

Wilt u mijn adviseurshonorarium p.o. telefonisch overmaken?

Konvachtend,
De Bie

4. Symptomen van verloedering

'Ons land is te mooi om te bederven...' (Troonrede 1993)

Er zijn diverse indicaties van ontwikkelingen in de gebouwde omgeving binnen Nederland die als een geleidelijk voortgaande verloedering zijn op te vatten. Reeds eind jaren zestig was Aldo van Eyck van mening dat ons land, zo voortgaande, onbewoonbaar dreigde te worden, en dat planologen, stedenbouwkundigen, architecten en allen die ermee te maken hebben daaraan ten zeerste hebben bijgedragen. Anno 1991 constateerde Noordanus¹ dat het tij nog niet gekeerd was, en het is de vraag of dat inmiddels wel het geval is.

In het volgende komen gegevens ter sprake die er op wijzen dat het tot dusver in ons land op veel plaatsen de verkeerde kant is opgegaan met de architectuur. Eerst richt de aandacht zich op twee grote projecten uit het verleden, die opmerkelijk zijn vanwege het verschil tussen de –aanvankelijke– appreciatie ervan in vakkringen en het negatieve oordeel van buitenstaanders. Hierop volgt een bloemlezing van citaten, voornamelijk afkomstig uit dag- en weekbladen, met negatieve commentaren op recente ontwikkelingen.

Het blijft moeilijk te beoordelen hoe representatief deze uitspraken zijn, maar in ieder geval blijkt er een tamelijk wijd verbreide onvrede uit over de nieuwe Nederlandse architectuur²

Het daarop volgende hoofdstuk is bedoeld als een poging te zoeken naar dieper liggende oorzaken van de geschetste ontwikkeling als een noodzakelijke voorwaarde om te komen tot inzicht dat kan bijdragen tot een verbetering van de gang van zaken.

Het geval-Peperklip

Het woningcomplex de Peperklip is om verschillende redenen interessant. Het weerspiegelt bepaalde opvattingen over woningarchitectuur die eind jaren ze-

ventig naar voren kwamen en pasten bij de no-nonsenssfeer van de jaren tachtig. Er zijn van diverse kanten commentaren op geleverd en er zijn ervaringen opgedaan met de exploitatie.

Bij een beschouwing over dit 549 woningen tellende complex ligt het voor de hand uit te gaan van de opvattingen van ontwerper Carel Weeber. Rond 1970 was hij een van de voormannen van de democratiseringsbeweging op de Afdeling der Bouwkunde aan de toenmalige Technische Hogeschool Delft. Wat de woningbouw betreft werd daar sterk de nadruk gelegd op stadsvernieuwing en participatie van bewoners. De invloed daarvan is te zien in het door Weeber ontworpen complex Bleyenhoek in Dordrecht, waar op verzoek van bewoners die geen plat dak wilden rudimenten van schuine kappen zijn toegepast.

Weeber trok al spoedig de conclusie dat dit soort benadering 'uit een oogpunt van vernieuwing van de architectuur weinig of niets oplevert'³. Hij kwam tot een veroordeling van de kleinschalige gevarieerde woningbouw uit de jaren zeventig, de 'nieuwe kneuterigheid' die hij kenschetst als individualistisch en kleinburgerlijk, met woongebieden waarin de willekeur en 'structurele onduidelijkheid' (of is bedoeld: onduidelijkheid van de structuur?) hoogtij vieren. Hij vindt dat men daarbij te veel is uitgegaan van het vakjargon van de mens-

Buitenkant van de Peperklip. Voorbijgangers vinden dat dit 'grens-verleggende' gebouw op een fort of een gevangenis lijkt.

wetenschappen, met begrippen als herbergzaamheid, identificatie, beleving en ontmoeting. Dit is volgens hem onjuist aangezien beleving geen bruikbaar uitgangspunt is voor het ontwerpen. Betekenissen als de hier genoemde zijn volgens hem niet te 'vertalen' in ruimtelijke vormen.

Inplaats daarvan wil hij architectuur en stedenbouw herstellen als 'autonome disciplines' die 'formele concepten welke objectiverend werken' toepassen. Hij bedoelt daarmee blijkbaar universele vormen en meent dat over de toepassing daarvan consensus mogelijk is. Zo'n 'objectief en formeel' concept is bijvoorbeeld het rasterpatroon in de verkaveling van een wijk of stadsdeel. Het kan betekenissen, waarden en functies opnemen die niet van tevoren zijn vastgelegd. En bij het maken van dit soort formele stedelijke plannen dient niet 'gespeculeerd te worden op de visuele kwaliteiten van het gebouw'.

Bij dit gedachtengoed zijn wel enige kanttekeningen te maken. In de eerste plaats komt het werken met termen als herbergzaamheid, ontmoeting en identiteit in de woning- en stedenbouw niet zozeer van de menswetenschappen als wel uit de architectuur zelf. Namelijk van de Forumgroep die begin jaren zestig stelling nam tegen de grootschalige en uniforme na-oorlogse stadsuitbreidingen. 'Maak van iedere deur een groet en van ieder raam een gelaat'⁴ wat één van hun deviezen.

In de tweede plaats moet een architect die woningen bouwt in Nederland altijd rekening houden met voorschriften in de bouwverordening, eisen die worden gesteld door de subsidie verlenende Rijksoverheid, het programma van eisen en dergelijke. Zijn autonomie is dus beperkt. Binnen deze beperkingen heeft de architect dan wel een zekere mate van vrijheid in de detaillering, zoals de afmetingen van de vensters, de toepassing van kleuren en de woningplattegronden. Afwijkende oplossingen op deze gebieden zal hij vooral kunnen realiseren als hij goed genoeg is in 'verbale acrobatiek' om de opdrachtgever(s) te overtuigen.

Van deze vrijheid is bij de Peperklip ruim gebruik gemaakt wat betreft de vorm van het blok, de toepassing van verschillende kleuren in de gevels, de afmetingen van de ramen en de hoogteverschillen binnen het blok. De ramen hebben de minimale afmetingen die in de bouwverordening zijn toegestaan om de toetreding van voldoende licht tot de woning en het uitzicht naar buiten veilig te stellen. De grootste hoogten (tot 9 bouwlagen) met voor de kroostrijkste gezinnen bestemde woningen (maisonnettes met 5 kamers) zijn in de ronde koppen van de blokken toegepast, en de speelplaatsen zijn op het maaiveld binnen de rondingen gesitueerd.

In vakkringen is zeer positief op dit bouwwerk gereageerd. J. Meeuwissen, die begint te stellen dat Weeber 'de sociale woningbouw als de gelukkigste opgave

Bergingen aan de binnenzijde van de Peperklip. Een stukje 'formele objectiviteit' dat de architectuur vooruit moet brengen.

ziet' vindt de Peperklip 'een grensverleggend bouwwerk'. Hij voegt daar aan toe: 'Zulke bouwwerken verinnerlijken alle voorwaarden waaronder en alle niveaus waarop architectuur in hun cultuur wordt voortgebracht om te laten zien dat het resultaat nog buigzaam is'. En hij citeert Wim Quist: '... dit is waanzin. Het is te hard, uit zijn verband... Tegelijkertijd overtuigt het object je dat het wel kan!'⁵

Meeuwissen (a.w., p. 36) spreekt verder van '... gevels die op de aspecten van geluid, warmte en explosie een in sociale woningbouw ongebruikelijk hoog kwaliteitsniveau te zien geven'.

Ook van een andere kant werd het ontwerp van de Peperklip toegejuicht. Een verffabriek, die het natuurlijk fijn vindt als er grote gebouwen komen waar veel verf op gesmeerd moet worden, kende Weeber een prijs toe voor de wijze waarop hij er kleuren bij heeft toegepast.

Wie het ontwerp kritisch beziet, ontdekt al gauw enige belangrijke ontwerpfouten:

- De woningen voor de grootste gezinnen zijn in het hoogste deel van het blok ondergebracht, terwijl sinds lang bekend is dat hoog wonen juist voor grote gezinnen bezwaren oplevert.
- Het blok is qua hoofdvorm wel min of meer 'gesloten', maar heeft openin-

gen waardoor het voor ieder toegankelijk is. Een van de belangrijke voordelen van het gesloten bouwblok, namelijk dat het binnenterrein alleen voor bewoners beschikbaar is, heeft men hier dus niet gerealiseerd.

- De speelplaatsjes voor de kinderen zijn ontworpen op de plekken waar ze de meeste geluidshinder kunnen veroorzaken, namelijk aan de binnenzijden van de gebogen uiteinden van het blok, waar de geluiden tegen de gevels weergalmen. (Later zijn deze speelplaatsjes daar weggehaald en elders op het binnenterrein neergezet.)
- Van een bekend *nadeel* van het gesloten blok, namelijk dat voor een deel van de woningen de bezonning ongunstig is, is hier wel sprake. Dit blijkt vooral waar bepaalde woonbalkons op het noorden liggen en daardoor maar een beperkte gebruikswaarde hebben.
- Het probleem van de bergingen is op een onbevredigende manier 'opgelost', namelijk door de plaatsing van blikken schuurtjes op het binnenterrein.

De hoogleraar volkshuisvesting Priemus rekt de Peperklip dan ook tot de *misbaksels* op het gebied van de volkshuisvesting. Hij wijst onder meer op de massale, betonnen indruk die het geheel maakt, op de geluidsgevoelige ronde buitenruimten en de nogal desolate omgeving. 'De leegstand bleef exceptioneel hoog en vlak na de oplevering moest alweer voor bijna een miljoen gulden aan extra voorzieningen worden getroffen... Voor het Gemeentelijk Woningbedrijf Rotterdam is het complex nu al financieel een blok aan het toch al veel geteisterde been'⁶.

Ook auteurs die minder sterk gespecialiseerd zijn op het gebied van de volkshuisvesting zijn kritisch, zoals Max van Rooy, die spreekt van 'een monotoon, harteloos woningbouwwerk'.

Adriaan van Dis, na dit gebouw genoemd te hebben als voorbeeld van een stompzinnig ontwerp, schrijft: 'Neem de Peperklip, een in die vorm gebouwde stapel martelkamers van professor Carel Weeber. Rijen achterkanten kijken op elkaar uit, de echo blijft erin hangen. Op een zomeravond word je er gek van het weerkaatsend gejeengel en geschreeuw...'⁷

Het geval-Peperklip illustreert het grote verschil in beoordeling tussen de vakwereld, vertegenwoordigd door Meeuwissen en Quist, enerzijds, en zowel het gezonde verstand (Van Dis) als deskundigheid op het gebied van de volkshuisvesting (Priemus) anderzijds.

Bij gebouwen als de Peperklip hebben we niet te maken met 'formele objectiviteit' maar met de grillen van de ontwerper, die bijvoorbeeld de ramen zo klein maakt als de bouwverordening toelaat. Als hij inderdaad 'de woningbouw als de gelukkigste opgave ziet' kan hij weten dat de meeste bewoners het

liefst grote woonkamerramen en op de zon georiënteerde woonbalkons hebben.

Naar aanleiding van deze gang van zaken rijst de vraag wat de samenleving aan moet met architectenkreten als 'vernieuwing van de architectuur', 'grensverleggend bouwen' en 'objecten die overtuigen dat het wel kan'. We hebben hier inderdaad, naar het woord van Kousbroek, te maken met een vorm van misleiding, waarvan zowel bewoners als de woningbeherende instantie het slachtoffer worden⁸.

Zie de uitspraak van Meeuwissen dat men bij de Peperklip kan spreken van een hoog kwaliteitsniveau 'op het aspect van geluid'. Waarschijnlijk was dit ook zelfbedrog.

Het geval-Bijlmermeer

Bij deze beknopte bespreking van de Bijlmermeer gaat het niet om de huidige stedenbouwkundige en sociale problematiek van dit gebied, die vooral bepaald wordt door de aanwezigheid van veel bewoners uit minderheidsgroepen, maar om het *oorspronkelijke* concept en om de reactie van de Amsterdamse bevolking op de realisering daarvan⁹.

Het plan van de Bijlmermeer is de uiterste consequentie van de ideeën over het stedelijke wonen die in de jaren twintig ontwikkeld zijn door le Corbusier en Gropius en in de jaren 50 opnieuw gepropageerd werden door Rietveld.

Kenmerkend voor het plan zijn:

- 90% hoogbouw in negen lagen, op een onderbouw van 2 lagen, ook bestemd voor gezinnen met kinderen (4- en 5-kamerwoningen, speelplaatsjes op maaiveld)
- Industriële bouw, met grijze betonnen gevels van flats en parkeergebouwen. Zeer eenvoudige woonblokken.
- Ver doorgevoerde scheiding van functies: auto's opgeborgen in parkeergarages, ruimten tussen de woningen niet toegankelijk voor auto's.
- Privacy in de flats; gemeenschappelijkheid van alle ruimten en voorzieningen daarbuiten: galerijen, gangen, portalen, liften, vuilstortkokers, parkeergebouwen en groene ruimten tussen de blokken. Winkels etc. onder de garages.
- Honderden meters lange blokken, met overeenkomstige maximale afstanden tussen de woning en de garage.

De verkeersinfrastructuur met dijken, viaducten en garages heeft tot relatief hoge grondkosten en woninghuren geleid.

Flats in de Bijlmermeer: voor velen het symbool van een omgeving die door vorm en grootte het tegengestelde is van waar men zou willen wonen.

De hoofddoelen van het plan voor de Bijlmermeer waren, ten eerste, in verband met de stadsvernieuwing woonruimte bieden voor circa 100.000 'doorstromers'. De planners veronderstelden dat het door hen verwachte zeer goede woonmilieu in de Bijlmer Amsterdammers die reeds een goede woning hadden naar deze nieuwbouwwijk zou lokken.

In de tweede plaats was het de bedoeling dat als gevolg van het spectaculaire succes van de Bijlmermeer men uit de hele wereld zou komen om deze 'stad van de toekomst' te aanschouwen en na te volgen. Amsterdam zou dan opnieuw 'het Mekka van de volkshuisvesting' worden (een eretitel die het verkreeg door de voorbeeldige woningbouw in de jaren na de eerste wereldoorlog).

Geen van beide hoofddoelen is gerealiseerd. De animo van Amsterdammers om door te stromen naar de Bijlmer was gering. Uit onderzoek in het begin van de jaren zeventig bleek dat de meeste bewoners van omliggende stadsdelen de bebouwing van deze nieuwbouwwijk lelijk vonden en dat ze er niet wilden wonen¹⁰. Dick Hillenius constateerde midden jaren zeventig: 'De Bijlmermeer is voor velen het symbool geworden van een omgeving die door vorm en grootte het tegengestelde is van waar men zou willen wonen'¹¹. Aan de andere kant zijn er nog steeds ontwerpers die de Bijlmer positief beoordelen, zoals

Rem Koolhaas: 'De Bijlmermeer heeft een monumentale grootsheid en is, ondanks haar onbeholpenheid, ruwheid en eentonigheid, een architectonisch spektakel. In haar monotonie, hardheid, ja zelfs in haar brutaliteit, is de Bijlmer ironisch genoeg verfrissend'¹².

Dit soort uitspraken illustreert eens te meer het grote verschil tussen de voorkeuren van bepaalde ontwerpers en die welke de meerderheid van de Nederlandse bevolking heeft. Daarbij dient in aanmerking te worden genomen dat als gevolg van huurverlies door leegstand, exploitatietekorten op de parkeergebouwen, opknabbeurten en dergelijke de 13.000 hoogbouwflats in de Bijlmermeer de gemeenschap reeds honderden miljoenen extra hebben gekost, en dat in de toekomst voorlopig nog zullen blijven doen.

Opmerkelijk is ook het beleid van de woningcorporaties met betrekking tot de Bijlmermeer. Deze corporaties hebben van het begin af geweigerd de parkeergebouwen te exploiteren omdat zij verwachtten dat dit verliesgevend zou zijn. Verder hebben zij er zich met succes tegen verzet dat de rest van Amsterdam Zuidoost weer op dezelfde wijze ontwikkeld zou worden, met slingers van flats in negen woonlagen.

Relevant is ook dat er bij de planning van de hoogbouw in de Bijlmermeer in het geheel geen rekening is gehouden met uitkomsten van marktonderzoek die er op wezen dat in de grote steden niet meer dan 10 procent van de bevolking voorkeur voor wonen in een hoogbouwflat heeft en dat deze voorkeur het geringst is bij gezinnen met kinderen¹³. Verder kon op grond van ervaringen in het buitenland worden verondersteld dat op extreem modernistische principes gebaseerde vormgeving van uitgestrekte woonwijken spanningen kan veroorzaken, doordat een dergelijk woonmilieu bepaalde emotionele behoeften van de bewoners onbevredigd laat¹⁴.

De ontwerpers en stadsbestuurders die een rol hebben gespeeld bij de ontwikkeling en realisering van de plannen voor de Bijlmer hebben het blijkbaar niet nodig gevonden rekening te houden met dit soort gegevens. Bovendien hadden zij onvoldoende inzicht in de ontwikkeling van de bouw- en exploitatiekosten van dit soort hoogbouw. Deze vielen herhaaldelijk hoger uit dan zij hadden verwacht, zodat van tijd tot tijd bezuinigingen moesten worden aangebracht, bijvoorbeeld door het aantal woningen dat aangewezen is op een liftinstallatie te verhogen.

Amsterdam heeft een belangrijk argument voor de annexatie van de Bijlmermeer, namelijk dat alleen deze grote gemeente beschikte over het apparaat om een dergelijk groot project met succes te plannen en uit te voeren, niet waar kunnen maken.

Punten van overeenkomst

Bij alle verschillen tussen de Bijlmermeer en de Peperklip zijn er ook belangrijke punten van overeenkomst. In beide gevallen hadden de ontwerpers een hoge reputatie onder vakgenoten en blijkbaar ook onder de verantwoordelijke bestuurders. Collega's kenschetsten de ontwerpen als 'gedurfd' en 'grensverleggend'; zij verwachtten ook dat deze projecten een voorbeeldwerking zouden hebben. Welke belangen van bewoners met deze 'grensverleggingen' gediend waren, werd evenwel niet duidelijk gemaakt. Er werd geen rekening gehouden met enige bekende en relevante feiten: de ongeschiktheid van hoogbouwflats voor gezinnen met jonge kinderen, de problemen die kunnen rijzen bij het gedwongen gebruik van gemeenschappelijke ruimten en voorzieningen, en de afkeer van grote, betonnen kazerne-achtige woonblokken.

Het gevolg van deze slechte aansluiting bij de verwachtingen van de doelgroep was de moeilijke verhuurbaarheid van de flats, en uiteindelijk een bevolking waarin minderheden oververtegenwoordigd zijn. Een deel van de bewoners kon niet de discipline opbrengen die voor een ordelijke bewoning van flats met gemeenschappelijke voorzieningen nodig is, zodat een zekere mate van verloedering optrad. Het gevolg van een en ander is dat er grote extra exploitatiekortingen zijn ontstaan als gevolg van leegstand, groot verloop van huurders en noodzakelijke opknapbeurten. Daarbij betaalt de gemeenschap de extra miljoenen als prijs voor de vrijheden die de ontwerpers zich veroorloofd hebben en de verantwoordelijke beleidslieden hebben toegestaan.

Kleine bloemlezing van de verloedering

In diverse publikaties komt het ongenoegen over de recente ontwikkeling van de gebouwde omgeving in Nederland tot uitdrukking. De hier volgende citaten geven daar een aantal voorbeelden van.

Amsterdam

Amsterdam-Wibautstraat

De lelijkste straat, predikaat toegekend door Jaap Huisman in *Lelijk gebouwd Nederland*, voldoet volgens hem aan 'de volgende eisen:

- zij moet vrijwel onbegaanbaar zijn,
- zij moet elke lust ontnemen tot welke activiteit dan ook...
- zij moet beschikken over een afstotelijke bebouwing,
- zij moet een onappetijtelijke geur verspreiden'.

Lambiek Berends schrijft in *Tijdopname, vijftig veranderde gezichten van Amsterdam*, Den Haag (1992): 'De Wibautstraat is een stedenbouwkundig gedrocht, een willekeurige verzameling grote, maar weinig imponerende gebouwen met her en der nog restanten uit het vooroorlogse verleden... er rust een doem op deze "boulevard". En waarom? Dat is een vraag waarop het antwoord nooit zal komen'.

Het Byzantium

Bejubeld in de architecturale subcultuur: '... met Byzantium is het centrum van Amsterdam voor het eerst sinds jaren weer verrijkt met een groot gebouw van grootse allure...' [Hans Ibelings in: *Jaarboek Architectuur in Nederland 1991/1992* p. 125.]

'De meningen van de toevallige passant in de Leidsepleinbuurt en die van de toekomstige bewoner van het vooral op status verkochte Byzantiumproject ontlopen elkaar nauwelijks. De opvallend blauwe creatie van het appartementen- en winkelcomplex van de gerenommeerde architect Rem Koolhaas wordt opvallend lelijk gevonden.

De voorkant, zo wil de *talk of the town*, oogt als een luxueuze gevangenis. Het glimmend grijze gesteente vloekt met de veel minder uitgesproken vormgege-

Het Byzantium: '...die gevangenis voor mensen met geld' (R. Campert). Treurwilg als passende voorgrondvulling.

ven omgeving. Menig omhoogwijzende wandelaar heeft zich al afgevraagd wanneer de veelbesproken *penthouse* naar beneden zal komen: de geelgekleurde, ronde uitbouw, die de critici nog het meest doet denken aan een puist op een verder nogal doorsneeachtig gelaat...' [Harry Leising in: *HP/De Tijd* (22 februari 1991 p. 18.)]

'... het Byzantium, die gevangenis voor mensen met geld, blijkt nu zijn voltooiing nadert nog killer en misplaatster uit te vallen dan al werd gevreesd'. [Remco Campert in: *De Volkskrant* (31 januari 1991).]

Hoogbouw aan de Omval (Amsterdam)

'Anonieme kolossen die overal ter wereld konden worden gebouwd, zullen met hun respectievelijke hoogten van 135, 115 en 83 meter straks de oevers van de Amstel bederven. Hun uiterlijk lijkt uitsluitend bepaald door de repetertoets van de computer en heeft met Amsterdam niets te maken'. [Hilde de Haan & Ids Haagsma, 'Hoogbouw toont onmacht Amsterdam', *De Volkskrant* (2 februari 1993).]

De Doodskist (Amsterdam)

'Het nieuwe gebouw van de psychologische faculteit van de universiteit van Amsterdam op de hoek van het Weesperplein en de Sarphatistraat heette nog voor het was geopend de *doodskist*, vanwege de combinatie van doodsachtigheid en somberheid die in dit gebouw wordt aangetroffen... Wat hier staat is monumentale architectuur, dat wil zeggen, architectuur waarvan het voornaamste effect de intimidatie is. Ik aarzel zelfs niet om dit –zeker in contrast met de liberale architectuur der negentiende eeuw- fascistoïde bouwkunst te noemen, ook als dat nooit in de bedoeling van de ontwerpers kan hebben gelegen... De vraag is nu of het verantwoord is nog langer met het plegen van dit soort architectuur door te gaan'. [Simon Mari Pruys, *De Paradijsbouwers*, Utrecht/Antwerpen (1974), p. 101 en 58.]

'Intimidatie. Macht vertaald in gebouwen. Kantoorpand aan het Weesperplein, Amsterdam. (A. Bodon, 1972)' [Hilde de Haan & Ids Haagsma (red.), *Wie is er bang voor nieuwbouw...*, Amsterdam (1981), p. 26.]

Stadsvernieuwing in grote steden

'In Amsterdam, maar ook in Den Haag, heeft de stadsvernieuwing het karakter van een vernietigingsoorlog waarbij grove wapens, als intimidatie en arrogante verontachtzaming van de historische omgeving niet worden geschuwd.

Weesper Staete, alias De Doodskist: 'Intimidatie. Macht vertaald in gebouwen'. (De Haan & Haagsma (1981)). '..Fascistoïde bouwkunst, ook als dat nooit in de bedoeling van de ontwerpers kan hebben gelegen.' (Pruys (1974)).

Zijn de kruitdampen opgetrokken, dan blijkt de illusie van een nieuwe architectonische cultuur dezelfde weg te hebben genomen. Vervlogen'. [Max van Rooy, Kerstnummer *Grafisch Nederland* (1992).]

Amstelveld (Amsterdam-Centrum)

'Een dakkapelletje bouwen is riskant... Pak het liever groot aan, bouw een opvallend complex van dure appartementen aan een monumentaal plein, verpest voorgoed het stadsgezicht. Dan gaan alle deuren open, dan vinden de schoonheidsambtenaren het mooi zonder het te hebben gezien, dan zien de bouwambtenaren niet dat het strijdig is met het bestemmingsplan en wordt de inspraak voor de buurt tijdens de kerstdagen georganiseerd, zodat iedereen weg is als er geprotesteerd kan worden. En als plotseling iedereen beseft dat er een monsterlijk gebouw komt en de gemeente dreigt om de bouwvergunning in te trekken, dan hoeft de tegenpartij maar te dreigen met een willekeurige schadeclaim van een paar miljoen gulden, en de stadsbestuurders kruipen met de staart tussen de benen terug achter hun bureaus'. [Margalith Kleijwegt & Jan Fred van Wijnen, 'Amsterdammers moeten zich eerder wild schrikken', *Vrij Nederland* (17 juli 1993).]

Modernistische stadsuitbreidingen van Amsterdam

'Die troosteloze woestenij
Wordt een betonnen wijk.
Met duizend huizen op een rij
En allemaal gelijk.'

[Eli Asser, *Bijlmermeer*]

'De hele uitbreiding van Amsterdam naar het westen hangt, met uitzondering van de omgeving Sloterplas, van armzalig gepruts aan elkaar'. [S. Montag, 'Overpeinzingen', *NRC-Handelsblad* (19 oktober 1991).]

'... een nieuwbouwwijk vol torenhotels en plumpe flatkazernen... Bij een stoptlicht zag hij op een straatnaambordje dat dit Buitenveldert was...' [Marja Brouwer, *De Lichtjager*, Amsterdam (1990), p. 21.]

Kantoortorens aan de Parnassusweg:

'... functioneel en praktisch. Maar ze zijn uitwisselbaar tegen elke andere kantoortoren en omdat het gebouw in een stille buurt staat, blijft iedereen tijdens de middagpauze maar binnen. Hij vindt het Bijlmerbajesachtige gebouwen. Dus daar willen we niet naar toe'. [Mr. P. Witteman, vice-president van het Amsterdamse gerechtshof, *De Volkskrant* (9 januari 1991).]

Snelwegarchitectuur

'Langs de uitvalswegen tussen de vier grote steden ontstaan zo *skylines* die overal op elkaar lijken... het is allemaal dezelfde snelwegarchitectuur. De Commissaris van de Koningin in Zuid-Holland, S. Patijn, noemt die blufbouw langs de stadsranden 'gruwelijk'. 'Ik vraag me wel eens af hoe het in godsnaam mogelijk is. Vroeger had je nog welstandscommissies, ik geloof dat die niets meer voorstellen. De gemeenten zijn veel te blij als iemand wil investeren en zijn dan bereid in alles toe te geven'. [Rudie van Meurs & Kees Schaepman, 'De toekomst van de B.V. Nederland is van beton, glas en staal', *Vrij Nederland* (1 augustus 1992).]

Rotterdam

Het Weena

'Ter plekke op het Weena. Te beginnen bij Bonnema's Nationale Nederlanden, nu al de *Nieuwe Kerk* genoemd. Aan de megalomane voet van de 150 meter hoge wand van spiegelen glas wordt de eenvoudige verzekeringsnemer zich ten volle bewust van zijn nederige positie. Ontzag voor het menselijk kunnen en besef van de eigen nietigheid: dat zijn de gevoelens die de architect met

Kantoorgebouw van de Nationale Nederlanden aan het Weena in Rotterdam: 'Met hun hoogte kunnen torens verheven gevoelens opwekken, maar evenzeer ergernis en wantrouwen.'

(F. Kaufmann, 'Hoogbouw als denkbild' in: R. Bergh & J. Rutten (red.) De fascinatie van hoogbouw, Rotterdam (1985), p22.)

'Ontzag voor het menselijk kunnen en besef van de eigen nietigheid, dat zijn de gevoelens die de architect met zijn hoogste kantoortoren van het land weet op te roepen: Rotterdam is er inmiddels bepaald niet meer stuk van.' (Van den Hooff & De Jong, De Volkskrant (28 juni 1991)).

'..Ingetogen zijn de twee doods-kisten allerminst, en het is duidelijk dat er een blik verzekeraars kan worden open getrokken om naamloos te verdwijnen op verdieping 40.' (Jaap Huisman, Lelijk gebouwd Nederland, Den Haag (1991), p. 83.)

zijn hoogste kantoortoren van het land bij de wandelaar weet op te roepen. Rotterdam is er inmiddels bepaald niet meer stuk van'.

‘Een in zichzelf gekeerd boekhoudersdorp’, zegt Annemie Devolder van de sectie architectuur van de Rotterdamse Kunststichting. ‘Het draagt niets bij als toegangspoort tot het centrum. Mislukt’.

‘Over de architectonische schoonheid en de stedenbouwkundige betekenis van de boulevard (i.c. het Weena) wordt in Rotterdam eigenlijk al niet meer gesproken. In korte tijd is het wonderkind de rug toegekeerd, de loftrumpet verstomd...! Wat er nu op het Weena staat, die aannemersarchitectuur, kun je overal vinden. In Amsterdam staat zo’n bedrijvenpark aan de rand van de stad, in Parijs in La Défense, en hier is het toevallig het Weena. Je kan niet artistiek tegen een tijdsbeeld vechten’. (uitspraak van Martin Aarts van de Rotterdamse dienst Stadsontwikkeling). [Joost van de Hooff & Wim de Jong, ‘Wonderful Weena, boulevard in spiegelglas’, *De Volkskrant* (28 juni 1991).]

‘Het (kantoor van de Nationale Nederlanden) zet de toon, begrafenismuziek in dit geval, want het tweeledige blok heeft zich niet aangepast aan de omgeving... het dicteert de omgeving. Laten we een requiem aanheffen en wenen om het Weena, dat zoiets op de stad is gedonderd’. [Huisman, a.w., p. 83.]

De Noordzeekust

Scheveningen (‘Hoog Catharijne aan Zee’)

‘... een allerstuitendst volgebouwde omgeving: Scheveningen. Hier is een 20-tal jaren geleden door projectontwikkelaars een wedstrijd uitgeschreven. Wie weet de leukste bouwsels te bedenken voor de Scheveningse *skyline*. De winnende ontwerpen zijn inmiddels uitgevoerd. Angstaanjagend is het er’. [De Boer & De Cocq, ‘Goed eten in spookstad Scheveningen’, *De Volkskrant*, 12 mei 1990.]

‘Het Kurhaus is op geraffineerde wijze opgenomen in de steenwoestijn die Scheveningen heeft. Opgenomen? Verduisterd eerder, door een wisseltruc. Toen het bouwconsortium het verbod opgelegd kreeg het Kurhaus te slopen, bedacht het een veel ergere straf: doodknuffelen. Als supervisor keek Bakema toe; die had per slot van rekening ervaring met de reconstructie van binnensteden. Bakema is niet de subtielste architect die Nederland heeft voortgebracht. En dat is aan de grove behandeling van Scheveningen Bad te zien. De sluipmoord op het Kurhaus is met alle mogelijke middelen gepleegd. Voor de oude rode bakstenen gevel met de tufstenen banden zijn transparante koepels en luifels bevestigd die we ook aantreffen in de verkeerde winkelcentra. De luifels van kunststof laten het zicht op de gevel intact, maar storen omdat ze als een soort noodvoorziening tegen de pui lijken geplakt... Over de bebouwing aan het Gevers Deynootplein kan ik kort zijn. Benidorm-architectuur’. [Jaap Huisman, *Lelijk gebouwd Nederland*, p. 39.]

Zandvoort

'Aan de noord-boulevard overheersen de foeilelijke jaren-60-flats het beeld'. [Peter van den Berg en Ernst Clowting, 'Het Zandvoort van de jaren 90 ligt al op de tekentafel', *De Volkskrant* (6 september 1988).]

'De oerlelijke boulevard met de naoorlogse bebouwing scheidt het strand van het eigenlijke dorp Zandvoort'. [Evert Jan Hogerwerf, 'Een dagje aan zee', *Milieudefensie*, jrg. 17, nr. 6, (juli 1988), p. 27.]

Ijmuiden, omgeving Zuiderpier

'Er komt een binnenzee en aan de pier zal een Golden Tulip Hotel verrijzen. Een bord toont hoe het hotel er uit gaat zien: de zoveelste versie van de internationale architectenpulp, die ook al de boulevards van Zandvoort en Noordwijk heeft verpest. Het is vreemd –ik ben een levenslustig en ambitieus mens– maar bij het zien van al die grootschalige activiteiten voelde ik plotseling een huivering die misschien nog het meeste leek op wat je een doodsverlangen zou kunnen noemen'. [Max Pam, *NRC-Handelsblad* (30 juli 1993).]

Egmond aan Zee

'... er staat, even voor 'Gasterij Zeezicht', een joekel van een appartementenflat die iedereen in Egmond, de burgemeester inclus, beschouwt als een planologische en architectonische miskleun van de eerste orde'. [*De Volkskrant* (8 maart 1993).]

Diversen

Hoog Catharijne:

'... Hoog Catharijne in Utrecht, Babylon in Den Haag... armoedige surrogaten, patselige nep, slonzig gegarneerd met kitschfontein en bakken met grind: pooierarchitectuur'. [Rudy Kousbroek, *Nederland, een bewoond gordijn*, Amsterdam (1987), p. 18.]

'Bij dergelijke ondergrondse complexen komen mij bovendien barre oorden voor de geest als het Utrechtse Hoog Catharijne met dreinende, onontkoombare muziek uit de eindeloze, deprimerende plafonds'. [Bernard Hulsman, *NRC-Handelsblad* (27 september 1990).]

'Ik heb meegemaakt dat een zachtmoedige professor die sinds zijn studietijd niet meer in Utrecht was geweest, tot grote bloeddorst dreigde te vervallen toen hij onlangs kennismaakte met de betonnen afroinstallatie van Hoog Catharijne'. [Dick Hillenius, *Vrij Nederland* (25 december 1976).]

*Hilversum*¹⁶

'Nergens ter wereld is zoveel lelijkheid op een klein oppervlak bij elkaar gebracht; men hoeft helemaal niet te lopen, gewoon een beetje om je heen kijken en de gruwel, de rotte tanden, de druiperige meubeltoonzalen, een aan lager wal geraakte bioscoop en de witgoedgevels staren je aan...' [Peter Flik, 'Goois sterrenweekend, van niks naar niks', *VPROgids* (4-10 mei 1991), p. 4.]

'Zó veel verval, halfverkoelde panden, uitgewoond, verkrot, verpauperd... de Herenstraat, waar een of andere idioot de oprit naar de parkeergarage óver de weg heeft laten bouwen. Betonrotte science fiction. Het toppunt is wel de Kerkbrink, het hart van de stad, met het enige oude pand van de stad, het voormalig raadhuis uit 1881. Het plein vormt een soort driehoek. Eén zijde is een onmetelijk gat... Zo veel gaten, zoveel verloedering, zoveel wanbestuur...' [Leonora Wagenaar, *Het Parool* (13 april 1991).]

Arnhem

'... de treurige revolutiebouw die van het Arnhem van na de oorlog een zielige provinciestad heeft gemaakt'. [Jaap Huisman, *De Volkskrant* (23 februari 1990).]

Leiden, station

'Het kale stationsgebouw stoot direct af, het plein ervoor is vooral onherbergzaam en de omringende bebouwing wekt een troosteloze indruk... De lelijkheid van het Leidse station is spreekwoordelijk'. [Kees van der Malen, 'Face-lift voor een lelijk gezicht', *NRC-Handelsblad* (23 maart 1989).]

Breda-noord

'... de kille nieuwbouwwijk van Breda-Noord... godvergeten mistroostigheid. Hoge flats, rechte straten. Geen winkels, wel een kerk'. *De Volkskrant* (17 december 1991).]

Provinciehuis Zuid-Holland

'Het aanzien van het gebouw is een doorn in het oog. De gedeputeerde vindt het maar "een lelijk ding". Het is niet echt het gebouw dat ik zou kiezen, zo somber. De jury die dit ontwerp indertijd koos, was er ook niet echt juichend over'. (gedeputeerde Prof. dr. J. Pool). Al bij de betreding van het provinciehuis valt de massaliteit op: de enorme gangen, de hoge kamers...' [Steven Ramdharie, *De Volkskrant* (19 oktober 1991).]

Bebouwing in het rivierengebied

'Als je in het rivierengebied gaat kijken, schrik je soms van wat je ziet. In-

dustrieën, jachthavens, campings, een kerncentrale die een uiterwaard staat te verpesten: het mag allemaal'. [Mw. dr. H.M. de Boois, *NRC-Handelsblad* (12 januari 1993).]

Den Helder

'Zelden zo'n ontgoocheling meegemaakt. De directe omgeving van het station in Den Helder bestaat uit morsdode baksteen, grote hondehokken, dozen, gecastreerde ornamentjes, dat allemaal samengedrongen tot het conglomeraat van de absolute kaalheid. De volledige betekenis van zo'n ervaring dringt pas langzaam tot je door. Waarom doen de mensen dat? Waarom doen ze dit elkaar aan? Was er in die hele stad niemand te vinden die bijtijds de moed kon vinden om te zeggen: alles goed en wel, maar *dit nooit*, dit doen we niet...' [S. Montag, 'Twee dagen in de Nederlanden'. *NRC-Handelsblad* (19 december 1992).]

Het barre functionalisme

'Wat voor die garages (namelijk parkeergarages geldt, die een sfeer van benauwdheid scheppen) geldt bijna over de hele linie: moderne hotels, ziekenhuizen, kantoren, winkelcentra, metrostations worden alleen nog op grond van economische overwegingen ontworpen en dank zij het barre functionalisme dat daarmee samenhangt, is het architectonische stijlgevoel en het klimaat waarin architecten stilistische *keuzes* konden maken, volledig verdwenen... Het resultaat is een klakkeloze dictatuur...' [Melchior De Wolff, 'Systeemplafonds', *De Volkskrant* (31 december 1992).]

Problemen van historische stadsgezichten

Sinds de 17e eeuw is de schoonheid en kracht van de Hollandse steden en de charme van pleinen, grachten en straten geprezen door landgenoten en buitenlanders¹⁷. Terecht hebben we dan ook in ons land vele 'beschermd stadsgezichten'. Het is de bedoeling in die gebieden zoveel mogelijk historische panden te behouden en storende nieuwbouw te voorkomen. Men wenst hier in het algemeen geen toestanden als in Brussel, waar in een rij monumentale ouden huizen opeens een torenflat kan verrijzen. Slechts een enkeling¹⁸ ziet de Belgische hoofdstad, waar hele stukken worden afgebroken om plaats te maken voor nieuwbouw van de E.G., als een lichtend voorbeeld.

Hoogleraar architectuurgeschiedenis Auke van der Woud¹⁹ heeft er op gewezen dat het behoud van historische stadsgezichten moeilijkheden ondervindt door de instelling van veel architecten die betrokken zijn bij de verbouwing van monumenten en nieuwbouw in zulke gebieden. Zij hebben in hun

Het kantoor van de Nederlandse Bank verschilt qua schaal en stijl sterk van de 'ouderwetse' huizen in de Sarphatistraat.

opleiding geleerd dat hun ontwerpen onafhankelijk en oorspronkelijk moeten zijn. Dat leidt dan tot bouwwerken die zich visueel onderscheiden, zich verzelfstandigen in hun ruimtelijke context.

In overeenstemming hiermee is de kritiek die van verschillende kanten wordt geuit op nieuwbouw die als verstoring van het stadsbeeld wordt beschouwd. Schat is hierover al in het voorgaande geciteerd. Enige andere voorbeelden: H.M. van Emden noemt het nieuwe hoofdkantoor van Piersons, Heldring & Pierson aan het Rokin 'een rood monster, groot, massaal, pompeus, eentonig en vloekend met zijn omgeving'²⁰.

Max van Rooy bespreekt het SAS-hotel aan het Rusland en vraagt zich af: '... waar de nieuwe architectuur de arrogantie vandaan haalt om vaak zo klakkeloos, zo onbehouwen de geduldige ruimte van de stad binnen te dringen. Hoe is het mogelijk dat al die Boparais, met hun ideeën die nog armzaliger zijn dan hun materialen, in deze stad, in dit land, de onbekommerde vrijheid krijgen om de architectuur zo te doen degenereren? Welstandscommissies, schoonheidscommissies! Waar zijn jullie?'²¹

Er is reden om aan te nemen dat commentatoren als Van der Woud, Van Emden en Van Rooy niet alleen staan in hun opvattingen, maar dat deze gedeeld worden door de grote meerderheid van de bevolking, die aan nieuwbouw in

een historische gebouwde omgeving striktere eisen stelt dan veel ontwerpers en welstandscolleges. Dit geldt bijvoorbeeld voor het nieuwe Delftse Stadskantoor aan de Phoenixstraat. Het meest opvallend in de verschijningsvorm van dit gebouw zijn de ronde, stompe 'toren' en de gladde blauwe tegels in de voorgevel. Volgens architectuurcriticus Hans van Dijk²² is een van de kenmerken van het stadskantoor het verband met de 'genius loci', de sfeer van de plek. Maar van de 100 respondenten die hun oordeel hierover uitspraken vond 75% dat dit ronde en gladde gebouw slecht bij de omgeving past. Dat is niet verwonderlijk aangezien dit 'badhuis' zowel wat vorm als wat materiaalgebruik en kleurstelling betreft sterk afwijkt van de andere gebouwen in de Delftse binnenstad die meest van baksteen zijn.

Terwijl in Delft geen rekening is gehouden met de opvattingen van het publiek, is dat bij een project aan de Grote Markt in de stad Groningen wel gedaan. Daar waren voor het 'Waagstraatproject' twee plannen gemaakt, één van de Nederlandse architect Gunnar Daan en één van de Italiaan Adolfo Natalini. Het plan van Daan, met een vormgeving die sterk afwijkt van die der bestaande historische omgeving, had de voorkeur zowel van een door de gemeente ingestelde jury van deskundigen als van de gemeentelijke welstandsc commissie (waarvan Daan voorzitter was). Het plan van Natalini sloot qua vormgeving aan bij de omgeving. Bij een enquête die onder de bevolking van Groningen werd gehouden gaf ruim 83 procent de voorkeur aan het 'nostalgische' ontwerp van Natalini, dat men gezellig, sfeervol en intiem vond. De gemeenteraad besloot toen laatstgenoemd plan uit te laten voeren. In zijn reactie stelde Daan dat het gekozen ontwerp een vorm van 'boerenbedrog' is, een 'Anton-Pieck-achtige prentbriefkaart van de stad'. Hij is van mening dat het getuigt van slecht leiderschap af te gaan op het oordeel van de bevolking, die immers een slechte smaak heeft. (*De Volkskrant*, 5 februari 1992). Dat hij zelf een slecht verliezer is beseft hij blijkbaar niet.

Twee soorten esthetiek

Uit publikaties over esthetiek²³ is op te maken dat er twee duidelijk verschillende schoonheidsbegrippen te onderscheiden zijn. Het eerste betreft de bevrediging die wordt opgewekt door eigenschappen als welgevormdheid, evenwicht, harmonie en volmaaktheid. Dit is te beschouwen als de traditionele opvatting over schoonheid. Het gaat daarbij om begrippen als elegantie, gratie, symmetrie, fleurigheid en glans.

Anderzijds spelen in de kunst van bepaalde tijdperken heel andere aspecten

van de structuur een rol: expressief gehalte, nauwkeurigheid van de stofuitdrukking of ideologisch appel.

D. Kraaijpoel²⁴ wijst er op dat sommige auteurs een hekel aan het woord 'mooi' hebben om aan te geven dat een kunstwerk geslaagd is; zij spreken liever van eigenschappen als: krachtig, evenwichtig, rijk, eenvoudig, origineel, dynamisch en monumentaal. Een niet-geslaagd kunstwerk heeft tegengestelde eigenschappen: zwak, labiel, armoedig, conventioneel.

De eerstgenoemde benadering gaat er van uit dat vooral de intrinsieke eigenschappen (die onverbrekelijk eraan verbonden zijn) van het kunstwerk de esthetische kwaliteit ervan bepalen.

De tweede benadering heeft eerder betrekking op de eigenschappen die er door de beschouwer aan worden toegeschreven. Dat leidt tot een situatie waarin in principe elk voorwerp kunst kan zijn indien het door een kunstenaar gemaakt (of als zodanig aangeduid) is dan wel als kunstwerk erkend door kenners.

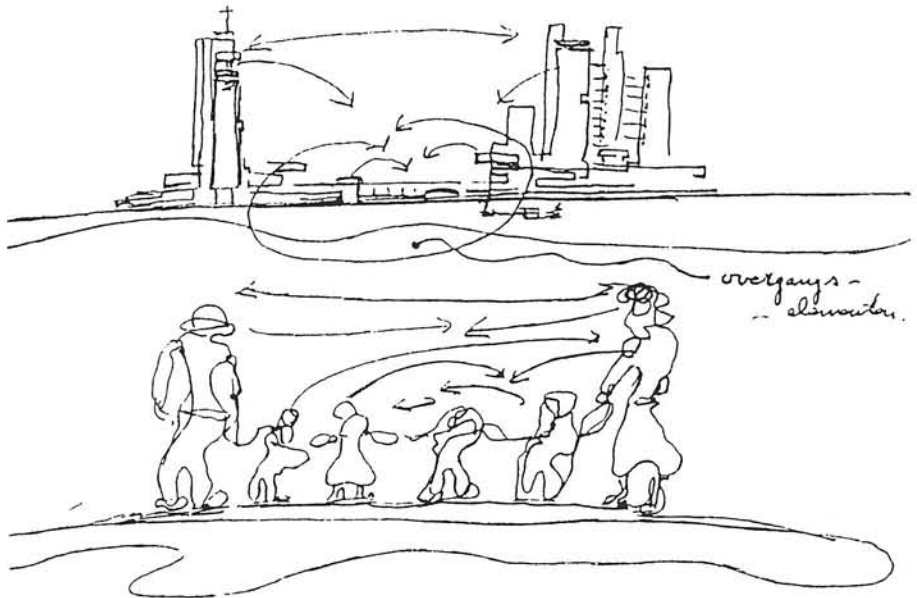
Onderzoek naar de waardering van de verschijningsvorm van gebouwen leidt tot de conclusie dat de meeste oningewijden op het gebied van de modernistische architectuur min of meer automatisch de eerste beschouwingwijze hanteren. Modernistische architecten en architectuurcritici plus een betrekkelijk kleine aanhang passen de tweede benadering toe.

Het gevolg is dat het publiek in meerderheid veel modernistische architectuur lelijk en traditionele architectuur mooi vindt. Duidelijk blijkt dit ook uit de instemming die de Prins van Wales ondervond bij zijn critiek op de modernistische architectuur. Als reactie op een film die hij over dit onderwerp maakte ontving hij bijna 5000 brieven, waarvan 99% van de schrijvers het met hem eens was²⁵.

De situatie in de modernistische beeldende kunst is wel aangeduid als: 'niets is een concept, een beetje is een installatie en alles is kunst'. De acceptatie hiervan is aanmerkelijk groter en de weerstand ertegen kleiner, omdat men niet, zoals in de architectuur, voortdurend gedwongen wordt van de resultaten kennis te nemen. Opvallend is daarbij dat de critiek op de nieuwbouw niet alleen komt van de 'onontwikkelde' leken, maar ook van literatoren (Komrij, Kousbroek, Van Dis) en columnisten (Rubinstein, Hofland).

Reacties uit de vakwereld

De critiek van buitenaf is lange tijd door de vakwereld van architecten en architectuurcritici genegeerd als niet ter zake doende, want afkomstig van leken

Een architectensprookje: Gemeenschapsarchitectuur volgens J. Bakema. Gesuggereerd wordt dat er tussen hoge en lage gebouwen een soort relatie als tussen ouders en kinderen zou bestaan.

op bouwkunstig gebied. Echter is volgens Pieter Rings²⁶ vooral naar aanleiding van de vele negatieve kritiek op het Byzantium, in vakkringen toch verwarring ontstaan gezien het feit dat 'zelfs anders (!) weldenkend mensen' menen dat de hedendaagse architectuur failliet is. Een 'tegenoffensief' in de vakpers hield onder meer in dat zo'n gebouw beoordeeld moet worden op merites die zijn afgeleid uit de architectuurtheorie en -geschiedenis.

Het heeft de buitenwereld niet kunnen overtuigen; men gaat nu eenmaal af op wat men ziet en niet op wat in architectuurbladen wordt geschreven. Daarbij komt dat verwijzing naar de 'architectuurtheorie' een loze kreet is. Deskundigen als Hoogstad, Timmermans en Hulsbergen (zie p. 119) hebben er op gewezen dat er in de Nederlandse architectuurwereld geen sprake is van een wetenschappelijk verantwoorde theorievorming. Zie bijvoorbeeld het 'verhaal' van Bakema over de 'relaties' tussen hoog- en laagbouw. En de beschouwingen die door 'deskundigen' aan het Byzantium zijn gewijd komen niet veel verder dan afgezaagde kletspraatjes: het gebouw is 'een individu tussen individuen' en kenmerkt zich door zijn 'onopgesmukte materiaalgebruik en eenvoudige vorm' met 'als enige opsmuk ...de gouden trommel'²⁷. De architectuurgeschiedenis komt ook nog aan bod: de gouden bonbondoos is een 'knipoog naar de Van-Nellefabriek'. Hoe die fabriek die knipoog zou kunnen

Het rampcomplex Hoptille. Ontwerpers Loerakker, Rijnbout & Ruysenaars.

zien wordt de niet met deze gedachtenwereld vertrouwde lezer niet duidelijk gemaakt. Dat zal dan wel komen door zijn gebrek aan 'bereidheid om de esthetische normen een moment op te schorten teneinde onbevungen nieuwe kwaliteiten – wellicht buiten het esthetische vlak, te kunnen ontdekken'²⁸. En dan wordt de critici verweten dat het peil van hun beschouwingen te laag is²⁹.

Een andere opmerkelijke reactie is dat een architect toegeeft dat er veel lelijks is gebouwd, maar niet door hem. Dat doet de huidige Rijksbouwmeester ir. K. Rijnbout. Hij is onder meer ontwerper van 1192 hoogbouwflats in de Bijlmermeer en mede-ontwerper van het rampcomplex Hoptille, een circa 300 meter lang bouwblok in Amsterdam-Zuidoost dat al na enige jaren verbouwd moest worden doordat de bewoners er een ruïne van gemaakt hadden. Rijnbout heeft het over '...het absolute tenietgaan van de ruimte in dit land. Ook daarbij zijn klaarblijkelijk Nederlandse collega-architecten betrokken. Zij moesten zich de ogen uit hun kop schamen'³⁰.

Al met al ziet het er niet naar uit dat het negatieve oordeel van buitenstaanders over de kwaliteit van de recente nieuwbouw heeft geleid tot veel zelfcritiek bij de ontwerpers en hun aanhang van architectuurcritici.

Verder is op te merken dat als het om de keuze van hun eigen woonomstandigheden gaat, de smaak van veel architecten minder sterk van die van hun publiek verschilt dan men zou kunnen veronderstellen. Zo moet Bakema eens

Hoogbouwflats in de Bijlmermeer. Architect K. Rijnboutt. 'Tegen de gevel zijn groenschermen geplaatst, die de bewoner die zich in het hof bevindt, de bebouwing erachter laat vergeten en hem niet te kijk stelt vanuit de bebouwing.' (H.J. Laumanns, 'Groen in de Bijlmermeer', Bouw (1971) nr. 17.) Uitspraak van een leek: 'Om zoiets te mogen ontwerpen hebben ze acht jaar gestudeerd.'

gezegd hebben dat er geen architect woont in de huizen die hij voor de massa ontwerpt. Voor zover mij bekend is geen van de bestuurders en ontwerpers die verantwoordelijk zijn voor de vormgeving van de hoogbouw in de Bijlmermeer er zelf gaan wonen. En Pi de Bruijn verhuisde naar Holendrecht toen hij aan den lijve ervaren had wat het wonen in de Bijlmerhoogbouw voor de huurders aldaar betekende.

5. Op zoek naar verklaringen

In het voorgaande hoofdstuk is een aantal tendenties beschreven die naar voren komen in uitkomsten van onderzoek naar de voorkeuren van het publiek aangaande de verschijningsvorm van de gebouwde omgeving. In de literatuur op enige vakgebieden, zoals de waarnemingspsychologie en de semiotiek (leer der tekens) komen inzichten tot uiting die bijdragen tot de verklaring van de genoemde onderzoekresultaten. In het volgende worden de betreffende motieven in het kort beschreven, waarna aandacht wordt besteed aan de opvattingen van architecten die afwijken van wat leeft bij de meerderheid van het gebruikerspubliek.

Theoretische inzichten; complexiteit en orde

In de hier beschreven voorkeuren van het publiek wat betreft de vormgeving van de nieuwbouw is een aantal grote lijnen aan te wijzen die overeenkomen met uitspraken van gezaghebbende beoefenaars van gedragswetenschappen. Psychologen als Eysenck en Boselie¹ hebben er op gewezen dat een combinatie van orde en complexiteit een belangrijke voorwaarde is voor een bevredigende esthetische beleving.

In overeenstemming hiermee is de telkens weer geconstateerde voorkeur van de meeste personen voor oplossingen met de hoogste mate van variatie in die gevallen waarin stijleenheid is gegarandeerd door de opzet van het gebouw of de buurt in kwestie.

Indien er echter gebouwen naast elkaar voorkomen met grote stijl- en/of schaalverschillen wordt dit negatief gewaardeerd als een vorm van disharmonie, anders gezegd ontbreken van voldoende ordening².

Een voorbeeld is de Oostelijke wand van het Vredenburgplein in Utrecht,

Oostwand Vredenburgplein in Utrecht': Vlak naast elkaar panden in slecht bij elkaar passende bouwstijlen.

waar een aantal sterk verschillende bouwstijlen op een zodanige wijze door elkaar is gehusseld dat een vorm van gezichtshinder is ontstaan. De hinderlijke invloed van een 'schaalbreuk' in historische binnensteden, waarbij kleinschalige historische gebouwen met een gevarieerde vormgeving worden 'doodgedrukt' door eenvormige grootschalige nieuwbouw is gesignaleerd door de kunsthistoricus Henrich Klotz² en door de Prins van Wales in zijn *'A vision of Britain'*³.

Bij de nieuwbouw in een historisch of landschappelijk waardevolle omgeving komt het dus vaak voor dat naar veler oordeel sprake is van een ongewenst soort complexiteit doordat er nieuwbouw met een sterk afwijkende schaal en/of stijl wordt geïntroduceerd. Anderzijds heerst in de gevel van nieuwe gebouwen altijd een hoge mate van orde doordat architecten in hun eigen werk steeds vaste maten en maatverhoudingen toepassen. Maar daarbij vinden gebruikers en toeschouwers de mate van complexiteit dikwijls te gering, vooral indien uitsluitend rechtlijnige en rechthoekige elementen en motieven worden toegepast die een groot aantal malen herhaald worden.

Voorkeur voor complexiteit: motieven

De voorkeur voor objecten met een complex (gevarieerd) uiterlijk is door psychologen (bijvoorbeeld D.E. Berlyne, *Conflict, arousal and curiosity*, New York, London, Toronto, 1960) verklaard in termen van verwerking van informatie. Indrukken die iemand via zijn zintuigen ontvangt worden op een bepaalde manier in de hersenen verwerkt. Een complex object wekt de nieuwsgierigheid op, het prikkelt de activiteit omdat men wil weten hoe het in elkaar zit. Dat geeft in de eerste instantie een prettig gevoel, en als men eenmaal op de hoogte is van het waargenomen geeft dat ook weer een zekere bevrediging. De gang van zaken komt overeen met het oplossen van raadsels en puzzels, wat zoals bekend een 'sport' van velen is.

Prak (N.L. Prak, *Vorm en betekenis*, Delft 1974, p. 98 e.v.) geeft een andere verklaring van de voorkeur voor huizen met een complexe verschijningsvorm. Monotone flats wekken volgens hem een indruk van armoede en zuinigheid. Afwisseling in vorm, materiaal en textuur kost geld, men heeft er zichtbaar iets voor over gehad.

Deze redenering, die inhoudt dat de waardering voor huizen met een gevarieerd uiterlijk niet rechtstreeks berust op een voorkeur voor dit soort vormgeving als zodanig, maar verband houdt met eigenschappen die men eraan toeschrijft (een zekere luxe) is niet geheel steekhoudend.

Bepaalde op een koopje voor arbeiders gebouwde tuindorpen uit het interbellum, zoals Rotterdam-Vreewijk worden zowel door het publiek als door deskundigen nog steeds hoog gewaardeerd om hun combinatie van stijleenheden en afwisselende vormgeving (J.T.P. Bijhouwer, *Waarnemen en ontwerpen in tuin en landschap*, Amsterdam 1954, p. 72).

De voorkeur voor een ruimtelijke omgeving die gekenmerkt wordt door afwisseling is ook herhaaldelijk gebleken bij onderzoek op het gebied van de openluchtrecreatie. Steeds blijkt daarbij dat terreinen met een gevarieerde topografie en afwisseling in de vegetatie het aantrekkelijkst worden gevonden⁴.

Dynamische contrasten

Reeds einde jaren 50 heeft de psycholoog R. Wentholt⁵, naar aanleiding van een studie over de nieuwbouw in de binnenstad van Rotterdam, gewezen op de negatief gewaardeerde eigenschappen van een groot deel der moderne architectuur aldaar. Hij noemt als eigenschappen van deze gebouwde omgeving de lelijkheid, eentonigheid, rechtlijnigheid, rechthoekigheid, plompheid en massiviteit van de gebouwen, de onpersoonlijkheid, kilheid, kaalheid, koud-

heid en zakelijkheid van het uiterlijk en de wijdheid en ongezelligheid van de straten.

Voor een belangrijk deel ziet hij deze onbevredigende vormgeving als een uitvloeisel van het functionalistische modernisme, met zijn ideologie van zakelijkheid als uitdrukking van een eigentijdse, vooruitstrevende, op de toekomst gerichte instelling. Hij vindt deze radicale ideologie verouderd, achterhaald, naïef, tijdgebonden, eenzijdig en illusoir.

Tegenover de functionalistische ideologie en de resultaten daarvan in de herbouwde Rotterdamse binnenstad stelt Wentholt dat de menselijke perceptie een ordeningsproces is, dat om goed te verlopen vraagt om een aantal omgevings eigenschappen, met name contrasten, verscheidenheid en complexiteit in de differentiatie van het blikveld. Afwezigheid van deze kwaliteiten leidt volgens hem tot onbehagen, en heeft deprimerende effecten.

Een bijdrage van de semiotiek

Een andere bijdrage tot het inzicht in de relatief hoge waardering van traditionele architectuur geeft de *semiotiek*, de tak van wetenschap die de rol bestudeert welke *tekens* in het leven vervullen. Objecten, waaronder ook gebouwen, kunnen een secundaire betekenis (connotatie) hebben. Dat wil zeggen dat ze naast hun strikt zakelijke functie bepaalde ideeën of waarden tot uitdrukking brengen. Dat komt dus overeen met wat architectuurcriticus Van Dijk *zeggingskracht* noemt (zie pagina 50).

De semioticus Aart van Zoest wijst er op dat bepaalde aspecten van de verschijningsvorm van gebouwen specifieke gevoelens bij de beschouwers kunnen oproepen. Grote, uniforme woongebouwen doen de bewoners denken: 'Ik ben maar één uit velen', of zelfs: 'Ik ben maar een mier'. Daarentegen geeft een 'ouderwets' huis met niet-functionele, zakelijk gezien overvloedige, elementen als gekleurde steentjes, een metselwerkje of een torentje de bewoner het gevoel van 'hier ben ik thuis'⁶.

Wat betreft de utiliteitsbouw⁷ vestigt Van Zoest de aandacht op het grote verschil tussen bijvoorbeeld het paleis op de Dam en het kantoor van de Nederlandse Bank op het Frederiksplein. Beide gebouwen drukken macht uit maar het paleis met zijn ornamentiek doet dat op een manier die feestelijkheid impliceert. Het bankgebouw drukt de macht van het geld uit en ook hoe centraal dat staat; het is een kenteken van een onwankelbare, ondoordringbare macht van onmenselijke proporties. Wat Van Zoest hier opmerkt is ook precies van toepassing op het gebouw van de Nationale Nederlanden aan het Weena.

Traditionele schoonheid: Huis Oldengaerde bij Dwingelo.

Het gezonde verstand

Naast wetenschappelijke theorieën kan ook het gewone gezonde verstand een bijdrage geven tot de verklaring van de gevonden onderzoekuitkomsten. Bij voorbeeld waarom gebouwen met een traditionele vormgeving in het algemeen hoger worden gewaardeerd dan modernistische bouwwerken. Zo schrijft Hans Stevens: 'Naarmate het oude ambacht verloren ging is het zaak des te zuiniger om te springen met de objecten die meestal nog overduidelijk dat vakmanschap uitstralen. Zelfs aan de gebouwen uit de negentiende eeuw, die door architectuurcritici zo zeer verguisd plegen te worden omdat ze zogenaamd een ratjetoe van allerlei stijlen vertegenwoordigen, vallen wie er oog voor heeft nog veel constructieve en esthetische bekwaamheid en begaafdheid af te lezen... wat misschien nog het meest opvalt bij een vergelijking met de hedendaagse massabouw, de architecten haalden het niet in hun hoofd om hun producten af te leveren zonder een zekere opluistering van de kale structuur in de vorm van een decoratieve versiering...'⁸.

In dezelfde geest laat Ben Eerhart zich uit. Hij neemt als voorbeeld een eenvoudig klein schoolgebouw uit 1887 en wijst er op dat je kunt zien dat er aandacht en zorg aan besteed is: aan de ingang, de daklijst en de materiaalbehandeling. Er is heel wat aan te beleven en te herkennen. In vergelijking daarmee

Ook een eenvoudige burgerwoning, gebouwd omstreeks 1900, kan een bevredigende combinatie van orde en complexiteit te zien geven.

is de moderne architectuur arm aan vorm, aan omgeving, aan affiniteit en herbergzaamheid⁹.

Eerhart wijst in dit verband ook op de hernieuwde belangstelling voor het wonen in oudere buurten, binnensteden en dorpen; men zoekt karakter en aanspreekbaarheid.

Donald Olsen¹⁰ wijst op het ontbreken van hernieuwde decoratieve experimenten in (het grootste deel van) de twintigste eeuw, en besluit: 'In werkelijkheid hebben oorlog en armoede op korte termijn, en de esthetische indoctrinatie op lange termijn, ons op een permanent dieet van gekookte aardappels en mineraalwater gezet'.

Opvattingen van architecten

Hoe is het te verklaren dat, terwijl vele architecten streven naar het ontwerpen van mooie gebouwen, een groot deel van de Nederlandse nieuwbouw in de ogen van het publiek zo lelijk is? Er zijn aanwijzingen dat diverse factoren tot deze stand van zaken hebben geleid.

In de eerste plaats komt een belangrijk deel van de nieuwbouw, ongeveer de helft, buiten architecten om tot stand. Bij de utiliteitsbouw vindt de ontwikke-

Aan het Waterlooplein in Amsterdam manifesteert zich het grote verschil in vormgeving tussen de Mozes- en Aäronkerk, een classicistisch bouwwerk uit 1841 en het stadhuisgedeelte van de Stopera.

ling en realisering van bouwplannen voor een aanzienlijk deel plaats door projectontwikkelaars die de gebouwen moeten verkopen aan beleggers of bedrijven die zelf van de panden gebruik gaan maken. Een belangrijk criterium daarbij is een zo snel en hoog mogelijk rendement. Dat kan dan, zoals men in vele 'brainparken' kan zien, leiden tot stereotype ontwerpen met op het eerste gezicht aantrekkelijke entree- en ontvangstruimten. Aan de wezenlijke kwaliteiten van de gebouwen wordt onder die omstandigheden minder aandacht besteed¹¹. Blijkbaar kunnen of willen welstandscolleges en gemeentebesturen daarbij onvoldoende invloed ten goede uitoefenen.

Overigens blijkt uit een onderzoek dat het bureau Intomart in opdracht van Konsumenten Kontakt verrichtte dat een meerderheid van de Nederlandse bevolking negatief oordeelt over het functioneren van de gemeenten. Zo is er grote ontevredenheid over de mogelijkheden tot inspraak bij stads- en dorpsvernieuwing en over de mate waarin de gemeente voorlichting geeft over haar beleid¹². Het bouwbeleid vormt daarop blijkbaar geen uitzondering. Herhaaldelijk is te vernemen dat voor zover er daarbij inspraak plaatsvindt, deze weinig of geen invloed op de verdere gang van zaken blijkt te hebben¹³.

Hiermee is echter niet het negatieve oordeel verklaard over bouwwerken wel-

ke ontworpen zijn door architecten van naam die wel degelijk hun eigen stempel op de verschijningsvorm ervan hebben gedrukt. Ook kreeg krap budget kan niet steeds als excuus dienen indien men het eens is met de uitspraak van ir. Knol in zijn jubileumrede: 'Bouwen kost geld – veel geld. Goed bouwen kost niet méér geld maar méér aandacht'. Want we kunnen toch niet veronderstellen dat architecten als de hier genoemde onvoldoende aandacht aan de kwaliteit van hun scheppingen hebben besteed.

Naar mijn mening blijft dan als belangrijke verklaring de veronderstelling dat veel architecten een andere waarden- en normenstelsel hebben dan het publiek, en daardoor andere criteria hanteren bij hun streven mooie gebouwen tot stand te brengen. Met andere woorden, er bestaat een architecturale subcultuur, die op een aantal punten anders is dan die van de meerderheid der bevolking. Deze subcultuur wordt bouwkundestudenten tijdens hun opleiding bijgebracht, waarbij het niet uitgesloten is dat hun studiekeuze bij voorbaat mede berust op een instelling die het makkelijk maakt dit te doen. Onder andere zou dit in vele gevallen samenhangen met een autoritaire persoonlijkheidsstructuur die een goede voedingsbodem is voor de opvatting dat de architect het beste weet wat goed is voor de gebruikers, ook indien deze zelf een andere kijk daarop hebben. Ook de leden van welstandscommissies zijn in meerderheid architecten, zodat niet te verwachten is dat hun opvattingen op principiële punten vaak zullen afwijken van die der ontwerpers. Dit nog afgezien van de mogelijkheid dat bij het welstandswerk netwerken van relaties tussen beroepsgenoten, die elkaar te vriend willen houden, een rol zouden kunnen spelen.

Ook de Britse architectuurdocent Geoffry Broadbent heeft gewezen op het bestaan van een architecturale subcultuur: 'Duidelijk is dat gebouwen anders gezien worden door mensen die niet tot de architecturale subcultuur behoren. Personen buiten deze specifieke (sub)cultuur zijn misschien minder bereid een gebouw van Venturi, Stirling of Kahn (of wie anders de held van het ogenblik is) als hoogwaardig te beschouwen; ze zullen eerder hun oordeel op directe ervaringen baseren: of het warm of koud is, of er voldoende licht is, en hoe sterk het lawaai is. De meeste critici uit het lekenpubliek houden zich terecht met technische details bezig: lekt het dak? zijn de muren geïsoleerd? etc. Natuurlijk oordelen ook leken volgens esthetische gezichtspunten, maar vaak komen die voort uit het bekijken van historische monumenten... Nieuwe gebouwen worden daarmee vergeleken, en natuurlijk ontbreekt het dan aan rijkdom, afwisseling en 'karakter', vooral omdat men het grote publiek er nooit toe heeft kunnen opvoeden de esthetiek van het Bauhaus/De Stijl over te nemen. Anderzijds hebben zij die tot de subcultuur van architecten, architectuurcritici en ar-

chitectuurstudenten behoren, een hersenspoeling ondergaan zodat ze alles accepteren wat binnen deze kring wordt aangeboden'¹⁴.

Een goede illustratie van deze stelling is te vinden in een interview met architect Pi de Bruijn. Als werknemer bij de Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting van Amsterdam 'werkte hij mee aan de totstandkoming van de Bijlmermeer, een van Nederlands meest utopische en groots opgezette bouwprojecten, geënt op precies die idealen die hem in Delft met de studiestof waren ingegoten. Hij ging er ook wonen... 'Ik was in die jaren helemaal verliefd op Le Corbusier, en was een verwoed verdediger van zijn gedachtengoed... Die prachtige helderheid, in combinatie met een nieuwe, al even heldere samenleving, had een enorme aantrekkingskracht...' Maar zelfs voor een jong en bevolgen architect als De Bruijn verloor het verleidelijke mengsel van esthetiek en ideologie zijn aantrekkingskracht toen hij merkte dat hij met een kinderwagen negen drempels moest nemen voor hij bij zijn auto was...'¹⁵.

Indien architecten uitsluitend of in hoofdzaak communiceren binnen de eigen subcultuur dan spreekt in vele gevallen de 'zeggingskracht' van de gebouwen die zij ontwerpen buitenstaanders niet aan. De 'taal' van de architectuur wordt onverstaanbaar voor niet-ingewijden. Zo wordt de Peperklip, bedoeld en door collega's gezien als 'grensverleggende bijdrage tot de vernieuwing van de architectuur' door de ene buitenstaander gekwalificeerd als een misbaksel uit volkshuisvestingsoogpunt, door de andere als een voorbeeld van een stomp-zinnig ontwerp. De Bijlmermeer heeft voor Koolhaas (die er wel niet zelf gewoond zal hebben) een 'monumentale grootsheid', maar de meeste leken zien in de flatgebouwen met hun eenvormige gevels en lange galerijen niet meer dan een verzameling woonkazernes of mensenpakhuizen. Terwijl de ontwerpers dachten hier 'de stad van de toekomst' in te luiden is wat zij gemaakt hebben in feite een kenteken geworden van hun gebrek aan inzicht in de woonvoorkeuren van de doelgroep. De architectuur als kunstbeoefening wordt zo voor een belangrijk deel een 'l'art pour l'art'; niet alleen dat oningewijden er niets aan hebben, ze worden er ook onaangenaam door getroffen.

Er zijn nogal wat architecten die net als veel beeldend kunstenaars bij het kiezen van bepaalde vormen of kleuren uitsluitend van hun eigen persoonlijke ideeën of voorkeuren uitgaan, zonder zich af te vragen hoe het publiek daarover denkt. Zo vindt de keuze van de kleurstelling bij gebouwen soms op grond van zeer oppervlakkige 'redeneringen' plaats. Carel Weeber zei over de Zwarte Madonna: 'Ik maak dat huizenblok zwart, omdat ik denk dat het daar echt de beste kleur is. Eerst was het wit, maar onderweg naar de welstandsc commissie reed ik met de auto langs het Rijksarchief en de Koninklijke Bibliotheek, die allebei wit zijn en ik dacht: "dat moet zwart worden"'¹⁶. En Hertz-

berger zei eens: 'Vroeger, in de jaren zestig, was zwart voor mij de kleur. Ik wilde als het ware het te grote optimisme tegenspreken'¹⁷. In beide gevallen was de psychologische werking die een groot, somber gebouw op de argeloze beschouwers heeft geen punt van overweging.

Het modernisme in architectuur en stedenbouw

Het modernisme heeft in sterke mate zijn stempel gedrukt op de verschijningsvorm van de gebouwde omgeving in Nederland na de tweede wereldoorlog. Een van de visies op deze belangrijke stroming houdt in dat het daarbij gaat om een manifestatie van een internationaal modern bewustzijn, een uitvloeisel van de industriële revolutie en de daarbij behorende grote maatschappelijke veranderingen¹⁸. Er gaat een sterk geloof in het rationalisme en de vooruitgang mee gepaard en een belangrijk uitgangspunt is dat de vormgeving van gebouwen en ruimten een wezenlijke bijdrage kan geven aan maatschappelijke veranderingen die zullen leiden tot een nieuwe en betere maatschappij. Tevens is er een groot vertrouwen in de techniek en in de voordelen van industriële massaproductie.

Voor het bouwen betekent dit niet alleen de toepassing van nieuwe constructie- en produktiemethoden maar ook van andere bouwmaterialen dan de traditionele, met name staal, beton en veel glas inplaats van baksteen, natuursteen en hout. Het is dus een antwoord op de uitdaging van het nieuwe, wat veelal samengaat met een verwerping van conventionele oplossingen. Een belangrijk idee daarbij is dat men niet bepaalde vormen vooropstelt, maar deze afleidt uit de functie ('Form follows function') in de veronderstelling dat alles wat goed functioneert er ook goed uitziet. Een gevolg daarvan is dat voor dezelfde problemen steeds dezelfde oplossingen kunnen, of dienen te, worden toegepast.

Begrijpelijkerwijze ging een en ander, in ieder geval aanvankelijk, vaak samen met een sympathie voor politiek links (communisme en sociaal-democratie). Niettemin zijn er over de politieke oriëntering van modernistische architecten in het interbellum nog wel enige kanttekeningen te maken. In Italië encanailleerde een aantal van hen zich met het fascisme van Mussolini c.s. In Duitsland namen Gropius en Mies van der Rohe nog na de machtsovername door Hitler in 1933 deel aan een prijsvraag voor de nieuwe Rijksbank in Berlijn en Gropius ontwikkelde een prototype voor tankstations aan de Rijksautobanen¹⁹.

Modernistische oplossingen vergeleken met meerderheidsvoorkeuren

Punten waarop duidelijke verschillen te constateren zijn:

Modernisme

Grootschaligheid

Hoogbouw

Gemeenschappelijke voorzieningen onontkoombaar

Eenvormigheid

Nieuwe materialen: beton, staal, aluminium, kunststof

Platte daken met dakterrassen ook bij laagbouw

Suggestie van industriële productie; ruwe afwerking

Volledige scheiding van wonen en verkeer (Bijlmer!)

Zeggingskracht belangrijk

Meerderheidsvoorkeur

Kleinschaligheid, met enkele grootschalige accenten

Laagbouw of middelhoge bouw die qua eigenschappen lijkt op laagbouw

Privacy, vrije keus bij gebruik van gemeenschappelijke voorzieningen

Variatie binnen stijleenheid

'Natuurlijke' materialen: hout, natuursteen, baksteen

Hellende daken bij laagbouw

Fijnere detaillering

Woonerven; auto kan overal komen maar wordt afgeremd

Goede technische kwaliteit belangrijk (geen tocht, geen lekkage)

Consensus bestaat over:

- ruime toetreding van licht en lucht tot woning en woonomgeving

- groen in de woonomgeving

- scheiden van wonen en doorgaand verkeer.

Zichtbaar doen zijn van de constructie vinden de modernisten belangrijk; het publiek staat er in het algemeen indifferent tegenover.

De modernisten zetten zich ook af tegen laagbouw, hellende daken en bouwwijzen die als streek- of plaatsgebonden werden beschouwd. Tegenover particularisme werd universalisme gesteld, met als consequentie de toepassing van 'elementaire' geometrische vormen: rechte hoeken en rechte lijnen, in mindere mate cirkels of delen daarvan. De nadruk op 'functie' leidde tot een verwerping van ornamentiek.

Terwijl de modernisten machinale massaproductie van woningen zagen als een belangrijk middel tot prijsverlaging en verbetering van het woonpeil, vonden prominenten onder hen zoals Le Corbusier, Gropius en Rietveld hoogbouw de beste oplossing voor het stedelijke woningvraagstuk. Deze woonvorm

zou de arbeiders in staat stellen (als gevolg van de hoge bebouwingsdichtheid) dicht bij hun werk te wonen en toch in een woning en woonomgeving te leven met veel zon, licht, frisse lucht en groen. Zo vond Rietveld²⁰ dat men tenminste in 12 woonlagen moet bouwen, waarbij tienduizend gelijke woningen een geheel van grote schoonheid zouden vormen. Bij de flats moesten dan gemeenschappelijke voorzieningen komen, waar de bewoners allerlei dingen, zoals boten bouwen, samen zouden gaan doen. Meer in het algemeen was de veronderstelling van de modernistische ontwerpers dat het noodzakelijke gebruik van gemeenschappelijke voorzieningen in en bij de woongebouwen bevorderlijk zou zijn voor de sociale contacten tussen de bewoners en gemeenschapsleven en gemeenschapsgevoel in de hand zouden werken.

Op het gebied van de stedenbouw zijn de belangrijkste modernistische programmapunten de scheiding van wonen, werken en recreatie met het verkeer als verbindingselement en de al genoemde aandacht voor zon, licht, lucht en groen. Daarbij moest het traditionele gesloten stedelijke bouwblok worden vervangen door 'vrij in de ruimte geplaatste' woongebouwen, zodat het verschil tussen de voor- en de achterkant van het huis kwam te vervallen. Ook voor de laagbouw ontwikkelde Rietveld woningtypen waarbij de voor- en achtergevel gelijkwaardig moesten zijn²¹.

Verdere modernistische vormopvattingen komen tot uiting in het werk van Le Corbusier, die niet alleen hoogbouw op palen propageerde maar ook eengezinshuizen op poten wilde zetten, waarbij de privé buitenruimte niet meer op de begane grond maar op het dak ligt. Andere kenmerken van deze huizen zijn de horizontale vensterstroken, de skeletbouw en de 'open' plattegrond. Vooral bij de woonkamer moesten grote ramen de 'continuïteit van de binnen- en buitenruimte' onderstrepen. De openheid van woonblokken en woningen was te beschouwen als een kenteken van de moderne, open maatschappij.

Vooraf in de jaren twintig, de zogeheten heroïsche periode in de modernistische architectuur, is door Nederlandse architecten pionierswerk verricht in de vorm van gebouwen met een voor die tijd opvallend originele vormgeving. Zo hebben bijvoorbeeld het Schröderhuis van Rietveld, de Van Nellefabriek van Brinkman, Van der Vlugt en Stam, enige woningcomplexen van Oud en sanatorium Zonnestraal van Duiker hun weg gevonden naar de internationale architectuurhandboeken.

Van Dijk²² vindt het 'onloochenbaar en ook gerechtvaardigd dat bewegingen als De Stijl en De 8 en Opbouw flink hebben bijgedragen aan de nationale trots die de Nederlander vervult als hij de bijdragen die zijn land aan de culturele wereldgeschiedenis heeft geleverd, inventariseert'.

Het ziet er naar uit dat Van Dijk hier vervalt in het zelfbedrog van een groepscentrisme dat ervan uitgaat dat de waarden en normen van de eigen beperkte groep algemeen geldig zijn. Indien men 'de Nederlander' vervangt door 'vele Nederlandse architecten anno 1990' wordt het werkelijkheidsgehalte van zijn 'onloochenbare' uitspraak aanmerkelijk hoger. Vast staat dat de modernistische architectuur in het interbellum niet meer dan een marginale rol speelde in de Nederlandse nieuwbouw, en dat in die periode door velen de Amsterdamse School en de stedenbouwkundige plannen van Berlage hoger gewaardeerd werden dan het modernisme²³.

Een kritische beschouwing van de modernistische uitgangspunten en oplossingen leidt tot de conclusie dat hier minder sprake is van rationaliteit dan van ideologie, dogmatiek en naïef symbolisme, waarbij op menig punt het contact met de werkelijkheid zoek is. Tegenover de pretentie dat het modernisme in architectuur en stedenbouw *de* rationele methode is die het monopolie heeft van het juiste inzicht in de essentie van de opgave staat de kritiek dat het vooral een bepaalde *stijl* is, die in menig opzicht vormprincipes vooropgesteld heeft.

Vrijwel alle traditionele oplossingen worden als niet ter zake doend opzij geschoven en net als in veel modernistische beeldende kunst wordt op haast dwangmatige wijze getracht steeds iets anders te bieden dan wat voorheen gebruikelijk was. Daarbij kunnen de ideeën van ontwerpers als Le Corbusier en Rietveld geen kwaad zolang ze alleen toegepast worden op luxe villa's voor min of meer excentrieke opdrachtgevers. Rietveld heeft daaraan dan ook een groot deel van zijn architectenpraktijk gewijd²⁴. Maar dit soort opvattingen kan tot rampen leiden bij grootschalige toepassing in de volkswoningbouw, zoals bij een groot aantal hoogbouwcomplexen in binnen- en buitenland gebleken is, en reeds in 1960 te verwachten viel²⁵.

Bij de laagbouw treden de nadelen aan het licht van universeel geachte oplossingen die aanpassing aan de locale omstandigheden uitsluiten. In het regenrijke en winderige Nederlandse klimaat zijn huizen op palen, platte daken en dakterrassen in de meeste gevallen geen optimale oplossingen. Bovendien heeft de 'universaliteit' van het modernisme in psychologisch opzicht bijgedragen tot een grote verarming van de gebouwde omgeving en een vervreemding van de architectuur ten opzichte van de grote meerderheid der gebruikers²⁶. Vermeldenswaard is nog dat bij gedegen onderzoek naar de wijze waarop mensen wonen duidelijk gebleken is dat vooral bij de laagbouw het onderscheid tussen de voor- en de achterkant van de woning wat gebruik en inrichting van de aansluitende buitenruimte betreft wel degelijk zin heeft²⁷.

Een ander zwak punt van de modernistische architectuur en stedenbouw is de

naïviteit van het ruimtelijk determinisme en de ondoordachte symboliek. Er is zonder meer van uitgegaan dat het gedwongen gebruik van 'gemeenschappelijke' voorzieningen gemeenschapsleven en gemeenschapsgevoel zouden bevorderen, terwijl empirische gegevens waarop deze stelling gebaseerd had dienen te zijn ontbraken. Ook is verondersteld dat ruimtelijke openheid (open bouwblokken, grote ramen) een open maatschappij symboliseert, terwijl men er in de sociologie nu juist van uitgaat dat bij een open samenleving een gesloten gezinstype past²⁸.

Vermelding verdient nog het feit dat terwijl vele communistisch en sociaal-democratisch georiënteerde ontwerpers de 'Internationale Stijl' zagen als een middel om een nieuw soort samenleving naderbij te brengen, deze stijl juist een symbool is geworden, enerzijds van gemeentelijke bureaucratieën (zoals in het geval van de Bijlmermeer), anderzijds van succes en prestige binnen het hoogkapitalisme. Donald Albrecht²⁹ beschrijft laatstgenoemde gang van zaken als volgt: 'Modern design was appreciated by studio art directors for its sleekness and spaciousness – ideal elements with which to suggest the progressive life-style of film heroes and heroines. Ironically, however, they turned modernism on its head, for while modern architects insisted on the egalitarian basis of their work – good design should benefit everyone – movie designers made it the prerogative of the rich'.

In overeenstemming hiermee is het succes dat Gropius en Mies van der Rohe hadden als architecten in de Verenigde Staten.

Een van de grootste bezwaren tegen de modernistische vormgeving is wel de monotonie in de verschijningsvorm van gebouwen en stadswijken die het gevolg is van de opvatting dat voor gelijke problemen gelijke oplossingen moeten worden toegepast en dit in combinatie met de alleenzaligmakende geachte toepassing van elementaire geometrische vormen. Indien dit gelijkheidsprincipe op kleding zou worden toegepast moesten we allemaal in dezelfde kleren rondlopen.

In een eind jaren tachtig verschenen boek over 20e-eeuwse architectuur wordt geschreven over: '... a general world-wide loss of confidence in the International Modern Movement and a realization of its inadequacies. People were becoming bored and alienated by the severe cubic shapes and abstract geometry of Modernism. It was too uniform and lacked any sort of historical reference which could provide a feeling of continuity – an idea of place, time and, above all, identity'³⁰.

Geheel in overeenstemming hierbij zijn de negatieve reacties van de grote meerderheid van hen die naar hun mening werd gevraagd over de verschij-

ningsvorm van de Rotterdamse Schouwburg, het Maupoleum en de Zwarte Madonna.

Volgens Charles Jencks³¹ heeft het opblazen van verloederde hoge woongebouwen in de wijk Pruitt Igoe (St. Louis) de ideologie van het modernisme sterk ondermijnd. 'It is rare to find an architect or critic who will stand up and call himself modern. When one does it is far from certain what he means'.

Wat de Nederlandse architectuurwereld betreft lijkt de uitspraak dat alles hier later gebeurt dan elders in de wereld goed op te gaan. Op het rond het eind van de jaren tachtig gehouden congres 'Hoe modern is de Nederlandse architectuur?' kwam tot uiting dat in dit land het 'Nieuwe Bouwen' nog steeds een belangrijke inspiratiebron of zelfs uitgangspunt is blijven vormen. Tegen het vasthouden aan de vormtraditie is geen verzet gerezen, niet van ontwerpers maar ook niet van kunsthistorici of architectuurtheoretici. 'Alleen enkele stukjesschrijvers en de dichter Gerrit Komrij hebben zich ertegen verzet. Maar aan hun hartekreten kon de architectuur schouderophalend voorbijgaan omdat ze tot incidenten beperkt bleven of omdat ze – in het geval van Komrij – zodanig waren verpakt in virtuoze scheldpartijen dat de behartenswaardige boodschap – de schoonheid van de architectuur moet vooral worden gevonden in haar verwijzing naar dood en erotiek – niet overkwam'. (a.w. p. 184-185).

In het verslag van het symposium over de moderniteit – en in wezen de crisis – van de hedendaagse Nederlandse architectuur wordt nergens verwezen naar gedragswetenschappelijk onderzoek. In feite worden alleen opvattingen van vakgenoten au sérieux genomen; belangrijke columnisten als Henk Hofland en Renate Rubinstein worden als 'stukjesschrijvers' getypeerd. Het geheel maakt de indruk van een in zichzelf gekeerd wereldje, dat de eigen opvattingen voor algemeen geldige waarheden houdt.

6. Variaties op het modernisme in de architectuur

Tijdens de tweede helft van deze eeuw zijn er in de architectuur en stedebouw enige stromingen ontstaan die te beschouwen zijn als een reactie op het modernisme in de vorm van een streven bepaalde eenzijdigheden daarvan weg te nemen. Als zodanig zijn vooral te noemen het structuralisme, de nieuwe kneuterigheid en het postmodernisme.

Het structuralisme in de Nederlandse architectuur

Het structuralisme, dat sinds circa 1960 een rol is gaan spelen in de Nederlandse architectuur, is te beschouwen als een reactie op de grootschaligheid en eenvormigheid van de voortbrengselen van het naoorlogse bouwen. Dat had inmiddels een groot deel van de oorspronkelijkheid en frisheid verloren die de werken van de pioniers in het interbellum kenmerken.

De structuralistische architectuurstroming, waaraan onlangs een monografie gewijd werd¹, is niet eenvoudig te definiëren. Dat komt door het complexe karakter ervan, waarin zowel ideologische als functionele en bouwtechnische aspecten aanwezig zijn. Het is ook niet steeds duidelijk welke bouwwerken nu eigenlijk precies tot het structuralisme gerekend dienen te worden. Vast staat in ieder geval dat Bakema, Van Eyck en Hertzberger een belangrijke rol hebben gespeeld bij de opkomst van deze stroming en dat de (meeste) werken van beide laatstgenoemden er uitingen van zijn.

Zonder afstand te willen doen van een aantal door hen positief gewaardeerde verworvenheden van het Nieuwe Bouwen, streven de structuralisten naar een verrijking daarvan door middel van 'het afstemmen van de woon- en werkomgeving op de specifieke menselijke behoeften', wat moet leiden tot 'een archi-

tectonische taal die iets van menselijk gedrag overbrengt'. Daarbij is het de bedoeling te komen tot 'betekenisvolle structuren met een rijkdom aan ruimtelijke overgangen, niet het minst die tussen binnen en buiten ('drempel'). Waarden als ontmoeting, identiteit en herbergzaamheid spelen eveneens een belangrijke rol in het denken van de structuralisten. In functioneel opzicht wordt vaak uitbreidbaarheid en flexibiliteit nagestreefd, aspecten die ook reeds in vroegere woningprojecten van Van den Broek en Bakema verwerkt waren.

Een en ander wordt uitgewerkt in plattegronden met een configuratie samengesteld uit een groot aantal basiselementen, waarbij een grotere 'ruimtelijke rijkdom' kan ontstaan doordat deze ten opzichte van elkaar verschoven worden. Dit wordt verwezenlijkt in een constructieschema met skeletbouw van kolommen, balken, borstweringen en wanden dat door het gehele gebouw heen zichtbaar is. Met uitzondering van de flexibiliteit in het gebruik zijn deze programmapunten verwerkt in het Burgerweeshuis van Aldo van Eyck, dat als het gebouwde manifest van het structuralisme te beschouwen is, en dan ook een der belangrijkste mijlpalen in de architectuur van de twintigste eeuw vormt.

Tussen 1960 en 1992 zijn in Nederland enige tientallen gebouwen tot stand gekomen die als structuralistisch beschouwd kunnen worden. Voor een deel hebben zij, evenals het Burgerweeshuis, ook internationaal de aandacht getrokken².

Onder de bij het straatonderzoek betrokken objecten zijn er vier die tot het structuralisme gerekend worden: het Burgerweeshuis, het Muziekcentrum Vredenburg, het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en de Leidse Universiteitsbibliotheek. Uit de onderzoekresultaten blijkt dat eigenlijk alleen de Universiteitsbibliotheek met zijn sterk gedetailleerde en gevarieerde, grotendeels in baksteen uitgevoerde gevels duidelijk positief gewaardeerd wordt. De andere drie gebouwen hebben geen verschijningsvorm die het oningewijde publiek sterk aanspreekt. Voor een belangrijk deel is dit te verklaren uit het gebruik van grijs beton en het ontbreken van een boeiende detaillering. Van de vele 'betekenissen' die de structuralisten in hun gebouwen hebben gelegd komt maar weinig over³.

Dit is niet verwonderlijk, aangezien de ontwerpers in kwestie meer zijn uitgegaan van begrippen uit de 'zachte' sector (bijvoorbeeld ontmoeting en identiteit) en van hun eigen gedachtenwereld dan van empirisch getoetste inzichten uit de omgevingspsychologie of de sociologie van de gebouwde omgeving. Ook een toetsing achteraf hebben zij niet gedaan.

Waarschijnlijk zou het ESTEC-paviljoen van Aldo en Hannie van Eyck op de meeste publieke waardering kunnen rekenen, aangezien het een interessante ruimtelijke structuur combineert met een ingehouden gebruik van heldere

kleuren en het 'natuurlijke' materiaal hout. Helaas ligt dit interessante gebouw op een voor het publiek niet toegankelijke plek. Ook wilde de directie van ESTEC geen toestemming geven een enquête onder personeel en bezoekers te houden over de appreciatie ervan.

De structuralisten zijn uitgegaan van sympathieke ideeën en zij hebben een aantal interessante gebouwen tot stand gebracht. Daarmee hebben ze bijgedragen tot een bezinning op de kwaliteit van de gebouwde omgeving, maar hebben geen grote en blijvende veranderingen in de ontwikkeling daarvan tot stand kunnen brengen.

Opmerkelijk is dat over het eerste belangrijke structuralistische gebouw, het Amsterdamse Burgerweeshuis, geen gegevens bekend zijn over de feitelijke wijze van gebruik en de beleving daarbij. In de vakliteratuur⁴ is gesteld dat dit gebouw getuigt van een 'uitzonderlijk inlevingsvermogen' (in de kinderen waarvoor het bestemd was). Bij mijn weten is nooit onderzocht in hoeverre de bewoners hebben gereageerd op de manier die de ontwerper verwachtte. Ook van de reacties van de stafleden is weinig tot de buitenwereld doorgedrongen. In welke mate de mensen van de praktijk het enthousiasme van de commentatoren uit de vakwereld deelden is dus niet bekend. De reden voor dit gebrek aan belangstelling laat zich slechts raden.

Ontsporingen

Enige min of meer met het structuralisme verwante architecten⁵ zijn met een paar van hun ontwerpen uit de rails gelopen. Daar is in de eerste plaats de Kasbah in Hengelo, het 'stedelijk dak' van Piet Blom, een voorbeeld van. De woningen zijn hier op palen gezet, wat op zichzelf al een onlogische oplossing is in een deel van het land dat niet door overstromingen bedreigd wordt. Erger is dat de burens door een raampje op de bij het huis aansluitende privé buitenruimte kunnen kijken. Dit is in overeenstemming met de visie van Blom om een Jordaanachtig geheel te maken, waarin je steeds met de burens geconfronteerd wordt. Sommige kamers in de Kasbah hebben vreemdsoortige afmetingen en ramen met bovendorpels waaraan moeilijk gordijnen op te hangen zijn. Al met al is deze Kasbah meer een curiositeit dan een bijdrage tot het goede wonen.

In nog sterkere geldt dit voor Bloms 'paalwoningen', het zogeheten Blaakse Bos in Rotterdam, met hun schuine muren en plafonds. Het vormt een vrolijke noot in het stadsbeeld en heeft wel waarde als kermisattractie, maar een bijdrage aan de volkshuisvesting is het niet.

Het kan altijd nog vreemder. Dat bewijzen enige bouwwerken van architect F. van Klingeren. Die wil onderlinge contacten tussen gebruikers van een gebouw bevorderen. Conflicten zijn een vorm van contact en daar moeten dus ruimtelijke voorwaarden voor gecreëerd worden. De Meerpaal bevat daarom ruimten voor diverse activiteiten, zoals theatervoorstellingen en sportwedstrijden, die niet door wanden van elkaar gescheiden zijn. Het doel dat diverse activiteiten elkaar storen is hier bereikt, maar niet tot tevredenheid van de gebruikers en beheerders van het gebouw.

In het 'multifunctioneel centrum' 't Karregat' te Eindhoven zijn zelfs een winkelcentrum, scholen, een gymzaal, een bibliotheek, een buurtcentrum en een medisch centrum in een 'open structuur' bijeengebracht. De school heeft men in ieder geval moeten afsluiten om een ongestoorde voortgang van het onderwijs mogelijk te maken.

Het is duidelijk dat bij de Meerpaal en 't Karregat het gezonde verstand in de verdrukking is geraakt. Dat is niet zo vreemd, maar wel dat er opdrachtgevers bereid waren deze projecten te laten uitvoeren. De opgedane ervaringen kunnen er wellicht toe bijdragen dit soort extravagaties in de toekomst te vermijden.

In wezen berusten de ontwerpfouten die bij de Meerpaal en 't Karregat gemaakt zijn op onvoldoende aandacht voor de eisen die op grond van de functies gesteld dienen te worden aan de indeling van de bouwwerken. In plaats van deze functie-eisen nauwgezet te bestuderen is de architect uitgegaan van zijn eigen vooropgezette ideeën, die hij als het ware op de realiteit heeft geprojecteerd. Maar deze laat zich niet altijd in een ontwerp dwingen, zodat aanpassingen in de indeling der gebouwen noodzakelijk zijn.

De nieuwe kneuterigheid

In de jaren zeventig speelde de stroming die achteraf bekend is geworden als de *nieuwe kneuterigheid* een belangrijke rol in de Nederlandse woning- en stedenbouw. De gang van zaken rond deze 'kneuterigheid' (ook wel aangeduid als 'truttigheid' of zelfs 'truttisme') laat zien welke veranderingen zich in betrekkelijk korte tijd kunnen voltrekken in de opvattingen van architecten en stedenbouwkundigen; wat op een bepaald ogenblik het karakter heeft van een rage wordt enige jaren daarna met evenveel overtuiging verworpen.

Nadat in de eerste helft van de jaren zestig een stroom van industrieel geproduceerde en over het algemeen eenvormige hoogbouw was opgekomen, groei-

de de critiek hierop, niet alleen van onafhankelijke onderzoekers, maar op den duur ook van het stedenbouwkundige establishment en van het bouwministerie. In december 1966 verscheen een speciaal nummer van het *Tijdschrift voor Stedebouw en Volkshuisvesting*, waarin de vraag: 'Laag of hoog bouwen en wonen – vandaag?' door een aantal deskundigen aan de orde werd gesteld. De meningen bleken verdeeld te zijn. Architect E.F. Groosman sprak nog over de noodzaak van grote concentraties van woningen, die moest worden 'verkocht' en wel 'met alle middelen van de moderne propaganda' (p. 327). Hoogbouwpienaar W. van Tijen maande tot voorzichtigheid met deze woonvorm, noemde voorbeelden waarbij schaal en silhouet tot in de wijde omtrek worden verkracht, en sprak van '... armzalige ruimtelijkheden in Alexanderpolder, Rotterdam, en in Delft, Voorhof. Nooit zal daar een bevredigend woonmilieu kunnen ontstaan. Massificatie en liefdeloos schaalbederf zullen hier altijd overheersen...' (p. 322).

Het jaarverslag over 1966 van de Centrale Directie van de Volkshuisvesting en de Bouwnijverheid constateerde dat het palet van de Nederlandse stedebouw soms schraal was, en dat het nodig was '... om een rijkere en rijpere visie op het woonpatroon van de ontwerpers te vergen en om een fijnzinniger uitvoering dan algemeen gebruikelijk is te eisen' (p. 11). Ook in het jaarverslag van deze directie over 1970 wordt geschreven over '... de gevaren van fantasieeloosheid, van monotonie en van een neerdrukkende massaliteit, die een sfeer meebrengt van onherbergzaamheid' (p. 10).

Inmiddels werden vanuit het ministerie pogingen gedaan om een hogere mate van variatie in de woningbouw te bevorderen. In mei 1968 maakte minister ir. W.F. Schut, van huis uit stedenbouwkundige, een programma voor *experimentele woningbouw* bekend, dat tot doel had een aantal woningbouwprojecten op gang te brengen waarin nieuwe mogelijkheden verkend en beproefd zouden worden. Het moest daarbij gaan om woningen en woonvormen die afwijken van het gebruikelijke, met de belofte tegemoet te komen aan woonbehoeften of andere desiderata welke 'in het normale kader' onvoldoende tot hun recht waren gekomen. Met dit doel werd in de volgende jaren een extra subsidie verleend aan bepaalde projecten die volgens een adviescommissie van deskundigen voldeden aan deze voorwaarden. De bedoeling was dat dit een soort voorbeeldprojecten zouden zijn die aanleiding zouden geven tot navolging zonder extra subsidie⁶.

Deze regeling heeft de belangstelling voor vormvariatie in woning en woonomgeving bevorderd. Vaak werd een herhaling toegepast van een gebogen blok of ten opzichte van elkaar verspringende woningen, waardoor bij elke woning een beschut terras of balkon kon worden aangebracht. In de hoog-

bouw en middelhoge bouw werd afwisseling onder meer gezocht in het variëren van het aantal woonlagen. Verder werd aandacht besteed aan de flexibiliteit van de woningplattegrond.

Denkbeelden die leidden tot dit soort oplossingen zaten in de lucht. Begin jaren zeventig presenteerde zich de Stichting Nieuwe Woonvormen, die het volgende samenhangende geheel van maatregelen bepleitte:

- de vorming van *multidisciplinaire bouwteams*, waarin alle betrokkenen en deskundigen, samen met leken en geïnteresseerde bewoners, zouden participeren;
- verdichting van de bebouwing tot 50 en meer woningen per ha, mede om onnodige hoogbouw tegen te gaan;
- scheiding van de verkeerssoorten, met een hoge prioriteit voor voetgangersgebieden;
- integratie van wonen, werken en recreëren;
- aandacht voor het eigene van de locatie en voor het aanwezige milieu als identificatiemogelijkheid voor de bewoners;
- inspraak voor bewoners en belangstellenden;
- een verplicht onderzoek naar woonervaringen door een wetenschappelijk instituut⁷.

Het was een sympathiek programma, dat in veel gevallen een ideaal bleef dat moeilijk in zijn geheel te verwezenlijken is. Dat bleek onder meer in Emmeloord, waar een systematische vergelijking is gemaakt tussen een 'experimenteel' project, dat met inspraak tot stand was gekomen, en een meer conventioneel woonwijkje. Mede door de betrekkelijk grote tijdsparre tussen ontwerp en realisering kwamen uiteindelijk maar een beperkt aantal 'insprekers' in het 'experimentele' wijkje te wonen. Bij een onderzoek bleken nog wat meer huishoudens daarvandaan naar de conventioneel opgezette woonbuurt te willen verhuizen dan omgekeerd⁸.

Volgens Wim van Heuvel is de nieuwe kneuterigheid in zekere mate beïnvloed door de Forum-gedachte, die het zoeken inhield naar 'een configuratieve straling waarin iedere woning zijn eigen identiteit bezit, die in grotere eenheden met de juiste schakeling tot een verrijking van het wonen leidt'⁹. In een aantal gevallen opende dit de deur voor de toepassing van zeer persoonlijke architectuuropvattingen, waarbij 'Het plastische effectbejag prevaleerde en uitdrukking vond in detailleringen die door de beperkte budgetten van de sociale woningbouw ten koste gingen van de eigenlijke woonkwaliteit' (a.w. p. 33-34).

Verder ontbraken bij de beoordeling van 'experimentele' woningprojecten door de adviescommissie duidelijke normen en criteria, en werd in een aantal gevallen 'het predikaat "experimenteel woningbouwproject" in niet geringe

mate gevalueerd tot een verkoopargument van architecten welke soms nog extra subsidie opleverde'¹⁰.

Eerder wees ik er op dat over het geheel genomen de 'kneuterige' woonwijken uit de jaren zeventig door de bewoners hoger gewaardeerd worden dan de eenvormige woongebieden uit de voorgaande periode (zie hoofdstuk 2). Dat wil niet zeggen dat bewoners overal en op alle punten even enthousiast waren. De betrekkelijk hoge bebouwingsdichtheden leidden nogal eens tot kleinere gevelafstanden, wat in het algemeen niet op prijs wordt gesteld. Dat bleek bij het onderzoek door Schoemaker-Hol in Huiswaard 2 (Alkmaar-Noord). Bovendien bleek dat architecten in bepaalde buurten 'schreeuwerige kleuren' dan wel zwarte golfplaten hadden toegepast, die de meeste bewoners lelijk vonden.

Kritiek van vooral stedenbouwkundige zijde kwam er op de gecompliceerde en vaak onoverzichtelijke structuur van de kneuterige wijken. Bovendien mocht worden aangenomen dat niet op functionele overwegingen gebaseerde verspringingen in de gevels en dakvormen leiden tot (onverantwoorde?) stijging van de bouwkosten. Een ander punt van kritiek was dat variatie op het niveau van de buurt of wijk kan leiden tot monotonie op het hogere niveau van het stadsdeel of zelfs van regio of land.

Hoe dit ook zij, er trad rond 1980, mede onder invloed van de economische recessie en het daarmee samenhangende streven naar bezuiniging, een reactie in waarbij weer strakker en eenvormiger werd gebouwd. Op de invloed van Carel Weeber ter zake wees ik reeds in het voorgaande (zie hoofdstuk 4). Op enige afstand volgden publicisten als William Rothuizen¹¹, die schreef over 'achterhaalde dorpsbeelden en vergeelde romantiek die uit hun persoonlijke context gehaald en onderling verwisseld werden... knievallen naar de smaak van de consument, naar de modieuze grillen van het ik-tijdperk, naar de wartaal van agogen en de belangen van de projectontwikkelaar'.

Zowel de experimentele woningbouw als de nieuwe kneuterigheid hadden enige prijzenswaardige uitgangspunten. Met hun invloed op de praktijk van de woningbouw hebben ze ertoe geleid dat gedurende een aantal jaren de monotonie in de verschijningsvorm van de Nederlandse sociale woonwijken doorbroken werd. Maar bij de concretisering in woonbuurten en woningen is in onvoldoende mate gestreefd naar een optimale verhouding tussen kosten en kwaliteit. Niet alleen in het uiterlijk van de woningen, maar ook bij de woninginDELING (met nieuwigheden als open keukens, vides en trappen in de woonkamer) hebben ontwerpers nogal eens hun persoonlijke ideeën uitgeleefd, zonder na te gaan in hoeverre de oplossingen die zij kozen aansloten bij de behoeften en wensen van de doelgroepen. Door deze onvoldoende wetenschappelij-

ke fundering stond de kleinschalig gevarieerde woningbouw zwak en kon met zijn 'toeters en bellen' geen stand houden in de no-nonsensmentaliteit van de vroege jaren tachtig.

De overgang van de nieuwe kneuterigheid van de jaren zeventig naar de 'nieuwe strakheid' van de jaren tachtig betekende in feite dat de ene mode van ontwerpers werd opgevolgd door de andere. Deze omzwaai beruiste niet op een gedegen evaluatie waarbij zou zijn nagegaan of bepaalde pluspunten (aansluiting bij en gedeeltelijk behoud van het bestaande, een zekere mate van variatie in het uiterlijk van de woningen en woonblokken) gehandhaafd zouden kunnen blijven bij vermijding van de nadelen.

Het beeld dat Noud de Vreeze¹² schetst van (het grootste deel van) de nieuwbouw uit de jaren 1975-1985 is treffend: 'Variatie in architectonische en stedenbouwkundige vormgeving wordt in de meeste projecten tot een minimum teruggebracht: rechte bouwblokjes, zonder visuele accenten in gevels en hoekoplossingen, het metselwerk en de kapvorm moet weer recht- toe rechtaan, afwijkingen passen niet meer in de steeds krappere budgetten die door de rijksoverheid voor de sociale woningbouw beschikbaar worden gesteld... de nieuwbouw-productie van sociale huurwoningen in uitbreidingsgebieden weer teruggebracht tot fantasieloze rijen van heel veel dezelfde woningen'.

Het postmodernisme

Postmodernisme in de architectuur omvat een aantal verschillende benaderingen die afwijken van het paternalisme en utopisme van het modernisme en een vormentaal hebben met een dubbele codering, deels modernistisch en deels anders. De argumenten voor deze dubbele codering zijn technologisch en semiotisch. De postmodernistische architecten willen de gangbare technologie gebruiken, maar ze willen ook met een bepaald publiek communiceren (Charles Jencks)¹³.

Dit betekent dat ze niet alleen tegemoet willen komen aan de zakelijke of praktische behoeften van de gebruikers, maar ook aan visuele en esthetische. Daarbij 'citeren' ze vrijelijk oplossingen uit de geschiedenis van de architectuur. Het zal duidelijk zijn dat men daarbij moet waken tegen het ondergeschikt maken van de praktische gebruiksaspecten aan de visuele en esthetische.

In Nederland blijken veel architecten (zie bijvoorbeeld Hoogstad in het volgende hoofdstuk) grote bezwaren tegen het postmodernisme te hebben omdat zij vinden dat het onjuist en oneerlijk is iets aan het verleden te ontlenen. Dat zou volgens hen getuigen van gebrek aan zelfvertrouwen en van geestelijke verwarring en een terugval zijn die slecht is voor de ziel¹⁴.

Dit kan aanleiding geven tot de vraag wat er op tegen is oplossingen die ook

in het verleden zijn toegepast te gebruiken indien ze doelmatig zijn en mooi worden gevonden. Zijn bijvoorbeeld de parlamentsgebouwen in Londen slecht voor de ziel omdat ze in neo-gothische stijl zijn gebouwd? Of is dat het geval met het Capitool in Washington omdat de vorm is overgenomen van de Dome des Invalides in Parijs? En wat te denken van de werken van de renaissance-architect Palladio waar hij in zijn ontwerpen maatvoeringen hanteerde die aan klassieke gebouwen ontleend waren?

Men kan ook stellen dat het van arrogantie getuigt om alles anders te willen doen dan in het verleden en er dan van overtuigd te zijn dat dit altijd beter is.

Op grond van in het voorgaande geconstateerde tendenties in de waardering van de verschijningsvorm der gebouwde omgeving is te verwachten dat postmodernistische gebouwen in veel gevallen door het publiek hoger gewaardeerd zullen worden dan modernistische, althans indien ze niet detoneren in een hoog gewaardeerde historische omgeving. Het feit dat de Lamel, die postmodernistische trekken vertoont, hoger gewaardeerd wordt dan de Zwarte Madonna en de Bijlmermeer is een aanwijzing dat dit inderdaad het geval kan zijn.

Modernisme, hedonisme en postmodernisme

Belcampo heeft er eens op gewezen dat geluk misschien inhoudt dat men stoïcijns is tegenover de onaardige dingen in het leven en hedonistisch tegenover de aardige dingen¹⁵. En Freud merkte op dat esthetische ervaringen meestal van aangename aard zijn; wat mooi wordt gevonden is meestal aantrekkelijk.

Graafland constateert dat de modernistische architectuur van huis uit 'lustvijandig' is, want te beschouwen is als een 'strijdmodel' terwijl men tegenwoordig van architectuur vooral verwacht dat ze plezier geeft, appetijtelijk is¹⁶. Het postmodernisme komt daar in veel gevallen welbewust aan tegemoet.

De in het voorgaande vermelde onderzoekuitkomsten zijn wat betreft de reacties van de grote meerderheid van de respondenten met een en ander in overeenstemming, een kleine minderheid apprecieert de strakheid en eenvormigheid van modernistische gebouwen. Deze respondenten gaan blijkbaar uit van de opvatting dat men 'modern' dient te zijn en daarom deze gebouwen mooi moet vinden. Zij hebben deel aan de architecturale subcultuur en/of hebben er van nature een duidelijke affiniteit mee. Zij onderscheiden zich daarmee sterk van de meer hedonisch ingestelde meerderheid.

7. Hoopgevende ontwikkelingen

In het voorgaande werd duidelijk dat, ondanks het streven van architecten om mooie gebouwen te maken met een hoge belevingswaarde en het welstandswerk dat de kwaliteit van de nieuwbouw moet bewaken, een groot deel van wat er in de laatste decennia is gebouwd, door velen als lelijk wordt gezien. Een toestand die maatschappelijk ongewenst wordt gevonden, een probleem dus, kan tegenkrachten opwekken die op verbetering gericht zijn. Zulke tegenkrachten zijn ook op het gebied van de architectuur aan te wijzen, zoals uit het volgende zal blijken.

't Had zoveel erger kunnen zijn...

Op een aantal plekken in Nederland is de totstandkoming van veel lelijks niet doorgedaan daar er 'grensverleggende' plannen geschrapt of drastisch veranderd zijn. Zo heeft de Amsterdamse Afdeling Stadsontwikkeling in de naoorlogse periode een 'wederopbouwplan' voor de Joden- en Nieuwmarktbuurt gemaakt waarbij de verkeersdoorbraak van Wibautstraat - Weesperstraat door deze buurten heen naar het Centraal Station zou worden doorgetrokken. Mede door acties uit de bevolking in de periode rond 1970 is dit plan geschrapt. Een klein monument op de St. Antoniessluis memoreert dat hier de gemeentelijke bulldozer gestuit is.

Indien de woningcorporaties niet waren gaan dwarsliggen zou het plan van Stadsontwikkeling om door heel Amsterdam Zuidoost dezelfde hoogbouwslingers als in de Bijlmer te bouwen waarschijnlijk zijn uitgevoerd. De omvang van de problemen die daar ontstaan zouden zijn laat zich raden.

Een plannetje dat rechtstreeks uit de stedenbouwkundige gruwelkamer lijkt te komen is gepubliceerd in een merkwaardig boekje dat *'Op zoek naar leefruimte'*

Klein monument op de St. Antoniessluis: 'hier werd de gemeentelijke bulldozer tot staan gebracht'.

heet¹. Daarin is op p. 60 een prachtige vogelvluchttekening te zien met een super-verkeerswisselaar (circa 2x zo groot als het Kleinpolderplein) ongeveer rond de kop van de Overtoom. De Kinkerbuurt is in deze visie geheel gesloopt en vervangen door futuristische hoogbouw. De hele Amsterdamse binnenstad is omgeven door een achtbaansautosnelweg. Dit geheel werd gepresenteerd als 'de enige manier om de Nederlandse oude binnensteden voor verwoesting door verkeersvoorzieningen te sparen'. Het is te vergelijken met een patiënt die men in een rolstoel heeft vastgeschroefd om te voorkomen dat hij een blaas aan zijn voet oploopt.

In dit leefruimteboekje is ook het zogeheten Pampusplan van Van den Broek & Bakema afgebeeld (p. 40-41), een nieuwe stad midden in het IJmeer met muren van hoogbouw en torens van 40 verdiepingen. Het summum van horizonvervuiling.

In deze categorie valt ook het plan van dezelfde ontwerpers voor Noord-Kennemerland met 'stempeltjes' van gemengde bebouwing waaronder ook hoogbouw, die het open landschap in de kop van Noord-Holland zou hebben aangetast.

In 1969 voltooide het architectenbureau Van den Broek & Bakema een 'cityplan' voor Eindhoven. Boven een ondergrondse parkeergarage zouden 'verticale verkeerskernen' worden gecreëerd. Het was een strak modernistisch

Op weg naar de St. Antoniessluis: detail van de straatzijde van het Maupoleum.

we aannemen dat deze oplossing veel beter voldoet dan het plan van Van den Broek en Bakema.

De Waag

De Waag of St. Antoniespoort, het oudste wereldlijke monument van de hoofdstad, was jarenlang aan verval prijsgegeven. Een jaar of tien geleden meldde Monumentenzorg dat de muren van dit gebouw dermate waren aangetast dat restauratie dringend nodig was. Aangezien de gemeente hiervoor geen geld beschikbaar kon stellen werd gezocht naar een oplossing via een initiatief van anderen. In 1986 werd de Stichting Centrum De Waag opgericht, die grootse plannen had: een stedelijk communicatiecentrum met een studio voor lokale t.v., een conferentiezaal en het grootste 'grand café' van de stad. De beroemde Franse architect Philippe Starck werd gecontracteerd om De Waag op te knappen. Hij ontwikkelde een plan waarbij een glazen uitbouw tegen de gevel zou worden aangebracht en begon met interne verbouwingen, die door velen als vernielingen werden beschouwd: 'Toen we zagen wat daar onder supervisie van Philip Starck gebeurde, zijn we gillend weggelopen. Wat een vernieling van dat prachtige gebouw!' meldde een bezoeker³.

De Bond Heemschut, de gemeentelijke dienst Monumentenzorg en andere monumenteninstellingen liepen te hoop tegen de plannen en in het bijzonder tegen de glazen uitbouw die Starck wilde aanbrengen ten dienste van de horecavestiging. Zij kregen de wind mee. De Stichting die achter deze plannen zat bleek te hoog gegrepen te hebben en ging in 1990 failliet. Het is nu de bedoeling De Waag weer in zijn oude staat terug te brengen en een bestemming te geven die daarbij past. Op 14 juli 1993 besloot de Amsterdamse gemeenteraad unaniem een Kinderboekenmuseum in de Waag te vestigen.

Het Victoriahotel

Het in een soort neo-klasseke stijl gebouwde Victoriahotel tegenover het Centraal Station is wel 'een van de mooiste visitekaartjes van Amsterdam' genoemd⁴. In januari 1993 werd dit hotel geveild omdat de Zweedse maatschappij die het vier jaar eerder gekocht had de schuldenlast niet meer kon opbrengen. Gevreesd werd dat de nieuwe eigenaar het zou opofferen aan de kantoorwoede in de Amsterdamse binnenstad. De nieuwe eigenaar is echter van plan het Victoria als hotel te behouden, zodat dit markante gebouw in zijn huidige vorm zal voortbestaan.

Leidse Universiteitsbibliotheek

De oorspronkelijke plannen voor de Leidse Universiteitsbibliotheek aan de Witte Singel hielden in dat daar een 125 m hoge toren zou verrijzen (ontwerper P. Zanstra, de architect van het Maupoleum). Actie uit de bevolking heeft bijgedragen tot de bouw van de huidige, hoog gewaardeerde Universiteitsbibliotheek, die qua schaal en verschijningsvorm goed bij de bestaande gebouwde omgeving aansluit.

Zoetermeer

Een ander voorbeeld van een bijsturing is de gang van zaken met het in 1965 gepubliceerde structuurplan voor de Haagse satellietstad Zoetermeer. Het werd ontworpen door een werkgroep bestaande uit prof. ir. S.J. van Embden, R.H. Fledderus en ir. W.F. Schut. Voor deze nieuwe stad van 100.000 inwoners streefden zij naar een dichtheid van 50 tot 60 woningen per ha en daarvan zou 60 à 70% worden ondergebracht in hoogbouw van 20 tot 40 woonlagen⁵.

Nadat de eerste wijken in overeenstemming met dit plan waren gebouwd heeft de gemeenteraad tot een belangrijke koerswijziging besloten, die inhoudt dat het principe van compacte bouw c.q. hoge dichtheden wordt gehandhaafd, maar dat er nu naar gestreefd wordt zoveel mogelijk echte laagbouw te realiseren.

Dit is geschied met het oog op 'de veranderde inzichten met betrekking tot de bouwtypologie'⁶. Deze verandering van inzichten heeft dan plaatsgevonden bij het gemeentebestuur, want de bevolking heeft altijd in meerderheid de voorkeur gegeven aan laagbouw.

Uit de gang van zaken met dit structuurplan blijkt dat ook stedenbouwkundige ontwerpers met een grote naam op hun vakgebied plannen kunnen maken met een beperkte realiteitswaarde.

Acties uit de bevolking

Uit het voorgaande volgt dat het van groot belang is om waardevolle historische stadsbeelden en gebouwen die een bestanddeel daarvan vormen te behouden, aangezien blijkt dat er onder de bevolking een hoge waardering voor bestaat. Een interessante bijdrage daartoe leveren stichtingen en actiegroepen van bewoners, verenigingen voor monumentenzorg en dergelijke, die ijveren voor het behoud van bedreigde monumentale gebouwen. Het probleem is vaak dat zulke bouwwerken hun oorspronkelijke functie hebben verloren of verliezen, terwijl uit louter financieel oogpunt sloop en nieuwbouw vaak de aantrekkelijkste oplossing is. Buurtbewoners springen dan soms in de bres met acties om deze gebouwen te behouden en een nieuwe, passende bestemming te geven, zoals kerken die worden ingericht als museum, kantoor- of appartementengebouw⁷.

Indien zulke acties succes hebben draagt dat veelal bij tot behoud van de kwaliteit van het stadsbeeld, en van gebouwen die vaak ook een rol spelen als herkenningspunt. Het is van groot belang dat een beleid dat gericht is op ruimtelijke en architectonische kwaliteit zulke uit de burgerij voortkomende initiatieven, die getuigen van 'civic spirit', zoveel mogelijk krachtig ondersteunt.

Duurzamer bouwen en wonen

Bij het streven naar een beter milieubeheer speelt het begrip *duurzaamheid* een belangrijke rol. Het is ontleend aan het Brundtlandrapport⁸, dat 'duurzame ontwikkeling' (sustainable development) definieert als een zodanige behoeftenbevrediging van de huidige generatie dat daardoor geen afbreuk wordt ge-

daan aan die van toekomstige generaties. Voor Nederland zijn speciaal het Nationaal Milieubeleidsplan (NMP, 1988-89) en het NMP+ van belang. Daar-in wordt aandacht gevraagd voor de milieuaspecten van het bouwen. Het gaat daarbij om een zuiniger gebruik van energie en materialen en het zo min mogelijk belasten van het milieu met afvalproducten.

Tot dusver heeft dit aspect van het bouwen niet centraal gestaan in de discussie over architectuur; ir. Knol noemt het niet in zijn jubileumrede en ook in de jaarboeken over architectuur in Nederland neemt dit onderwerp geen grote plaats in. In de Nederlandse bouwpraktijk wordt nog steeds relatief weinig aandacht aan het milieu besteed; er wordt uitgebreid gebruik gemaakt van een soort cement waarvan de produktie veel energie kost en het gebruik van kunststoffen heeft een hoge vlucht genomen. Deze stoffen worden veel gebruikt in bouwelementen als aanrechten, deuren, kozijnen, plafonds, dakafwerking, buizen en sanitair⁹. Verder wordt in toenemende mate aluminium gebruikt waarvan de produktie zeer veel energie vereist. Aan de andere kant wordt hout, waarvan de produktie weinig energie kost, steeds minder toegepast in de moderne 'high-tech' bouw.

Een sterkere nadruk op het duurzaamheidsaspect bij bouwen en wonen zou niet alleen leiden tot een betere warmte-isolatie en een meer compacte vorm van gebouwen, meer op de zonzijde georiënteerde woonvertrekken en gebruik van actieve en passieve zonne-energie, maar ook van de meer natuurlijke materialen hout en baksteen en toepassing van hellende, eventueel met gras begroeide, daken.

Wat dit betreft is er een zekere convergentie van twee verschillende belangen, namelijk de duurzaamheid van bouwen en wonen en de directe woonsatisfactie van de gebruikers.

Anno 1990 werden voor de woningbouw de extra kosten van 'ecologisch bouwen' op 5 tot 15% geschat, maar bij een meer gestandaardiseerde toepassing zou dit aanmerkelijk minder kunnen zijn. Het onderwerp verdient dus veel aandacht van de overheid, de opdrachtgevers en de ontwerpers.

Het is hier niet de plaats diep op dit onderwerp in te gaan. Ik volsta met de wijzen op de groeiende stroom van publikaties op dit gebied¹⁰ en op het feit dat op diverse plaatsen in ons land wordt geëxperimenteerd met mens- en milieuvriendelijke woningbouw.

Groeiende aandacht voor kwaliteit

Bij het begin van de jaren tachtig was het heersende opinieklimaat bij bestuurders en ontwerpers er een van *no-nonsense*, het terugdringen van de inspraak en het centraal stellen van 'de markt'. Daarbij paste een terugtrekkende overheid,

die er bovendien naar streefde op allerlei punten drastisch te bezuinigen. Maar in de loop van de decade groeide het besef dat, in ieder geval wat de ontwikkeling en het beheer van de gebouwde omgeving betreft, dit op zijn zachtst gezegd niet leidt tot optimale resultaten.

Dat blijkt bijvoorbeeld uit de meningsvorming rond het welstandswerk. Nadat er in een voorgaande periode stemmen waren opgegaan om het welstandstoezicht geheel af te schaffen, bleek bij de voorbereiding van de nieuwe Woningwet dat veel belanghebbenden nu juist prijs stellen op het handhaven van dit toezicht. De inzendingen voor een door *NRC-Handelsblad* uitgeschreven essaywedstrijd over 'nieuwbouw in de stad' leidden zelfs tot de conclusie dat er geroepen werd om regels, voorwaarden en beperkingen, en dat men een opmerkelijk vertrouwen had in schoonheids- en welstandscommissies¹¹.

Terwijl het aanvankelijk in de bedoeling had gelegen in de nieuwe Woningwet, die in de loop van 1992 in werking is getreden, het welstandstoezicht af te schaffen behalve in als zodanig aangewezen 'gevoelige' gebieden, werd dit toezicht gehandhaafd met de mogelijkheid er bepaalde gebieden van uit te zonderen. Bovendien was er een streven deze kwaliteitscontrole op nieuwbouw en verbouwingen doeltreffender te doen verlopen. Daarover meer in Bijlage 2.

Wat de nieuwbouw in de sociale-woningsector betreft attendeerde een publikatie van de Wiardi Beckman Stichting in 1989 op het feit dat er in het kader van recente bezuinigingen en deregulering een tendens tot daling van de kwaliteit was ingezet¹².

Inmiddels was het duidelijk dat wat de zorg om de kwaliteit van de verdere ontwikkeling der gebouwde omgeving de W.B.S. niet alleen stond. Want in de tweede helft van de jaren tachtig kwam er een stroom op gang van publikaties over ruimtelijke en architectonische kwaliteit alsmede over mogelijkheden om deze te verbeteren. De belangstelling voor deze thema's kwam ook tot uiting in een aantal congressen, symposia en dergelijke.

Enige van de belangrijkste publikaties op dit gebied komen hier ter sprake, met name de regeringsnota's over de ruimtelijke ordening¹³ en het architectuurbeleid¹⁴, rapporten van de Werkgroep 5 x 5¹⁵, een in het verlengde daarvan liggende brochure van de 'Stichting Q'¹⁶, en een publikatie van het Bureau Kuiper Compagnons over 'het beeldkwaliteitplan'¹⁷.

De inhoud van een en ander wordt in hoofdlijnen geschetst in Bijlage 2. Het hierna volgende is een commentaar daarop.

Werkgroep 5 x 5 en Stichting Q

In de publikaties van de Werkgroep 5 x 5 en de Stichting Q zijn drie verschillende thema's aan te wijzen. Het eerste betreft de ontwerp-, planning- en bouwprocessen die ook in de architectuurnota van de Rijksoverheid worden behandeld. De bespreking daarvan is door Werkgroep 5 x 5 en Stichting Q toegespitst op het gemeentelijke beleid, waarbij het belang wordt benadrukt van de samenhang daarvan, samenwerking en overleg tussen de bij de processen betrokken partijen, alsmede de hantering van beleidsinstrumenten als het gemeentelijk architectuurplan, het welstandswerk en het beeldkwaliteitplan. De toepassing van dit laatste wordt verder uitgewerkt in de geheel eraan gewijde publikatie van het Bureau Kuiper Compagnons.

Het tweede thema is de mentale instelling van de betrokkenen, met veel aandacht voor enthousiasme, betrokkenheid, overtuigingskracht, vakmanschap, creativiteit en dergelijke. De vraag blijft daarbij hoe de visie tot stand komt die ten grondslag ligt aan de inhoudelijke beleids- en ontwerpbeslissingen. De wijze van behandeling van dit onderwerp zou de indruk kunnen wekken van een eenrichtingsverkeer, waarbij het er meer om gaat het publiek te overtuigen dan om te peilen welke verlangens erin leven. Zo wordt bijvoorbeeld gezegd: 'Vermijd een mooi-lelijk discussie' terwijl dat naar mijn mening nu juist het soort discussie is dat in het openbaar gevoerd zou dienen te worden.

Anderzijds komt in de praktijkvoorbeelden die de Stichting Q geeft wel degelijk naar voren dat daarbij rekening is gehouden met wensen van gebruikers. Zo blijkt bij het eerste voorbeeld, het Pandercomplex in Den Haag, dat de gebruikers een duidelijke invloed hebben gehad op de architectonische en stedenbouwkundige uitwerking en wel via twee bewoners die architect zijn. In de andere twee praktijkvoorbeelden is rekening gehouden met bekende onder de bevolking levende voorkeuren als kleinschaligheid, herkenbaarheid, integratie met bestaande landschappelijke en stedenbouwkundige structuren, alsmede toepassing van lichte tinten. Dit derde gezichtspunt zal aanmerkelijk hebben bijgedragen tot het succes van deze projecten.

Wat hier door Werkgroep 5 x 5 en Stichting Q naar voren is gebracht, blijkt velen aan te spreken; de eerste druk van 'Meer dan mooi alleen' was snel uitverkocht zodat een herdruk nodig bleek.

Kattenbroek

De Amersfoortse nieuwbouwwijk Kattenbroek is een geval apart. Bij de planning ervan hebben de in het voorgaande vermelde drie thema's een belangrij-

ke rol gespeeld, maar daar komt nog een tweetal gezichtspunten bij. In de eerste plaats de fantasie van de stedenbouwkundig ontwerper, Ashok Bhalotra, die zowel aan het geheel als aan de deelprojecten bepaalde symbolische betekenissen heeft verleend (zie Bijlage 3). In de tweede plaats is er het feit dat de ontwerpers van de afzonderlijke deelcomplexen een hoge mate van vrijheid hadden.

Zo is een zeer gevarieerd geheel ontstaan waaraan veel te zien en te ontdekken valt en dat in het geheel niet strookt met het functionalistische dogma dat de vorm uit de functie afgeleid dient te worden.

In de reacties op Kattenbroek tekent zich een scheiding der geesten af. Men krijgt de indruk dat het 'lekenpubliek' over het algemeen zeer enthousiast is, en dit 'sprookjesachtige' woongebied ervaart als een verademing na al de saaiheid van zoveel Nederlandse nieuwbouwwijken. De journalist Huisman¹⁸ noemt Bhalotra 'De Anton Pieck onder de planologen... een postmoderne goochelaar'. Zelfs 'een onvoltooid Kattenbroek roept (bij hem) een knorrend genot op'.

Het is evenwel niet te verwachten dat het deel van het architecturale en stedenbouwkundige establishment dat nog vasthoudt aan het modernisme, erg enthousiast over Kattenbroek zal zijn. Aan deze verwachting wordt beantwoord in het juryrapport bij de uitreiking van de BNA-kubus in 1993, waarin de volgende impliciete kritiek op Kattenbroek te lezen is: 'Voor de romantische ideologie van de architect als bevlogen kunstenaar is in de bouw geen ruimte. Willen we de architectuur nieuwe mogelijkheden bieden in het bouwproces, dan is het niet zozeer van belang mooie projecten te (doen) realiseren als wel uitgangspunten helder te formuleren en met kracht uit te dragen'. Dan zou de architectuur 'Meer impact op maatschappelijke en technische ontwikkelingen hebben, dan mooie projecten zonder reden'¹⁹.

Voor een buitenstaander is het moeilijk te begrijpen dat bijvoorbeeld het Peper-en-zoutstel, één van de projecten waarvoor in 1993 de BNA-kubus werd toegekend, heeft bijgedragen aan maatschappelijke en technische ontwikkelingen, anders dan om aan te tonen hoe het *niet* moet.

Een definitieve uitspraak over de waarde van Kattenbroek als woonwijk en als bijdrage aan de architectonische cultuur valt overigens pas na een aantal jaren te geven als het geheel voltooid is, het groen zich heeft ontwikkeld en een enigszins bezonken oordeel over de woonsatisfactie van de wijkbevolking mogelijk is. Vast staat wel dat het een interessant experiment is dat verdient door wie in het wonen en de architectuur geïnteresseerd is te worden bestudeerd.

Onderbelichte problemen

In de architectuurnota van WVC en VROM is een aantal problemen onderbelicht gebleven. Deze zijn deels van conjuncturele en deels van structurele aard.

Conjuncturele problemen

De nota architectuurbeleid besteedt vooral aandacht aan de processen, procedures en instellingen die een rol spelen bij de bouw, de voorbereiding daarvan en de voorlichting van het publiek over architectuur. De in de nota voorgestelde maatregelen zijn er in het algemeen op gericht de activiteiten in de bouwwereld gesmeerder te doen verlopen. Daarbij wordt ook een aantal miljoenen extra uitgetrokken, mede met het oog op 'verbetering van het architectuurklimaat'.

Helaas spelen vooral de laatste jaren ook een aantal invloeden een rol die afbreuk doen aan de kwaliteit van de gebouwde omgeving. Men ziet dat vooral in sectoren van de bouw die voor de opdrachtgevers weinig of geen financieel gewin opleveren, en in hoge mate afhankelijk zijn van overheidssubsidies of -bijdragen. Dat zijn met name de scholenbouw, de stadsvernieuwing en de monumentenzorg. Over de nieuwbouw van scholen stelde de toenmalige Rijksbouwmeester, Tj. Dijkstra, enige jaren geleden vast dat deze op het niveau stond dat je in een ontwikkelingsland kunt verwachten, en het is niet waarschijnlijk dat het inmiddels veel beter is geworden. Wat de stadsvernieuwing betreft is in de afgelopen decennia in ons land zeer veel tot stand gebracht, maar de bijdragen die het Rijk hiervoor verstrekt worden de laatste jaren zo beperkt dat verval van oudere buurten niet denkbeeldig is. 'Bekwame ambtenaren (van gemeenten) zien geen toekomst meer in de stadsvernieuwing. Ze gaan zich richten op beleidsterreinen waar ze carrière kunnen maken. Stadsvernieuwing wordt een zaak voor de *losers*', aldus Hugo Priemus²⁰.

Een zeer ernstige kwaliteitsvermindering van de Nederlandse gebouwde omgeving dreigt door de gang van zaken op het gebied van de monumentenzorg. Deze is van eminent belang, niet alleen omdat historische gebouwen in de ogen van de Nederlandse bevolking een hoge esthetische waarde hebben, maar ook omdat het bij bouwkundige monumenten gaat om een belangrijk cultureel erfgoed, dat een voor ieder zichtbare band met het verleden vormt. Het teloorgaan van zulke gebouwen is een onomkeerbaar proces, leidend tot een verlies dat niet meer ongedaan gemaakt kan worden.

De auteurs van de architectuurnota wijzen op het Monumenten Inventarisatie Project (MIP), waarop als afsluiting een selectie zal plaatsvinden van monumenten en stads/dorpsgezichten die beschermd zullen worden. Niet vermeld

wordt in de nota dat het totale monumentenbudget op de begroting van het ministerie van WVC van f226 miljoen in 1980 is gedaald naar f129 miljoen in 1993 en dat de prognose voor 1996 slechts f98 miljoen bedraagt. In het kader van het MIP zullen waarschijnlijk uit de periode 1850-1940 165.000 gebouwen en 650 gebieden van bijzondere waarde worden geïnventariseerd. Waarschijnlijk zal tien procent daarvan de status van monument krijgen en zal Nederland uiteindelijk circa 60.000 Rijksmonumenten tellen²¹.

Gezien de budgettaire beperkingen is het de vraag welke prioriteiten gesteld zullen worden voor de restauratie en het onderhoud van dit architecturale erfdeel. Van Gelder & Mak stellen dat het hoognodig is een visie te ontwikkelen waarin de diverse aspecten van de monumentenzorg worden geïntegreerd. Het structurele probleem van de achterstand op dit gebied moet onder ogen worden gezien, waarbij het verlenen van een hogere prioriteit aan onderhoud en beheer de aandacht zou verdienen. Op die manier, waarbij de nodige budgettaire maatregelen zouden dienen te worden getroffen, kan concreet gestalte worden gegeven aan de in de architectuurnota genoemde 'voorbeeldfunctie van de Rijksoverheid' op het gebied van de kwaliteitsbevordering van de gebouwde omgeving.

Structurele problemen

De aanbevelingen in de Architectuurnota hebben in de eerste plaats betrekking op het beleid van de Rijksoverheid zelf en verder worden richtlijnen gegeven voor een gemeentelijk architectuurbeleid, inzonderheid het welstandswerk. Het Rijksbeleid is tweesporig: in de eerste plaats moet de Rijksoverheid een voorbeeld geven wat betreft de kwaliteit van de gebouwen waarbij het Rijk direct betrokken is, in de tweede plaats dient een (gunstig) 'architectuurklimaat' te worden bevorderd. Daarbij gaat het om het stimuleren van een zorgvuldige planvoorbereiding, een inhoudelijke discussie binnen 'de vakgemeenschap', het bevorderen van de kundigheid van opdrachtgevers en architecten, alsmede vergroting van de betrokkenheid van het publiek bij de ontwikkelingen in de gebouwde omgeving.

Op gemeentelijk niveau wordt het opstellen van architectuurbeleidsplannen aanbevolen, die dienen te berusten op 'een fundamentele visie' ten aanzien van architectonische kwaliteit, en deze moet uiteraard doorwerken in de welstandszorg. Al met al geeft de nota een groot aantal nuttige aanbevelingen waarmee betrokkenen ongetwijfeld hun voordeel kunnen doen. Hiermee is een aantal noodzakelijke voorwaarden voor een betere ontwikkeling van de gebouwde omgeving geformuleerd, maar dit is verre van voldoende.

De opstellers van deze Nota Architectuurbeleid hebben namelijk enige belangrijke problemen op het gebied van de Nederlandse architectuur buiten beschouwing gelaten. Dat betreft dan in de eerste plaats de al sinds jaren uit de

samenleving komende signalen over toenemende lelijkheid en verloedering van de gebouwde omgeving. Een gedegen analyse van dit soort informatie en van de oorzaken ervan zou in de nota op haar plaats geweest zijn, want zonder een diagnose is het moeilijk een adequate therapie te ontwikkelen. Daar komt bij dat de oplossing van de problemen goeddeels wordt toevertrouwd aan de vakwereld van opdrachtgevers, bij de (stede)bouw betrokken overheidsinstanties en vooral ook aan de architecten die binnen het kader van de opgave toch steeds een aanmerkelijke invloed kunnen uitoefenen op de verschijningsvorm van de gebouwen die zij ontwerpen. Ook bij het welstandswerk kent de architectuurnota een grote invloed toe aan '... deskundigen, in casu architecten'.

Een en ander betekent dat de problemen op het gebied van de architectonische kwaliteit goeddeels moeten worden opgelost door degenen die in hoge mate (mede) verantwoordelijk zijn voor het ontstaan ervan, en het valt te bezien of deze over voldoende inzicht en kunde beschikken om daartoe in staat te zijn.

Immers ontbreekt, althans volgens diverse deskundigen, een gedegen wetenschappelijke grondslag voor de architectonische vormgeving. Zo constateert H.J.P. Timmermans²² 'dat als gevolg van de beperkte geldigheid van de bouwkundige kennis vele ontwerpbeslissingen niet op resultaten van wetenschappelijk onderzoek worden gebaseerd'. En Jan Hoogstad, één van de weinige Nederlandse architecten die een systematische verantwoording van hun eigen werk hebben gegeven, schrijft: 'Ontwerpen van gebouwen worden nog steeds verklaard op het niveau van alchemisten en chirurgijns... Van de dubieuze moderniteit tot en met de onverbloemde reactie van het postmodernisme heeft al het serieuze of modieuze gefilosofeer nauwelijks een tastbare bijdrage opgeleverd aan een architectuurtheorie... De architectuur bevindt zich in een crisis. Dat zal niet zo makkelijk worden ontkend. Het probleem is echter, dat vrijwel geen enkele architect het gevoel heeft dat *hij* met zijn vak in een crisis zit. En dat is misschien wel het meest verontrustende'²³.

Hier waren hoogleraren van bouwkundefaculteiten aan technische universiteiten aan het woord; wat zij stellen kan dus niet worden afgedaan als voor architecten irrelevante kritiek van buitenstaanders.

De psycholoog E.D. Hulsbergen, die in 1992 aan de Technische Universiteit Delft promoveerde op een proefschrift getiteld '*Positie en ruimte*'²⁴ formuleerde de opvatting van een onderzoeker: 'Het lijkt wel alsof in de vakdiscussies normatieve modellen met een minimum aan empirische inhoud verre de voorkeur verdienen boven verwetenschappelijking van het begrippenapparaat. Het lijkt wel alsof allerlei pogingen van vakbeoefenaren om enig systeem te brengen in de discussie over de realiteit van de (stede)bouwkunde niet in dank worden aanvaard. Het lijkt wel alsof in de dominante, geruchtmakende lagen

van het vakgebied de voorkeur wordt gegeven aan een marginale presentatie van de feitelijke werkelijkheid. Bouwkunde als niet meer dan reeksen van beelden en voorbeelden, voorzien van commentaar, zonder analyses van voldoende wetenschappelijk niveau'.

Hulsbergen is al vele jaren medewerker aan de Delftse bouwkundefaculteit en ook deze kritiek komt dus in zekere zin van binnen uit.

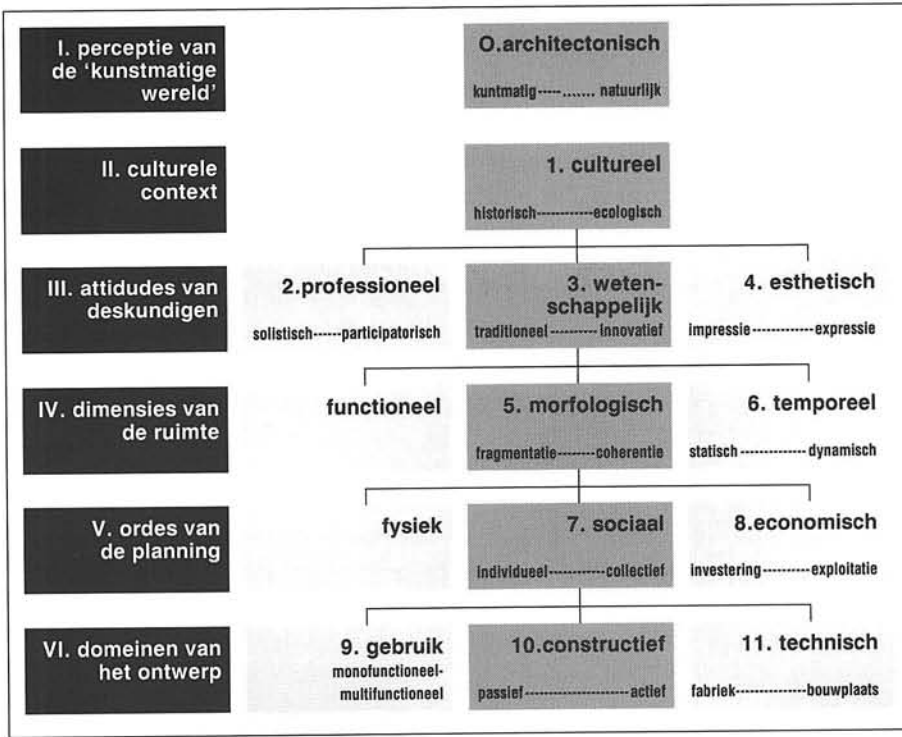
Perspectieven

Waar de kritiek op het tekortschietende wetenschappelijke gehalte komt uit de bouwkundefaculteiten mag men van die zijde ook voorstellen verwachten om dit gehalte te verhogen. Aan de Technische Universiteiten van Delft en Eindhoven zijn bijdragen op dit gebied geleverd.

Zo is aan de T.U. Delft ter afsluiting van een tweejarig hoogleraarschap van Rem Koolhaas een symposium gehouden met de titel 'Hoe modern is de Nederlandse architectuur?' De vraag was daarbij hoe het komt dat in Nederland het 'Nieuwe Bouwen' (met andere woorden, het modernisme in de architectuur) (nog steeds) de voornaamste inspiratiebron of uitgangspunt is blijven vormen? Hoe geloofwaardig is deze, inmiddels 75 jaar oude, voedingsbodem? 'Gaaf het hier om het geduldig cultiveren van een nog steeds bewonderenswaardige traditie of het krampachtig terugvallen op een voorbij hoogtepunt'?

Zoals te verwachten was gaven de diverse inleiders verschillende antwoorden op deze vraag. Tegenover Mels Crouwel, die nog steeds denkt dat alles wat goed functioneert er ook goed uitziet, staan anderen die vinden dat een radicale herijking van de uitgangspunten van het modernisme in de architectuur nodig is. Dit symposium geeft een indicatie dat er ook binnen de Nederlandse architecturale subcultuur twijfels zijn gerezen over het vasthouden aan een stijl waarvan de oorspronkelijke ideologische grondslagen inmiddels teloor zijn gegaan.

Een belangrijke bijdrage tot de genoemde herijking is geleverd door de T.U. Eindhoven waar de bouwkundefaculteit naar aanleiding van haar vijfde lustrum een op de toekomst van het vak gericht boek publiceerde waarin een aantal deskundigen hun visie geven op belangrijke bouwkundige concepten. Uitgangspunt daarbij vormde de 'Europese Richtlijn' voor opleidingen op het gebied van de architectuur. Het gaat om de eisen die aan de architectenopleiding in de bij de E.G. aangesloten landen moeten worden gesteld voor toelating tot de vrije beroepsuitoefening in andere lidstaten. Deze eisen aangaande kennis, inzicht en vaardigheid van architecten zijn door de reactie van het boek 'vertaald' in 12 concepten die ondergebracht zijn in een hiërarchisch geordende taxonomie (zie bijgaand schema)²⁶.

Concepten van de bouwkunde, uit de gelijknamige publikatie van de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Eindhoven (1992)

Het is hier niet de plaats in te gaan op de vele beschouwingen die door de auteurs zijn gewijd aan de verschillende concepten die men in deze publikatie aan de orde heeft gesteld. Ik volsta met het aanstippen van enige opvattingen die relevant zijn voor mijn thema, de waardering van de verschijningsvorm van gebouwen.

Boekholt (p. 152) wijst er op dat voor de ontwikkeling van realistische concepten van gebouwen observatie van (de gevolgen van) menselijk gedrag nodig is. Daarbij moet hij constateren dat veel architecten en opdrachtgevers concepten ontwikkelen op grond van een door henzelf geschapen mensbeeld, inplaats van voort te bouwen op wetenschappelijke observaties van menselijk gedrag.

Leering²⁷, de vroegere directeur van het Van Abbemuseum, gaat verder in op 'een esthetisch concept van de architectuur'. Centraal staat bij hem de stelling dat de esthetica die in de architectuur gewoonlijk aan de orde is, alleen betrekking heeft op het ontwerpen, terwijl deze esthetiek evenzeer de opdracht-

gevers en de gebruikende deelnemers aan de architectuur zou moeten betreffen (p. 272). Hij fundeert deze opvatting als volgt.

Het *mentale beeld* dat een werk van architectuur, stedebouw of landinrichting genereert in het bewustzijn van hen die ermee omgaan (ervaren, bekijken of gebruiken) is van wezenlijk belang. Hoe sterker dit beeld bij de kijker of gebruiker is, des te bewuster zal zijn reactie zijn, en des te sterker zullen de *locatie* en de *bestemming* van het werk in positieve of negatieve zin betekenis voor hem krijgen en in zijn herinnering bekliven. Deze beeldvorming vindt plaats in het bewustzijn van de kijker/gebruiker, mede op grond van zijn associatievermogen. Aangezien grote groepen mensen soortgelijke ervaringen hebben, kan men bij de beeldvorming spreken van een intersubjectief of groepsgebonden proces. De kunstenaar/architect wil tijdens het vormgevingsproces met *zijn* intenties anticiperen op de betekenisgeving door de bezoekers/gebruikers, en daarbij probeert hij zijn werk zó vorm te geven dat de beeldvorming in de door hem beoogde richting zal verlopen.

Leering stelt verder vast dat ondanks alle goede intenties van opdrachtgevers en ontwerpers in de architectuur de gebruikers 'een wezenlijke factor' vormen, aangezien de betekenisgeving sterk in hun hand ligt. Daarom zal vormgeving als professionele activiteit er op gericht moeten zijn een zodanig zintuigelijk waarneembaar gebouw (en waarneembare omgeving) te maken dat uiteenlopende groepen deze als betekenisvol kunnen ervaren. Leering rondt zijn vertoog af met de stelling dat de uitwerking van een esthetisch concept van de architectuur, dat niet alleen vanuit het ontwerpen wordt ontwikkeld, maar ook gericht wordt op de betekenisgeving, zicht biedt op een door brede lagen van de bevolking gedragen architectonische cultuur.

Indien men, met Leering, wil streven naar zo'n andere architectonische cultuur, dan rijst de vraag welke methoden de ontwerpers kunnen hanteren om voldoende inzicht te verkrijgen in de wijze waarop bij de gebruikers en bezoekers de beeldvorming plaatsvindt en in de voorstellingen welke daardoor in hun bewustzijn ontstaan. Uit het voorgaande blijkt dat indien architecten dit inzicht willen nastreven zij dienen te beginnen met hun eigen opvattingen te relativeren en zich open te stellen voor de belevingswereld van de gebruikers en bezoekers.

Leering zelf noemt als fundament voor het door hem bepleite architectuurconcept de participatie, het tijdig betrekken van de gebruikers bij het bouwinitiatief en de totstandkoming van gebouwen. Het is dan nodig dat de gebruikers enerzijds adequate informatie krijgen en anderzijds de zekerheid dat aan hun commentaar aandacht wordt gegeven.

Het ligt ook voor de hand gebruik te maken van denkbeelden en methoden voor participatie die eerder zijn ontwikkeld, onder meer door de Stichting

Betrokkenheid- stimuleer eigen initiatief bewoners, gebruikers

Doelstellingen:

a

Laat mensen zoveel mogelijk meebeslissen, meedoen en meedenken bij het maken van oplossingen voor hen.

b

Stimuleer eigen initiatieven in en om het huis en laat daar ruimte voor zijn.

c

Stimuleer eigen initiatieven bewoners/gebruikers, ook op openbare grond.

- Faseer de afwerking van de woonomgeving, zodanig dat bewonerswensen kunnen worden verwerkt.

- Maak delen van de stad zo dat er een betrokkenheid met de wijk kan ontstaan, bijvoorbeeld eigen voorzieningen in de wijk.

- Toewijzingsbeleid goed afstemmen op wensen, mogelijkheden en verwachtingen van bewoners.

- Help mensen die willen verhuizen.

- Geef huurders dezelfde rechten en mogelijkheden in en om het huis, als kopers.

- Gebruik de energie, die gaat in het tegengaan en verbieden van op zich goede bewonersvoorstellen, voor het mogelijk maken en positief sturen van deze wensen (voorlichting). Bouw- en woningtoezicht kan dienen als stimulator.

- Zet een bepaalde 'doe het zelf'-trend in en steun deze zo veel mogelijk. Werken om dingen mogelijk te maken in plaats van ze tegen te gaan, werkt stimulerend op een ieder (positieve kettingreactie).

- Hef regels en voorschriften geheel of gedeeltelijk op en vervang ze door stimulerende richtlijnen.

- Hanteer regels, wetten en voorschriften zodanig dat de overschrijding van de gestelde grenzen niet tot een bouwverbod maar (via overleg met de overheid) tot een betere oplossing leidt.

Middelen:

- Weeg prioriteiten met betrokkenen af en beschouw combinaties van waarden als keuzepakket.

- Laat de consequenties van verschillende keuzes of combinaties van keuzes zien.

- Maak niets goed alleen voor de grijze gemiddelde doorsnee mensen want die bestaan niet.

- Bied daarom duidelijk verschillende mogelijkheden aan en laat mensen zoveel mogelijk zelf kiezen.

- Waarborg alleen die zaken die een zuiver openbare functie moeten hebben. (Zoals toegankelijkheid paden, straten, pleinen, groter groen en water en minimale openbare speelgelegenheid.)

- Waarborg eigen en andermans veiligheid en voorkom zoveel mogelijk het schaden van belangen van derden.

Uit: *Aanbevelingen voor bewonersparticipatie*. H.G. Váhl, *Prikkels in de stedenbouw*, Stichting Ruimte, Rotterdam (1985).

Nieuwe Woonvormen (zie p. 102) en stedenbouwkundige H.G. Váhl²⁸. Diens aanbevelingen gaan hierbij.

Er zijn overigens steeds zeer veel gevallen waarin gebouwd wordt voor anonieme gebruikers zodat er geen rechtstreekse participatie mogelijk is.

Onder die omstandigheden zal men andere methoden dienen te hanteren om (de verschijningsvorm van) gebouwen beter aan te doen sluiten bij de belevingswereld van de gebruikers. Een bijdrage daartoe kan geleverd worden door de toepassing van inzichten uit onderzoek op het gebied van de omgevingspsychologie en de sociologie van het wonen. Bovendien zal in bepaalde gevallen nieuw onderzoek zijn aan te bevelen waarbij alvorens een bepaald gebouw tot stand komt een keuze kan worden gedaan uit twee of meer verschillende mogelijkheden. Men mag hopen dat zo de realisering van grote bouwwerken die afkeer bij de bevolking wekken zal worden vermeden. (Indien men bijvoorbeeld bij de Bijlmermeer een zodanige keuze mogelijk had gemaakt zouden een groot stedenbouwkundig fiasco en exploitatieverliezen van honderden miljoenen gulden vermeden zijn.)

R. Daru²⁹ wijst op de mogelijkheid de uiterlijke vorm van gebouwen 'congruent te maken met de manier waarop de menselijke waarnemingssystemen visuele informatie opnemen en bewerken' door middel van uitbeeldingen via de computer ('computervisualisaties'). Dit zou een uitbreiding zijn van de mogelijkheden voor 'de voorbewuste visuele informatiebewerking' en de communicatie over visuele beelden en ideeën beter mogelijk maken, waarbij verklarende kennis en ervaring van groot belang zijn. Het is dan mogelijk niet alleen realistische voorstellingen van reeds bekende vormen te maken, maar ook representaties van toekomstige, nog voort te brengen vormen.

Expressie van culturele waarden

Doel van de architectuur is de herbergzaamheid en bewoonbaarheid van de wereld te vergroten door het ontwerpen van duurzame en bruikbare gebouwen die tevens een aantrekkelijk decor vormen voor de openbare ruimte, en daarbij ook culturele waarden tot uitdrukking te brengen. Om dit laatste zinvol te doen zijn, moet wel een aantal voorwaarden vervuld worden. Opdrachtgevers en ontwerpers dienen zich in de eerste plaats af te vragen om welke waarden het dan gaat, in hoeverre deze een meer algemene geldigheid hebben en wat de beste manier is om er via wat er gebouwd wordt uiting aan te geven.

Naar mijn mening dient van de in de moderne Westerse maatschappij geldende waarden de *vrijheid* een speciale plaats te krijgen. Wat de gebouwde omgeving betreft is dat in de eerste plaats de vrijheid om de eigen woning en tuin naar eigen inzicht in te richten en in de tweede plaats de mogelijkheid te hebben te verblijven in historische binnensteden en in open landschappen zonder daarbij voortdurend gehinderd te worden door de aanwezigheid van kolossale, lompe, niet bij de omgeving passende gebouwen.

Zoals herhaaldelijk gebleken is wordt tegen deze regel op vele plekken door opdrachtgevers en ontwerpers gezondigd, met goedkeuring van de bevoegde instanties en al of niet met instemming van welstandscolleges.

Wat de genoemde bewoningsvrijheid betreft bestaan onder Nederlandse architecten sterk verschillende opvattingen. Ashok Bhalotra vindt dat het mooiste moment in een nieuwe woonwijk aanbreekt wanneer mensen 'aan de haal gaan' waarbij ze vitrages en klompen met hangplantjes aanbrengen, want: 'Een stad is niet van de architecten, een stad is van de mensen die er wonen'³⁰. Aan de andere kant spreekt de huidige voorzitter van de BNA schamper over bewoners die hun huis volproppen met 'spulletjes' zoals bloemen op de vensterbanken en witte poezen³¹. Dit laatste soort ontwerpers kan men dan beter geen opdrachten meer geven voor projecten in de sociale woningbouw.

Naast de vrijheid van de gebruikers dient ook het ecologische gezichtspunt,

een wijze van bouwen en leven die niet leidt tot een verdere afbraak van natuur en milieu, de aandacht als algemeen geldige waarde bij het ontwikkelen van de gebouwde omgeving.

Voor zowel de utiliteitsbouw als de woningbouw zijn aanbevelingen van de Rotterdamse welstandscommissie behartigenswaardig. Deze commissie wijst er op dat wat betreft de inpassing van een gebouw in zijn context harmonie met de omgeving in veel gevallen de meest logische keuze is, en bovendien dat een gebouw zich moet 'legitimeren' door op enigerlei wijze informatie te verschaffen over wat het doet in de stad. Daarbij is dan ook een bezinning op de geldigheid van de culturele waarden die daarbij worden uitgedrukt en op de afleesbaarheid daarvan in de verschijningsvorm van het bouwwerk op zijn plaats.

Besluit

Veel informatie wijst er op dat in de gebouwde omgeving ontwikkelingen plaatsvinden die maken dat deze omgeving lelijker wordt en verloedert.

De laatste tijd zijn er ook tegenbewegingen op gang gekomen waarbij ideeën zijn geformuleerd en beleidsinstrumenten ontwikkeld die nieuwbouw en vernieuwbouw in betere banen kunnen leiden. Op diverse plaatsen is daarmee reeds een aanvang gemaakt. Te hopen valt dat dit geen randverschijnselen zullen blijven maar het begin betekenen een verbetering over de hele linie.

Bijlage 1. Onderzoekuitkomsten betreffende de waardering van de verschijningsvorm van een aantal grote gebouwen

De nieuwe Rotterdamse schouwburg

Prof. ir. W.G. Quist is thans één van de meest prominente Nederlandse architecten. Hij was gedurende enige jaren Rijksbouwmeester, en hij ontving de David Roëllprijs wegens zijn 'uitzonderlijke verdiensten voor de architectuur in Nederland'.

Zelf noemt hij de schouwburg die hij voor Rotterdam ontworpen heeft 'een theaterfabriek'. (*De Volkskrant*, 4 november 1987). Dit gebouw is opgetrokken uit goedkoop beton en ontdaan van alle pluche en goudgerande franje die tot tot dusver bij schouwburgen vanzelfsprekend was. Omdat zich aan de achterzijde sociale woningbouw bevond, moest de grote rechthoekige toneeltoren aan de voorkant (het Schouwburgplein) geplaatst worden, zodat het grootste deel van de gevel aan die zijde een zeer massieve indruk maakt. Al met al getuigt deze schouwburg van een zakelijke, moderne instelling die volgens Quist heeft geleid tot 'een zo eerlijk en spannend mogelijke schouwburg'.

In de volksmond heeft deze schouwburg de voor de hand liggende bijnaam 'de kist van Quist' gekregen.

Enquête-uitkomsten

De uitspraken van 100 op het Schouwburgplein geënquêteerden zijn als volgt in 5 categorieën ondergebracht:

zeer positief	4
positief	6
neutraal	22
negatief	65
zeer negatief	3

Stadsschouwburg Rotterdam. De een denkt dat het een station is, de ander houdt het voor een parkeergarage. Welstandscommissie Rotterdam: 'Een gebouw moet op enigerlei wijze informatie verstrekken over wat het in de stad doet en betekent.'

Voorbeelden van commentaren

Zeer positief:

- heel mooi, moderne vormen, heel anders dan andere.
- prachtig: modern, strak, apart.

Positief:

- mooi, strak, past in het geheel, geen te felle kleuren.
- wel mooi, strak en apart.

Neutraal:

- een strak gebouw, de waardering ervan is een kwestie van wennen. De materialen zijn aan de kale kant. Het past wel bij deze omgeving; het zou niet staan naast een Gothische kerk.
- het is niet lelijk; modern hoeft niet altijd mooi te zijn. Het ontsiert de omgeving niet.

Negatief:

- niet echt mooi, te koud en te strak. Het ziet er niet als een schouwburg uit.

- ik vind er niets aan, ik vind het te eenzijdig en te rechthoekig, er gaat niets van uit.

Zeer negatief:

- heel lelijk, niet artistiek, geen sfeer, rechthoekig, koud en kil. Geen schouwburg. Ik zie liever een gebouw in de oude stijl.
- Een afschuwelijk gebouw, een lelijke grauwe kist. Je ziet aan de buitenkant niks van een schouwburg. Het is geen blikvanger. Een gebouw waar je in uitgaat moet ook van buiten er een beetje leuk uitzien.

In totaal zeggen zestien van de ondervraagden dat je aan de buitenkant van het gebouw niet kunt zien dat het een schouwburg is, iets dat zij blijkbaar wel hadden verwacht. Andere soorten objecten waarmee men een vormovereenkomst meent te zien zijn: acht maal een blokkendoos en verder telkens één maal een schoendoos, een kist, een bunker, een fabriek en een kantoorgebouw.

Enkele respondenten merken op dat deze schouwburg wat zijn uiterlijk wel past in de moderne zakelijke omgeving die de Rotterdamse binnenstad vormt. Ongetwijfeld denken velen daarbij ook wat één uitspraak: 'Wat tegenwoordig gebouwd wordt is niet mooi meer'.

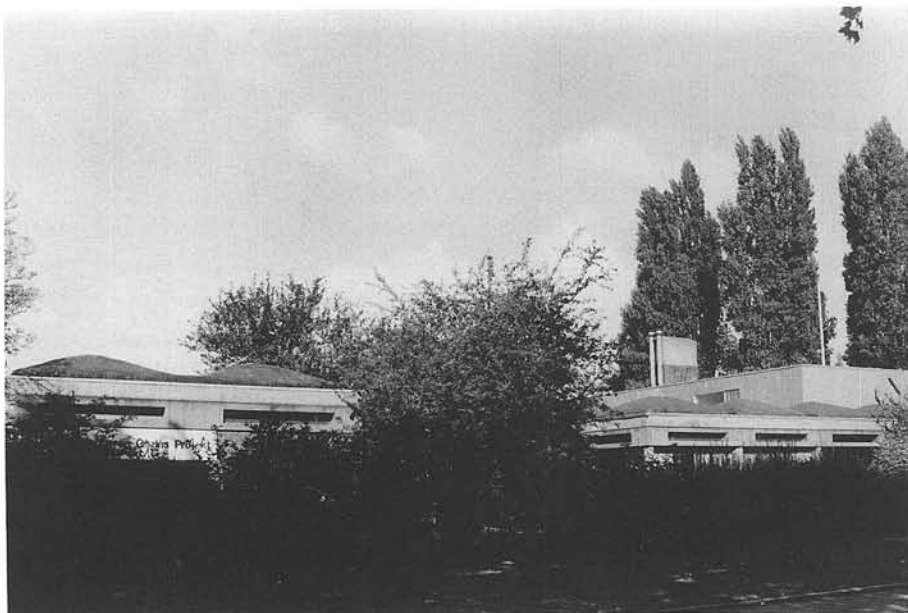
Het Burgerweeshuis in Amsterdam

In vakkringen van ontwerpers en architectuurcritici is men het er over eens dat het Burgerweeshuis van Aldo van Eyck, gelegen aan de Amstelveenseweg in Amsterdam-Zuid een mijlpaal in de geschiedenis van de moderne architectuur is. Het is te beschouwen als een uitvloeisel van het streven een 'geplande kasbah' te scheppen.

Een aantal gelijkvormige bouwelementen in twee verschillende formaten is hier geschakeld en afgewisseld met open ruimten. De structuur van het geheel kenmerkt zich door een combinatie van assen, subassen en diagonalen. De materialen beton, glas en baksteen alsmede de koepelvormige daken van de bouwelementen zijn steeds herhaald. Zo wordt de indruk gewekt van een flexibele en uitbreidbare structuur, waarbinnen architectonische elementen als toegang, overgang en aaneenschakeling van ruimten opvallen.

Een uitvoerige beschrijving van de uitgangspunten bij het ontwerp van het Burgerweeshuis en de wijze waarop deze zijn uitgewerkt geeft Francis Strauven: *Het Burgerweeshuis van Aldo van Eyck, een modern monument* (Stichting Wonen, Amsterdam 1987).

In een bespreking in NRC-Handelsblad constateerde Tracy Metz dat

Burgerweeshuis Amsterdam. Van de weg af is er weinig van te zien. De meeste voorbijgangers beseffen niet dat dit een mijlpaal in de architectuurgeschiedenis van hun tijd is.

Strauven's beschouwing over de achterliggende architectonische principes voor de leek nauwelijks te volgen is vanwege het gebruikte vakjargon. Dit laatste is grotendeels ontleend aan de publikaties van Van Eyck zelf¹⁴.

Enquête-uitkomsten

De antwoorden van 100 ondervraagden, hoe zij de buitenkant van dit gebouw om te zien vonden, zijn als volgt in te delen:

Zeer positief	1
Positief	18
Neutraal	38
Negatief	35
Zeer negatief	8

Voorbeelden van commentaren

Zeer positief:

- een heel charmant gebouw, paviljoens en kleine blokjes; aardig. De kleur is fijn, valt niet op.

Positief:

- ik vind het mooi gebouw, niet omdat het van Aldo van Eyck is, maar omdat ik die koepeltjes zo'n aardig idee vind. Wel weet ik dat het een slecht gebouw is qua gebruik, het is onhandzaam.
- ik vind het niet echt lelijk, het heeft wel wat. Het is niet zo strak, het is best wel speels.
- het gaat mooi op in de omgeving. Het heeft een erg goede harmonische lijn.

Neutraal:

- het is niet storend, maar het zegt me ook niet zo veel. Het is niet echt mooi, het is een beetje nietszeggend. Wat is het voor een gebouw?
- op een luchtfoto is het veel mooier dan als je er zo tegenaan kijkt. Je ziet er heel weinig van; het vooraanzicht is niet indrukwekkend. Het nodigt niet uit om het eens even goed te gaan bekijken. Het zou van mij wel weg mogen.

Negatief:

- ik heb het altijd versleten voor een bunker. Het is niet mooi, grijs, zoals heel Nederland aan het worden is. Ik weet nu dat het een jeugdhuis is. Ze mogen het van mij afbreken als de kinderen iets krijgen dat er knapper uitziet. Je gaat niet met plezier binnen in zo'n gebouw met schietgaten. Ik dacht eerst dat het een depôt van de waterleiding was.
- ik vind het lelijk, het lijkt op een loods, een opslagruimte. Ik vind er in ieder geval niks aan.

Zeer negatief:

- afschuwelijk, somber, kaal, afstotelijk. Niet een gebouw waar de je leuk naar binnen gaat.
- ik vind het heel lelijk, het maakt van buiten af een sombere indruk. Niet aantrekkelijk om er binnen te lopen.

Uit de vraaggesprekken moeten we concluderen dat de zeer positieve waardering die voor dit gebouw in vakkringen bestaat, niet door de meerderheid der respondenten wordt gedeeld. Een groot deel van hen staat er onverschillig of negatief tegenover.

We moeten daarbij wel twee feiten in aanmerking nemen. In de eerste plaats is dit burgerweeshuis opgezet als een zeer introvert gebouw, waarbij alle aandacht is gegeven aan de door opdrachtgever en ontwerper veronderstelde behoeften van de kinderen waarvoor het bestemd is. In de tweede plaats hebben zich in de loop van de tijd tussen dit weeshuis en de Amstelveenseweg, waarop de meeste voorbijgangers zich voortbewegen, bosschages ontwikkeld

die het gebouw voor een belangrijk deel aan het oog onttrekken. (Inmiddels zijn deze weer verwijderd).

Andere soorten objecten waarmee het burgerweeshuis door respondenten is vergeleken zijn vijf maal 'een bunker' en steeds één maal 'een kasbah', 'een kafferdorp', 'loods', 'elektriciteitsgebouw', 'molshoop' en 'sporthal'.

Het Burgerweeshuis is te beschouwen als een soort manifest voor een specifieke stroming in de moderne architectuur, gericht op 'vermenselijking' van de gebouwde omgeving. De 'taal' die dit gebouw spreekt is echter niet verstaanbaar voor de meeste oningewijden. Tot deze conclusie kwam ook Prak¹⁵. Na gewezen te hebben op het verschil in functie tussen de grote en de kleine koepels stelde hij: 'Het teruglezen van de betekenis (van deze koepels) is door het verloren gaan van een architectonisch tekensysteem alleen met een explicatie mogelijk'.

Wat de relatie met de omgeving betreft is op te merken, dat de respondenten dit gebouw hier niet storend vinden, deels omdat deze omgeving toch geen hoge kwaliteit heeft, deels omdat zij het gebouw weinig opvallend vinden.

Het Burgemeester Tellegenhuis (het 'Maupoleum')

Het Burgemeester Tellegenhuis heeft direct al veel weerstand gewekt, maar is er toch gekomen en gebruikt als huisvesting voor enige faculteiten van de Uni-

Het Maupoleum: 'het lelijkste gebouw in Amsterdam'.

versiteit van Amsterdam. Diverse publicisten hebben hun oordeel erover gegeven: 'Links daarvan... rijst in al zijn grijze, onverbiddelijke barbaarsheid het Maupoleum op'. (S. Montag in *NRC-Handelsblad*, 17 juni 1989).

'Het Maupoleum... geldt nog steeds als een doodklap voor de binnenstad, een hooghartige vergissing van een architect wiens bevoegdheden hem op grond van dat werkstuk afgenomen hadden moeten worden'. (Jaap Huisman in *De Volkskrant*, 22 augustus 1990).

Enquête-uitkomsten

Van 100 voorbijgangers die ter plaatse ondervraagd werden naar hun oordeel over het uiterlijk van dit gebouw waren de reacties als volgt verdeeld:

zeer negatief	22
negatief	58
neutraal	15
positief	4
zeer positief	1

Voorbeelden van commentaren

Zeer negatief:

- het lelijkste gebouw van Europa.
- het lelijkste gebouw van Amsterdam.
- het had nooit gebouwd mogen worden.
- een afgrijselijke kolos.
- een afschuwelijk brok beton.
- heel lelijk, net een bunker of een doods-kist.
- uitermate lelijk, te blokkerig en massief.
- ontzettend lelijk, een saai gebouw dat de hele straat verpest.
- gaan ze het nou afbreken?
- slopen!

Negatief:

- niet erg mooi, te groot en te eenvormig.
- te hoekig en te grauw, al dat beton.
- lelijk: grauw, somber, akelig.
- lelijk, een veel te lange en rechte gevel.
- lelijk, koud en triest.
- zwaar en vierkant, lelijk beton.
- lelijk, te strak.

- geen schoonheid, te rechttoe-rechtaan.

Neutraal:

- niet echt lelijk, ook niet mooi.
- een functioneel gebouw, je verwacht niet dat het mooi is.
- het doet me niks.

Positief:

- wel goed, apart.
- mooi, weer eens een andere stijl dan dat ouderwetse.

Zeer positief:

- prachtig, mooi strak en modern.

Zonder dat daarnaar gevraagd is, brengen 24 van de 100 ondervraagden als hun mening naar voren dat dit gebouw niet in deze omgeving past:

- het verpest de hele straat.
- het is niet aangepast aan deze historische buurt.
- het is veel te groot voor deze plek.
- het is in volstrekte disharmonie met de tegenoverliggende gevels.
- het past niet in het stadsbeeld.

Wat het gebouw zelf betreft komt uit de reactie der geënquêteerden op de gestelde vraag naar boven dat men in grote meerderheid een negatieve waardering heeft voor de eenvormigheid en de grote afmetingen van het geheel en voor het meest in het oog vallende bouw materiaal (grijsachtig beton). Gevoelwaarden die met deze eigenschappen in verband worden gebracht zijn saai, somber, triest, droefgeestig, akelig, onvriendelijk en onleefbaar.

Andere objecten waarmee het 'Maupoleum' door de ondervraagden geacht wordt associaties op te wekken zijn een blokkendoos, gevangenis, bunker, doodkist en industriegebouw.

Sommigen menen dat het gebouw 'wel functioneel' zal zijn. Tot de respondenten behoorden evenwel vijf studenten van de economische faculteit, die uitspraken doen als: 'van binnen is het nòg erger', 'het is een prototype van een *sick building*', in pandige ligging van collegezalen waar men geen visueel contact heeft met de buitenwereld.

Over het geheel genomen blijkt er een hoge mate van overeenkomst te bestaan tussen het oordeel van de geciteerde publicisten en dat van de meerderheid der ondervraagden.

Tegen de achtergrond van de hier vermelde beoordeling door publicisten, gebruikers en voorbijgangers is de volgende uitspraak relevant van het architec-

tenbureau waarvan de ontwerper van het Maupoleum, P. Zanstra, deel uitmaakte: 'Een mooie gevel kan slechts ontstaan als een gezond uiterlijk van een dito innerlijk'. (gecteerd door Tanja van Bergen, in *Het Parool*, 14 september 1989).

Het hier beschreven onderzoek is enige jaren geleden gehouden. In juni 1993 heeft het Amsterdamse gemeentebestuur besloten het Maupoleum te slopen en door een ander gebouw te vervangen. Reactie van de architect: 'Wie zegt dat het lelijk is? Het is typisch een gebouw dat architecten mooi vinden. En voor wie bouw je nou eigenlijk? voor het publiek of voor je collega's?' (*NRC-Handelsblad*, 17 juni 1993).

Het ING-gebouw in Amsterdam Zuidoost

In dit grote bankgebouw werken enige duizenden mensen. Uit hetgeen erover gepubliceerd is blijkt dat de vormgeving van dit gebouw is beïnvloed door drie soorten overwegingen. In de eerste plaats verwerpt de architect, A. Alberts, de gangbare rechthoekige bouwvormen, die maken volgens hem de mensen die erin moeten verblijven en werken kil en rationeel. Een tweede uit-

De 'organische' architectuur van het ING-gebouw in Amsterdam-Zuidoost wordt zeer hoog gewaardeerd door het publiek.

gangspunt is dat een gebouw moet 'groeien' door samenwerking van de diverse categorieën bij de bouw betrokkenen, waaronder ook bouwvakarbeiders zoals metselaars. Deze werkwijze heeft tot een zorgvuldige detaillering geleid, die nodig was vanwege de van het thans gebruikelijke afwijkende vormgeving welke routine-oplossingen onmogelijk maakte. In de derde plaats is bij ontwerp en uitvoering zeer veel aandacht besteed aan milieu-aspecten, zoals zuinig energiegebruik. De betonnen buitenmuren zijn met baksteen bekleed en zijn deels schuin met het oog op wering van verkeerslawaaï. Toren zijn onder meer bedoeld zoveel mogelijk zonlicht op te vangen en om te zetten in warmte die binnen het gebouw wordt opgeslagen. Het soort architectuur dat aldus ontstaat wordt wel 'organisch' genoemd en het vormt een tegenstelling tot een groot deel van de eigentijdse architectuur die niet uitgaat van het primaat van het ambacht in de bouw, maar van de machine. Een architectuurcriticus als Van Dijk¹ ziet in de ontstaanswijze en bouwstijl van het ING-gebouw overeenkomsten met de Gothische *Bauhütte*, en met het expressionisme van de jaren 20, dat naar zijn mening toen al een 'conservatieve ideologie' was. Hij vindt daarom dat dit ING-gebouw 'dubbel anachronistisch' aandoet.

Enquête-uitkomsten

Beoordeling door 100 willekeurig gekozen passanten bij het winkelcentrum de Amsterdamse Poort leidde tot de volgende indeling in de vijf categorieën die ook bij de reacties op de andere grote gebouwen een rol speelden:

zeer positief	28
positief	63
neutraal	6
negatief	3
zeer negatief	0

Voorbeelden van commentaren

Zeer positief:

- schitterend mooi; aparte torentjes, schuine bouw, aantrekkelijke kleurencombinatie.
- heel mooi, weer eens wat anders en mooiers dan al die blokkendozen.
- beeldschoon: de onregelmatigheid, het futuristische, ook de grootte, die het gebouw bepalend maakt voor het hele gebied.
- prachtig om te zien, heel apart; bijzondere bouw, heel mooie vormen, die licht terugstralen.
- uniek, prachtig. Het wijkt af van de normale lucifersdoosjeskantoren, die zo

rechttoe-rechtaan zijn.

- schitterend mooi, mooie maten, afwijkende fraaie stijl. Heel apart. Ik heb gelezen dat het qua verwarming ook erg functioneel moet zijn. Ze moesten meer van dit soort bouwen.

Positief:

- mooi schuin gebouwd, dat zie je anders nooit.
- mooi, ik houd van baksteen; die moderne vlakke gebouwen trekken me niet aan. Dit is een beetje ouderwets, het heeft meer sfeer.
- wel mooi, een vormgeving die je weinig tegenkomt.
- volstrekt iets anders dan de laatste jaren gebouwd is, niet strak, vol fantasie.
- mooi; anders van stijl dan die rechthoekige flatgebouwen.

Neutraal:

- ik vind er niet veel aan, het is zo groot; het schijnt van binnen wel mooi te zijn.
- ik vind het te hoekiger, maar niet uitgesproken lelijk.
- ik vind het niet mooi en niet lelijk, maar ik vind het waanzin om zo'n heel groot gebouw steen voor steen op te bouwen.

Negatief:

- ik vind het niet mooi, het is mij te modern.
- het is niet mijn smaak, het is grauwig, en dan al die hoeken!
- ik houd er niet van, ik vind het te strak en te modern; ik houd meer van bouw uit het verleden.

De hoge waardering van de zeer grote meerderheid houdt verband met de variatie in het uiterlijk van het gebouw (dat niettemin een onmiskenbare eenheid vormt) en met de 'natuurlijk' aandoende materialen in de buitengevels. Veelvuldig wordt er daarbij op gewezen dat dit kantoorgebouw apart, uniek en origineel is, vooral omdat het heel anders is dan de betonnen blokkenbouw die op zoveel plaatsen in dit stadsdeel en elders wordt toegepast.

De grote afmetingen van het ING-gebouw vindt men geen bezwaar; sommige respondenten noemen dit zelfs als pluspunt. Ook brengt een aantal geënquêteerden naar voren dat dit gebouw gunstig afsteekt tegen zijn omgeving en deze zelfs omhoog haalt.

Het gebouw in zijn geheel wordt wel vergeleken met een kasteel en met een kabouterhuis. Bij een enkele respondent wekt het ook reminiscenties aan gebouwen van Berlage. Een respondent noemt het ING-gebouw 'nostalgisch', een ander vindt het 'futuristisch'.

De enkele ondervraagden die het gebouw negatief waarderen vinden het 'te

strak' en 'te modern'. Maar over het geheel genomen leiden de interpretaties en associaties waartoe het ING-gebouw aanleiding heeft tot een positief of zeer positief waarde-oordeel.

Twee ondervraagden werken zelf in het gebouw en hebben ook over de binnenkant een gunstig oordeel; tien anderen zeggen: 'Van binnen moet het ook erg mooi zijn'.

Al met al is dit ING-gebouw op een aantal punten een soort tegenpool van het Burgemeester Tellegenhuis:

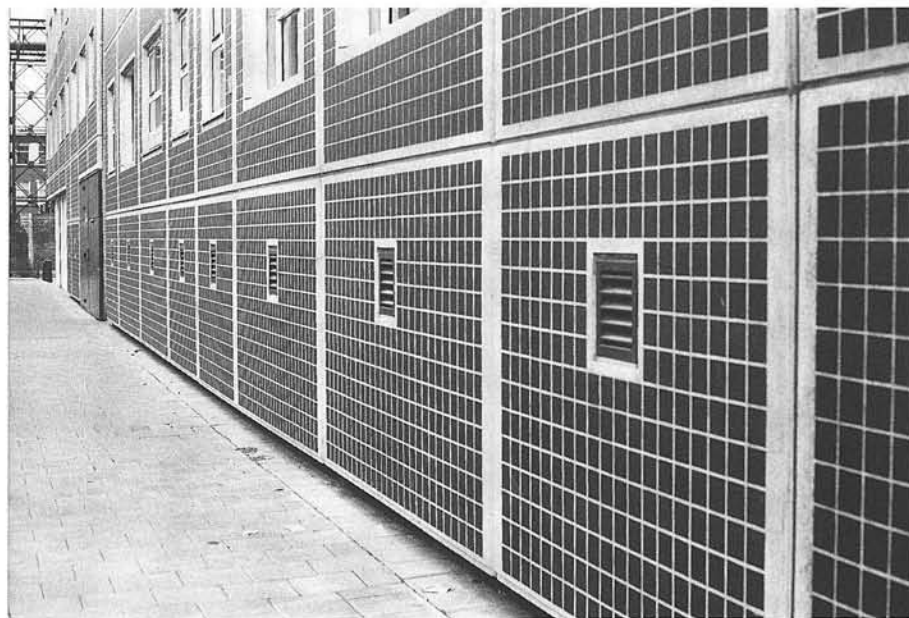
<i>Burgemeester Tellegenhuis</i>	<i>ING-gebouw</i>
zeer eenvormig	gevarieerde vormgeving
Beton bepalend voor het uiterlijk	baksteen bepalend voor het uiterlijk
ongunstige beeldvorming over gebruiksaspecten	gunstige beeldvorming over gebruiksaspecten
wordt geacht slecht in de omgeving te passen	wordt geacht gunstige invloed op omgeving te hebben

Flatgebouw Spuikwartier (de 'Zwarte Madonna') in Den Haag

De 'Zwarte Madonna' is een door Prof.ir. Carel Weeber ontworpen flatgebouw in het Haagse Spuikwartier. Het is een grootschalig, eenvormig en overwegend donker getint bouwblok. Een belangrijke overweging van de architect was aan te sluiten bij het karakter van de omringende kantoorgebouwen. Hij heeft daarbij getracht het 'visuele isolement' van de ministeries die in naburige torens zijn gevestigd te doorbreken. De grote vorm van het blok is gekozen om te bereiken dat er een royaal binnenterrein ontstaat, een soort parkje met bomen, dat als kijkgroen een zekere rust geeft. De gevels zijn in vakken verdeeld, wat voortvloeit uit het toegepaste prefabsysteem. Aan de buitenwanden zijn tegels aangebracht met een geluidwerende werking, wat gewenst was met het oog op de nabijheid van een verkeersader.

De Zwarte Madonna: 'lijkt op een Oostduitse huurkazerne'.

Aanzicht van de Zwarte Madonna op voetgangersniveau.

Enquête-uitkomsten

De waarderingsoordelen van de 100 geënquêteerde voorbijgangers zijn als volgt in te delen:

zeer positief	4
positief	7
neutraal	13
negatief	58
zeer negatief	18

Voorbeelden van commentaren

Zeer positief:

- een verschrikkelijk mooi gebouw; strak en rustig.
- heel mooi; symmetrisch, alles hetzelfde, aan alle kanten heel fraai.

Positief:

- een blokkerige stijl, die ik wel aardig vind, je ziet dat niet zo vaak.
- wel een mooi gebouw, zwart betegeld; groot en stedelijk.

Neutraal:

- een functioneel gebouw, niet mooi en niet lelijk.
- het is maar waar je van houdt, het is wel weer eens wat anders. Ik vind het niet mooi en niet lelijk.

Negatief:

- ik vind het niet mooi, de kleur is somber, het is net een gevangenis met allemaal van die kleine raampjes.
- het is erg strak, met weinig tierelantijntjes, erg zakelijk en efficiënt. Zelf ben ik een beetje romantisch, ik zie liever een gebouw met wat versieringen, ik vind dit dus niet mooi. Ik weet niet, of U de architect bent.

Zeer negatief:

- een afschuwelijk gebouw, net een gevangenis.
- erg lelijk: grauw, zielloos, smakeloos, een kazerne. Past in de hele omgeving.

De Lamel in Den Haag

Het flatgebouw De Lamel (foto p. 53) is kort geleden op de plaats gekomen van het vroegere Haagse slachthuis in het Laakkwartier. Het is circa 500 m lang en het hoogste deel telt 17 woonlagen. Andere delen zijn enige etages lager. Er zijn in de gevel groene en rode tinten toegepast, met een crème omlijsting.

Het oorspronkelijke ontwerp is van de Italiaanse architect Aldo Rossi, maar er is een aantal wijzigingen in aangebracht om het geheel meer aan Nederlandse verhoudingen aan te passen. Het architectenbureau van Umberto Barbieri en Carel Weeber hebben daaraan gewerkt.

Enige commentaren in dagbladen waren niet lovend. De criminoloog Van Dijk² vindt dat de ontwerpers te weinig aandacht besteed hebben aan aspecten van de vormgeving die de sociale veiligheid bevorderen. De redactrice van NRC-Handelsblad Tracy Metz noemt De Lamel '... in dit vroege, kale stadium nauwelijks meer dan een loodzware woonkazerne'³.

Enquête-uitkomsten

Het oordeel van 100 geënquêteerde voorbijgangers bleek niet eenzijdig negatief te zijn:

Waardering:

Zeer positief	0
Positief	36
Neutraal	18
Negatief	40
Zeer negatief	6

De positieve beoordelingen berusten op de variatie in vormgeving en kleurstelling. Zij die dit gebouw negatief beoordelen doen dat omdat zij het toch wel erg groot en massaal vinden, deels ook omdat vormen en kleuren hun minder aanspreken.

Voorbeelden van commentaren:

Positief:

- mooi, kleurrijk, leuke vormgeving. Het is opvallend en ziet er vrolijk uit.
- wel aardig. Dat groen zie je niet zo vaak, het is wel opvallend. Het is niet zo'n blokkendoos, dat idee is een beetje doorbroken
- het is niet onaardig, het is verdeeld in vakken, het is niet zo'n eentonig blok als de Bijlmer.

Neutraal:

- het is niet echt lelijk, maar wel ontzettend groot.
- ik vind het niet mooi en niet lelijk, het maakt mij niet uit.
- ik vond het eerst raar, je moet eraan wennen. Het is in ieder geval mooier dan dat vieze slachthuis. Het is ook beter dan de oudere flats, die waren allemaal hetzelfde. Hier is wat variatie in.

Negatief:

- ik vind het als geheel niet mooi, te groot en te lang. Drie aparte blokken zou beter zijn geweest. En dan al die kleine rotraampjes!
- niet mooi, ik houd niet van dit soort grote gebouwen, ik vind flats nooit mooi.
- kan 't niet mooi vinden, veels te massaal.

Zeer negatief:

- het is afschuwelijk, het ziet er uit als een gevangenis, met die kleine raampjes.
- verschrikkelijk, de vormen zijn veels te hoekig, de kleur staat me ook niet aan. Ik zie liever laagbouw.
- vreselijk lelijk, geen gezicht, groot en hoog.

Universiteitsbibliotheek in Leiden

De Leidse Universiteitsbibliotheek ligt aan de Witte Singel in een complex dat ook twee faculteitsgebouwen omvat. De schaal van het complex is aangepast aan die van de aangrenzende 19e-eeuwse woonhuizen. Dit is voor een belangrijk deel het gevolg van acties van milieugroepen, die zich hebben verzet tegen de oorspronkelijke plannen om hier hoogbouw toe te passen.

Het uiterlijk van de Universiteitsbibliotheek is gevarieerd qua vorm en materiaaltoepassing, terwijl er toch eenheid is door de wijze waarop bouwelementen en -materialen zijn toegepast. Aan de buitengevels bevinden zich ronde kolommen met kegelvormige koppen die de vloeren van het gebouw ondersteunen. Daarbij zijn traveeën van 7,20 x 7,20 m toegepast, soms afgewisseld met halve traveeën. Bij de kolomkoppen bevinden zich erkerachtige uitbouwen. Deze Universiteitsbibliotheek is in de jaren 1978-1982 gebouwd. Architect is B. van Kasteel.

Universiteitsbibliotheek Leiden: hoog gewaardeerd.

De hier toegepaste vormgeving is beïnvloed door het streven naar kleinschalige variatie dat zich vooral in de jaren 70 manifesteerde en verband hield met de wens van veel bestuurders en ontwerpers om meer dan in de voorgaande periode rekening te houden met de voorkeuren van de bevolking. Eind jaren 70 raakte deze wijze van bouwen in dezelfde kringen uit de gratie.

De universiteitsgebouwen zijn goed ingepast in hun omgeving.

Enquête-uitkomsten

Ondervraagd zijn hier 100 studenten die het gebouw in- en uitgingen. Het gaat hier dus uitsluitend om jonge respondenten met een relatief hoog opleidingsniveau. De indeling van de reacties in de bekende 5 categorieën ziet er als volgt uit:

zeer positief	12
positief	72
neutraal	13
negatief	2
zeer negatief	1

Voorbeelden van commentaren:

Zeer positief:

- prachtig, harmonie van ronde vormen met hoeken en vlakken. Een schitterende combinatie. Van binnen is het ook zeer mooi.
- schitterend, een groot gebouw dat geleed is door rondingen zodat het niet zo groot lijkt. Ik vind de stenen platen heel erg mooi. Het gebouw past ook heel goed in de omgeving. Ook van binnen is het erg mooi.
- erg mooi; laagbouw, afwisselend, het past in de stijl van deze buurt.

Positief:

- wel leuk, ik ben blij dat het wat veelvormig is, het is niet zo'n grauwe betonnen doos.
- het is iets aparts, het kan wel mijn goedkeuring wegdragen. Dit is beter dan zo'n flat.
- het is leuk, een moderne vorm met leuke koepels, het is niet allemaal rechtoe rechtaan, het heeft een karakteristieke vlakverdeling.
- mooi en smaakvol, een bijzonder soort architectuur, met hout, marmer, en baksteen. Echt bouwstijl jaren 70.

Neutraal:

- het is wel origineel, maar ik houd meer van strakke vormen. Ik vind dat er teveel tierelantijntjes aan zitten. Ik zou het een cijfer 6 geven.
- ik vind het niet lelijk maar ook niet echt mooi, er zitten naar mijn smaak teveel tierelantijntjes aan.
- het gaat wel, het is niet slecht, het is anders dan anders qua stijl, met die rondingen en pilaren.

Negatief:

- ik vind het een lelijk gebouw, ik vind het te grauw.

Zeer negatief:

- afschuwelijk, kneuterig, met zuilen en uitsteeksels zonder functie. Alleen in het donker vind ik het mooi.

In meerderheid hebben de ondervraagden dus waardering voor de variatie in de vormgeving en voor het materiaalgebruik, terwijl ook naar voren komt dat het gebouw goed in de omgeving past en de binnenkant eveneens positief gewaardeerd wordt. Zesentwintig informanten merken op dat dit gebouw gunstig afsteekt bij een groot deel van de eigentijdse bouw:

- niet somber en grijs, warme kleuren.
- niet al die grijze vlakken.
- iedereen is blij dat hier niet zo'n gigantische toren is gekomen.
- het valt mee voor een modern gebouw; het is niet één strak betonblok.
- het is niet zo'n grauwe betonnen doos.
- het is niet echt blokkig als een flat.
- het is een prima alternatief voor hoogbouw.

Over het geheel genomen ziet men in deze Universiteitsbibliotheek weinig gelijkenis met andere bouwwerken, maar twee respondenten vinden het op 'een kasteeltje' lijken, één wordt door de pilaren herinnerd aan 'een Romeins gebouw' en één vindt het 'moskee-achtig, gezellig'.

Bij deze bibliotheek waren alle ondervraagden tevens gebruikers van het gebouw. Hoewel expliciet alleen naar de waardering van de buitenkant is gevraagd, zeggen acht respondenten dat de deze bibliotheek van binnen óók mooi vinden, en vier merken op dat dit gebouw 'doelmatig' of 'functioneel' is. Een vindt het 'onhandig, met veel onbenutte ruimte'.

Een evaluatie van de gebruikswaarde van deze bibliotheek is uiteraard op grond van dit geringe aantal uitspraken niet te geven, maar voor zover er indities daarvan zijn vallen deze zeer overwegend positief uit.

Het muziekcentrum Vredenburg in Utrecht

Een factor die bij de totstandkoming van dit Utrechtse muziekcentrum een rol speelde was een reactie op de grootschalige ontwikkelingen die in Utrecht geleid hebben tot het ontstaan van het winkelcentrum Hoog Catharijne. Er waren er die het plan voor het Vredenburg zagen 'als een keuze voor de mens, voor gevoelens, voor de "gezellige oude stad" en tegen de kille projectontwikkelaar met zijn auto's en massale koopcentra'⁴.

Door het gemeentebestuur werd het muziekcentrum opgevat als 'een synthese tussen het handhaven van wat er aan waardevols en levenskrachtigs in het traditionele cultuurgoed bestaat en het zoeken naar nieuwe vormen, nieuwe belevingswaarden'⁵. De ligging van het gebouw op de grens van het nieuwe en het oude stadscentrum past goed bij dit streven.

Volgens Rob Dettingmeijer⁶ is de vormgeving van het muziekcentrum beïnvloed door de filosofie van de Forumgroep waartoe de ontwerper, Herman Hertzberger, behoorde. Daarbij zouden dan invloeden een rol spelen van De Stijl, van de Griekse tempel en van de dorpen der Pueblo-Indianen. De Stijl zou terug te vinden zijn in het sobere materiaalgebruik en in ruimten die meer als ruimte dan als optelsom van wanden behandeld zijn. De invloed van

Muziekcentrum Vredenburg. Matig gewaardeerd. Men vindt niet dat het er 'feestelijk' uitziet.

de Griekse tempel zou terug te vinden zijn in de wijze van detaillering en in de manier waarop de hiërarchie van bouwelementen is opgebouwd. De Pueblo-Indianen werden als symbool beschouwd voor 'de helderheid van het labyrinth' (een uitdrukking van Aldo van Eyck), tot uiting komend in het toepassen van cirkeldelen en kolommen waardoor met eenvoudige vormmiddelen 'een grote hoeveelheid visuele stimuli' zou worden opgeroepen. Het meest in het oog springende element bij het Muziekcentrum is dan ook de kolom.

Daarbij is steeds kleinschaligheid beschouwd als een belangrijke doelstelling: 'de afmetingen van alles terugbrengen naar woonhuismaten', zoals Herzberger zelf opmerkt. Ook zegt hij: 'Door binnen en buiten hetzelfde materiaal door te voeren ontstaat een relativering van binnen en buiten, bedoeld als bijdrage tot de uitdrukking van toegankelijkheid'⁷.

Bij deze opvatting rijst de vraag in hoeverre de uitwerking ervan in de vormgeving van hetgeen gebouwd wordt ook in ruimere kring begrepen wordt. De enquête-uitkomsten kunnen hiervan een zekere indicatie geven.

Enquête-uitkomsten

De waarderingen van de respondenten waren als volgt:

zeer positief	1
positief	18
neutraal	44
negatief	33
zeer negatief	4

Voorbeelden van commentaren

Zeer positief:

- heel mooi, moderne stijl. Veel mooier dan andere gebouwen in de omgeving: meer fantasie, niet rechtop-rechtaf.

Positief:

- eigenlijk wel mooi; anders dan het gewone. De vorm is leuk, met die verspringingen. De kleur is erg grijs, dat had dan wel anders gekund. Maar je went er ook aan.
- het is wel een aardig gebouw, met al die verschillende hoeken, ik hou niet van al dat vierkante. Het grijs is niet zo geslaagd als kleur.

Neutraal:

- ik vind het niet bepaald mooi, het is een beetje grauw, maar het is weinig opvallend in het geheel, je hebt amper in de gaten dat het er staat.
- ik vind het niet mooi maar ook niet lelijk. Het is te betonachtig, en het noodt niet uit om heen te gaan. Het past wel in de omgeving, daarin is het ook allemaal nieuw en niet zo mooi.

Negatief:

- ik vind het niet mooi, al die betonpartijen staan me niet zo aan. Het past wel in het hele complex, dat is een beetje een puinhoop, daar hadden ze beter iets moois neer kunnen zetten.
- het is lelijk, het springt er niet uit, het valt niet op als iets nieuws. De grijze kleur is afschuwelijk.

Zeer negatief:

- ik vind het hardstikke lelijk, het had een kleurtje moeten krijgen. Dat grauwe beton wordt steeds lelijker. Jammer want de vormgeving op zich is wel mooi.
- heel lelijk, een vogelkooi, een duiventil. De kleur is grauw en de vorm is ook afschuwelijk, net als de hele omgeving.

Over het geheel doet men over de vorm ongeveer evenveel positieve als negatieve uitspraken, aan de ene kant wordt de vormvariatie gewaardeerd, aan de andere kant vindt men die te druk. Over het donkergrijze beton spreken 60 van de 100 ondervraagden zich uit, steeds in negatieve zin: grauw, triest, lelijk. Vijftien respondenten zeggen dat het uiterlijk van dit gebouw niet noodt om er in uit te gaan:

- de kleuren zijn niet zo vrolijk voor een muziekcentrum dat zou moeten bruisen van leven.
- het ziet er meer uit als een bunker dan als een muziekcentrum.
- je denkt niet: wat een leuk gebouw.

Opmerkelijk is de volgende uitspraak:

- Er zal wel een gedachtengang achter zitten, maar die ken ik niet.

De relatie van het gebouw met zijn omgeving is voor de meeste respondenten blijkbaar geen groot probleem. Tweeëntwintig van hen maken hier opmerkingen over, die inhouden dat het hier wel past, maar dat men de hele verschijningsvorm van dit stadsdeel, dat gedomineerd wordt door de betonkolossen van Hoog Catharijne, nogal lelijk vindt.

Zeven ondervraagden vinden de vormgeving van het muziekcentrum

mooier dan van Hoog Catharijne en het gebouw van Peek & Cloppenburg, die qua uiterlijk beide door hen verfoeid worden.

Met uitzondering van een enkele collega-architect, die zich toevallig onder de geënquêteerden bevond, is men zich voor zover dat uit deze gesprekken blijkt weinig of in het geheel niet bewust van de bedoelingen die de ontwerper met dit gebouw gehad heeft, zoals het 'uitdrukken van toegankelijkheid'. Het 'culturele kapitaal'⁸ van niet in de denkwijze van opdrachtgevers en ontwerper ingewijden is daartoe niet toereikend.

Muziektheater in Amsterdam (de 'Stopera')

'Stopera' is de populaire naam voor de combinatie van stadhuis en operagebouw op het Amsterdamse Waterlooplein. Van het begin af is er veel kritiek geweest op vrijwel alle aspecten van dit project: de plaatskeuze, de samenvoeging van twee ongelijksoortige gebouwen op grond van bezuinigingsoverwegingen, het architectonische concept en de uitwerking daarvan.

Het verzet tegen de Stopera verloor aan betekenis naarmate de besluitvorming was uitgekristalliseerd en het werk aan het project vorderde. De gang van zaken is goed samengevat door Groenendijk en Vollaard (*Gids voor moderne architectuur in Nederland*, p. 124): 'De grote omvang van dit stedenbouwkundig au-

Het theatergedeelte van de Stopera valt na alle negatieve publiciteit mee.

De verschijningsvorm van het stadhuisgedeelte van de Stopera wordt veel lager gewaardeerd dan het theatergedeelte.

tonome complex, de coulissenarchitectuur en het compromiskarakter van het gebouw ontlokken de gebruikelijke stormen van protest bij bevolking en architecten, die luwen naarmate de bouw vordert⁷.

De enquête heeft alleen betrekking op het muziektheater, niet op het stadhuisgedeelte.

Enquête-uitkomsten

zeer positief	10
positief	51
neutraal	19
negatief	16
zeer negatief	4

Voorbeelden van commentaren

Zeer positief:

- ik woon er tegenover en vind het fantastisch, het is heel grootsteeds en imponerend, met mooi wit. Maar de zij- en achterkant zijn lelijk, rode stenen op elkaar gestapeld.

- het is heel mooi, rode en witte materialen en glas, het is een sterk accent in de omgeving.

Positief:

- deze kant is mooi, met marmer en ronde vormen, daar houd ik van, het is weer eens wat anders. Maar de andere kant vind ik niet mooi.
- het gebouw heeft wel allure, ik vind het mooi, door de verdeling van de gevel, het materiaal is ook mooi, het ligt goed in de bocht van de Amstel, het is een aanwinst voor de stad.
- ik vind het mooi, hoewel ik er eerst op tegen was en het horizonvervuiling vond. Het appelleert aan zijn functie, het is niet massief, magistraal en toch speels.

Neutraal:

- ik vind het niet mooi en niet lelijk. Na alles wat erover geschreven is vind ik het nogal een onopvallend ding. Je denkt, is dat nu alles?
- ik vind het niet echt fraai, maar ook niet echt lelijk.

Negatief:

- ik vind het hoekig, lelijk, kolossaal. Ook de vorm op zich vind ik niet mooi. En het past niet bij wat er verder staat.

Zeer negatief:

- een afschuwelijk gebouw, een soort crematorium
- een afschuwelijk gebouw, net een gevangenis met al die hokjes. Het past ook niet in de omgeving.

Er is dus wel een niet te verwaarlozen aantal negatieve beoordelingen, maar toch zijn deze duidelijk in de minderheid. Tegenover enkelen die de vergelijking met een gevangenis, een crematorium en een kantoorgebouw maken, staat een vijfde der respondenten die zeggen dat het gebouw 'karakter', 'allure', of 'iets apart' heeft, dat het 'monumentaal' is, of 'magistraal en toch speels'.

Sommigen vinden dat het gebouw na alles wat er over geschreven is hun is meegevallen. Ook wordt er meermalen op gewezen dat dit muziektheater 's avonds, als er licht uitstraalt, er extra uitnodigend uitziet.

De vorm wordt meestal mooi en origineel gevonden, slechts enkelen vinden het 'kil' of 'net een gevangenis'. Het witte marmer in de gevel wordt door de meerderheid van hen die hierover iets zeggen gewaardeerd als 'mooi', 'vrolijk' en 'verfrissend'.

Dit alles heeft uiteraard alleen betrekking op het gedeelte van het gebouw

dat de functie heeft van muziektheater. Voor zover respondenten iets zeggen over het stadhuisgedeelte vinden zij dat veel minder geslaagd.

Het Stads Kantoor in Delft

Dit gebouw ligt aan de rand van de historische Delftse binnenstad. Van de voorzijde, gelegen aan de Phoenixstraat, zijn vooral opvallend een rond centraal gedeelte en de langgerekte rechte gevel aan de straat. De blauwe tegels waarmee deze beide elementen bekleed zijn springen sterk in het oog. Zowel de morfologie als het materiaalgebruik waardoor dit gebouw zich naar buiten manifesteert kunnen als zeer origineel beschouwd worden.

Volgens Van Dijk⁹ verwijzen de blauwe tegels naar het beroemde aardewerk 'Delfts Blauw' en hij voegt daaraan toe: 'Coenen laat hier zien hoe hij de *genius loci* tot leven wekt door een 'versteend' stadspatroon te doorbreken'. Hij wijst er verder op dat het stads Kantoor op één lijn ligt met de Nieuwe Kerk en het Stadhuis en met deze twee bouwwerken een 'monumenten-as' vormt, die echter op de locatie niet te zien is.

In ongeveer dezelfde geest schrijft Tracy Metz¹⁰ over dit stads Kantoor: 'Het stads Kantoor in Delft...: de stompe toren heeft een aantal facetten die –als het ware met een hoofs knikje- een relatie leggen met andere markante punten in de omgeving... Het gebouw zit met allerlei onzichtbare draden aan de omgeving vast, met monumentale merktekens vlecht de architect een weefsel als een spinneweb'.

Enquête-uitkomsten

De uitspraken van de respondenten zijn als volgt verdeeld:

zeer positief	3
positief	25
neutraal	26
negatief	25
zeer negatief	21

Voorbeelden van commentaren

Zeer negatief:

- het is geen gezicht, een gek blauw ding, net een zwembad. Ze mogen het van mij zó laten zakken. Ze moeten de oude stad mooi houden, en niet van die gekke dingen erbij zetten.

Stadskantoor Delft. De meeste voorbijgangers vinden dat dit 'badhuis' niet bij de Delftse binnenstad past.

- afgrijselijk, net een zwembad. Ze hadden het wat meer in de Delftse sfeer moeten houden. Het is afstotelijk.
- het doet denken aan een badhuis, met lelijke blauwe stenen. Van de vorm ben ik ook niet kapot. Het past niet in de omgeving. Ik hoop niet dat U de architect bent.

Negatief:

- ik kan het niet mooi vinden, de kleurencombinatie zomin als de stijl; het lijkt wel een zwembad. Het past hier ook helemaal niet.
- ik vind het een waardeloos rotting. Toen het gebouwd werd had ik er geen idee van wat het zou worden.
- lelijk. De kleur staat me niet aan en het vloekt met de omgeving.

Neutraal:

- in 't begin vond ik het vreselijk, maar je went eraan. Het ziet er uit als een soort stoomboot. Vreemde kleuren, je waant je in Scheveningen. Het past slecht in het geheel.
- ik heb er nooit zo op gelet, ik vind het niet lelijk. Wat er op die plek weg is gegaan was ook niet zoveel bijzonders.

Positief:

- ik vind het mooi, vooral de vorm van het ronde gedeelte. Maar die tegels vind ik afschuwelijk, net een zwembad.
- een mooi, uniek gebouw, maar het klopt niet met de rest, zoals de Oude Kerk.
- het is mijn smaak wel, het is net een zwembad.
- het is een interessant gebouw, het getuigt van een eigen aanpak van de architect. Maar het past minder goed in de omgeving.
- het is een origineel gebouw, het is weer eens wat anders dan wat je meestal ziet. Ik vind dat het hier niet misstaat.

Zeer positief:

- een schitterend gebouw, een lieve lust om te zien.
- een heel mooi gebouw met een fris uiterlijk en goede properties.

Andersoortige bouwwerken waarop ondervraagden dit stadskantoor vinden lijken zijn een zwembad (8x), een badhuis (2x), en één keer: een stoomboot, een zeilschip en de koepelgevangenis in Breda.

Aangezien zowel Van Dijk als Metz speciaal aandacht besteden aan de relatie van het stadskantoor met zijn omgeving en daarvoor een positieve waardering hebben, is over dit aspect bij de enquête een afzonderlijke vraag gesteld indien de ondervraagden het niet uit zichzelf ter sprake brachten (wat overigens meestal wel het geval was). De antwoorden op deze vraag zijn verdeeld in de categorieën positief, neutraal en negatief en vergeleken met de eveneens in deze categorie ingedeelde antwoorden op de vraag naar de waardering van het gebouw zelf. Het resultaat is als volgt:

<i>Waardering van het gebouw zelf</i>	<i>Waardering van de relatie met de omgeving</i>	<i>Aantallen</i>
positief	positief	6
positief	neutraal*	6
positief	negatief	16
neutraal	positief	1
neutraal	neutraal	11
neutraal	negatief	14
negatief	neutraal	0
negatief	negatief	46

* Ook degenen die geen duidelijk oordeel hadden zijn tot deze categorie gerekend.

In totaal waardeert een duidelijke meerderheid van 76% deze relatie negatief, zeventien ondervraagden beoordelen deze relatie als neutraal en zeven hebben er een positieve waardering voor. Ook zij die het gebouw zelf mooi vinden, hebben in meerderheid een ongunstig oordeel over de relatie tussen de vormgeving van dit gebouw en die van het omringende deel van de Delftse binnenstad. Dat is niet verwonderlijk gezien de verschillen in uiterlijk: overwegend rechthoekige gebouwen met hellende daken tegenover een rond torengebouw; baksteen en dakpannen met gedekte tinten tegenover blauwe en witte, gladde tegels. De 'onzichtbare draden' waarmee het stadskantoor aan de omgeving vastzit, zijn voor het lekenpubliek blijkbaar even onzichtbaar als de 'monumentenas'. Sommige van hen die dit stadskantoor mooi vinden brengen naar voren dat zij het beter zouden vinden passen in een nieuwbouwwijk. Er bestaat wat dit betreft dus een aanmerkelijk verschil in opvatting tussen de geciteerde publicisten en de meerderheid van het geënquêteerde 'lekenpubliek'.

Het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid in Den Haag

Dit grote gebouw (met een capaciteit voor 1750 ambtenaren) past qua locatie zowel bij het compacte-stadbeleid als bij het regeringsbeleid om werkgelegenheid dichtbij de stations van de NS te bevorderen. Een consequentie hiervan is dat er een stuk van een groenstrook is opgeofferd, niet met instemming van omwonenden die moesten ervaren dat hun opvattingen niet de doorslag gaven.

Met zijn opbouw uit een groot aantal vrijwel identieke elementen die op een specifieke manier geschakeld zijn is dit ministerie een duidelijk voorbeeld van een gebouw met een structuralistische opzet. Daarbij is het aanmerkelijk groter en hoger dan de meeste andere structuralistische bouwwerken in Nederland.

Architectuurcriticus Tom Maas¹¹ vindt het 'constructief ongewoon rijk' en 'ongemeen boeiend... de kwaliteit van het gebouw is precies die spanning tussen het geheel en de bouwstenen, de rijke diversiteit aan ruimten die ermee is bereikt en de articulatie van de constructie'.

Wie de plattegronden bekijkt zal waarschijnlijk wel getroffen worden door de ingenieuze opzet van het geheel, waarover de ontwerper zelf een heldere uiteenzetting heeft gegeven¹². Maar dat wil nog niet zeggen dat iedereen even enthousiast is over de bijdrage die dit ministerie aan het stadsbeeld van het Bezuidenhout geeft. Huisman¹³ heeft het opgenomen in zijn boekje over 'de vijfzig lelijkste gebouwen'. Hij weet dat het ministerie bewondering oogst in archi-

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Door de meeste voorbijgangers matig gewaardeerd.

tectuurkringen, wat hem niet belet te spreken van 'een onrustig beeld van hekjes, transen, terrasjes... en... geforceerde aansluitingen en absurd kleine ruitjes... minachting voor materialen... glaspaneeltjes in een fletse, blauwgroene tint'.

Enquête-uitkomsten

Honderd ondervraagde voorbijgangers gaven beoordelingen die als volgt ingedeeld zijn:

zeer positief	1
positief	30
neutraal	18
negatief	41
zeer negatief	10

Voorbeelden van commentaren

Zeer positief:

- een prachtig gebouw, mooi licht van kleur, een eigen stijl.

Positief:

- mooi, niet zo strak als de 'normale' hoogbouw. Leuke, speelse vormen.
- niet onaardig, beter als al die rechthoekige blokken, niet zo massaal, het groenige is wel mooi.
- het is mooi, het heeft een eigen stijl. Je ziet geen ander gebouw dat er zo uitziet. De kleurencombinatie is ook prima.

Neutraal:

- het is niet bepaald lelijk maar ook niet echt mooi. Het is wel acceptabel, maar niet mijn stijl. Het doet een beetje betonachtig aan.
- de vorm gaat wel, maar de kleurencombinatie vind ik lelijk.
- de voorgevel gaat wel, maar dat grijze gedoe is niet mooi. Een lichtere kleur zou ik beter vinden.

Negatief:

- niet mooi, de kleur en de puntigheid. Het geheel is een beetje een ratjetoe.
- een lelijk hokkerig gebouw, en dan al dat grijs!
- ik vind er niks an. Ik zie er geen systeem in en vind het rommelig.

Zeer negatief:

- ik vind het een afschuwelijk gebouw, onrustig, met kleine ramen.
- ik vind het erg lelijk, het is net een gevangenis.
- verschrikkelijk lelijk: kolossaal, protserig. Al die grote gebouwen hier! Groenstroken gaan weg, mooie gebouwen breken ze af. Het is treurig dat dit allemaal kan.

De waardering is dus sterk verdeeld, met een zeker overwicht aan de negatieve kant. Als sterk punt wordt genoemd dat het wel een 'apart' gebouw is dat door zijn vormgeving afwijkt van de door de meeste mensen verfoeide 'blokkendozenarchitectuur'. Deze respondenten vinden het gebouw qua vorm levendig

en speels. Positieve waardering voor de kleurstelling kwam bij niet meer dan vijf ondervraagden tot uiting.

Als negatieve punten worden vooral genoemd het grijze beton, de fletsgroene kleur, de kleine ramen en de 'rommeligheid' van het geheel, dat ook als enigszins 'koud' wordt ervaren.

De afkeer van grijs beton en van kleine ramen die steeds weer in de antwoorden op enquêtevragen terugkeert heeft ook in dit geval het oordeel over de verschijningsvorm van het gebouw bij ongeveer de helft van de respondenten negatief beïnvloed.

Bijlage 2. Publikaties over ruimtelijke en architectonische kwaliteit: enige hoofdlijnen

Regeringsnota's

De *Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening* (VINO, 1988) en de *Vierde Nota Extra* (VINEX, 1990) noemen *ruimtelijke kwaliteit* als een belangrijke doelstelling voor het nationale ruimtelijke beleid: 'De maatschappelijke veranderingen brengen met zich mee dat de behoefte aan ruimtelijke kwaliteit toeneemt, maar ook dat de bestaande ruimtelijke kwaliteit onder druk komt te staan. Nieuwe factoren bij de vestigingsplaatskeuze van bedrijven, veranderende woonvoorkeuren, technologische vernieuwing en de toenemende internationale concurrentie vormen een stimulans voor de verhoging van de ruimtelijke kwaliteit van ons land. Representativiteit, allure, kenmerkende eigenheid, privacy, rust, meervoudig ruimtegebruik en, bovenal, verscheidenheid in vorm een functie zijn hierbij sleutelwoorden. Dit betreft zowel de inrichting van stadsgewesten, van regio's, als die van het land als geheel. Kortom: het gaat om een ruimtelijke inrichting die niet alleen doelmatig, maar ook mooi moet zijn en geschikt om verdere veranderingen op te vangen' (VINO, p. 33).

'Ruimtelijke kwaliteit, aldus de VINO (p. 9) wordt bepaald door drie factoren in onderlinge samenhang. Het gaat om functie, vorm en tijd... Een hoge *gebruikswaarde* wordt bereikt als in elkaars omgeving gesitueerde functies elkaar niet hinderen, maar ondersteunen... Net als voor een gebouw geldt voor ons land als geheel, dat het er goed uit moet zien. Aan de *belevingswaarde* van onze omgeving worden hoge eisen gesteld. Tenslotte is er de factor tijd. Voor een gebouw geldt dat het zo in elkaar moet zitten dat het een lange tijd mee kan en dat het in de loop van de tijd aangepast moet kunnen worden aan veranderende eisen. Als dat ook geldt voor de gebouwde omgeving is er sprake van een ruimte met *toekomstwaarde*'.

Het adviescollege van de regering op het gebied van de ruimtelijke ordening, de Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening (RARO), sloot zich geheel bij dit streven naar kwaliteit aan, zoals blijkt uit de jubileumpublicatie 'Naar ruimtelijke kwaliteit', die deze raad in 1990 het licht deed zien.

In de regeringsnota '*Ruimte voor Architectuur*' worden aanbevelingen gedaan voor een overheidsbeleid dat 'er op gericht is gunstige voorwaarden te scheppen voor de totstandkoming van architectonische kwaliteit'. Dit gebeurt in het besef dat deze kwaliteit geen absolute, ondubbelzinnige grootheid is: 'Het is een doel dat wellicht nooit geheel wordt bereikt... vergelijkbaar met het waarheidsbegrip in de wetenschap. De absolute waarheid komt misschien nooit aan het licht, maar door ernaar te streven komt zij hopelijk dichterbij'.

Na geconstateerd te hebben dat over architectonische kwaliteit verschillende opvattingen bestaan, al naar gelang van de positie, de ervaring en de kennis van de beoordelaar, stellen de auteurs van deze nota dat een kwaliteitsoorbeeld 'toch op enkele vaste elementen kan worden gebaseerd'. Dat zijn dan:

- de gebruikswaarde: in hoeverre beantwoordt een gebouw of een ruimte aan de gewenste gebruiksmogelijkheden?
- de culturele waarde, een begrip dat duidt op criteria als oorspronkelijkheid, zeggingskracht, de relatie met de omgeving, en de cultuurhistorische factor, de vormkwaliteit en de belevingswaarde.
- de toekomstwaarde: de duurzaamheid van bouwwerk en omgeving, waaronder geschiktheid voor andere bestemmingen (flexibiliteit) en waarde in de tijd (cultuurhistorisch kwaliteitsbehoud.)

Deze driedeling sluit in hoofdzaak aan bij de indeling die de VINO heeft gemaakt in gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde. Maar de culturele waarde houdt een zekere verruiming in ten opzichte van de belevingswaarde.

In deze architectuurnota gaat men ervan uit dat 'op de vormgeving van de huidige nieuwbouw kritiek mogelijk is', en dat 'de inpassing van gebouwen in hun ruimtelijke omgeving vaak te wensen overlaat'. Dat wordt onder meer geweten aan het ontbreken van 'een visie op de semi-openbare ruimte die tot een verbetering van het totaalbeeld van de gebouwde omgeving zou kunnen leiden'. (p. 109)

Daarbij steekt de rijksoverheid ook de hand in eigen boezem: er dient meer samenhang in het nationale architectuurbeleid te komen. Bovendien geeft de nota aanbevelingen voor het beleid ter zake van lagere overheden, waarbij de gemeenten de belangrijkste rol spelen.

Voorgestelde werkwijzen

Het feit dat de rijksoverheid in een aantal gevallen zelf als opdrachtgever voor

bouwwerken optreedt biedt kansen om het goede voorbeeld te geven wat de kwaliteit van de architectuur betreft. Daarbij speelt de Rijksbouwmeester een belangrijke rol als 'architectonisch geweten van het Rijk'. Daarom dient zijn taak uitgebreid te worden. Bij bouwopdrachten van het Rijk die via de Rijksgebouwdienst verlopen adviseert hij over de keuze van locaties en architecten, de architectonische aspecten van de opdracht en de inschakeling van beeldend kunstenaars. Maar hij is niet bij *alle* bouwopdrachten van het Rijk 'structureel betrokken'.

'Gezien de noodzaak van een integrale benadering van de ontwerp-opgave en het belang van de culturele dimensie daarbij, zal in beginsel het advies van de Rijksbouwmeester worden ingewonnen bij alle projecten in de utiliteitsbouw waarvan het Rijk rechtstreeks opdrachtgever is' (p. 115).

Andere maatregelen om de samenhang in het architectuurbeleid van het Rijk te bevorderen betreffen de contacten op dit gebied tussen de departementen van VROM en van WVC. Er komt een 'architectuurplatform VROM-WVC' dat tot taak heeft het betreffende beleid van beide ministeries te integreren, bijvoorbeeld wat betreft de onderlinge afstemming van het monumentenbeleid en het beleid voor de hedendaagse architectuur. Verder kan gezien het nieuwe en integrale karakter van het aldus te voeren architectuurbeleid door de ministeries van WVC en VROM incidenteel een onafhankelijk en gezaghebbend standpunt over het architectonische-kwaliteitsbeleid worden gevraagd aan een op ad hoc basis in te stellen adviescommissie, samengesteld uit deskundigen op relevante vakgebieden.

Een andere belangrijke rol voor de rijksoverheid ziet de nota in 'de bevordering van het architectuurklimaat'. Uitgangspunt daarbij is de gedachte dat de architectuur zich in belangrijke mate autonoom ontwikkelt en dat de rijksoverheid niet het voornemen of de pretentie heeft daarbij sturend op te treden, maar wel stimulansen wil geven om de ontwikkeling van het vakgebied te bevorderen en voorwaarden te scheppen voor de totstandkoming van projecten met een hoge architectonische kwaliteit. In dit verband verdienen een zorgvuldige planvoorbereiding, bevordering van deskundigheid van architecten en opdrachtgevers, alsmede 'een inhoudelijke discussie binnen de vakgemeenschap' de aandacht. Een andere doelstelling van beleid is de vergroting van de betrokkenheid van het publiek (de gebruikers) bij de ontwikkelingen in de gebouwde omgeving.

Verdere maatregelen ter verbetering van 'het algemene architectuurklimaat' zijn:

- de instelling van een stimuleringsfonds voor architectuur
- maatregelen gericht op de informatie voor opdrachtgevers en de relatie ar-

chitect – opdrachtgever, bijvoorbeeld over de voorbereiding van het bouwproces
– het verder ontwikkelen van bestaande instellingen.

Het stimuleringsfonds zal onder meer zorgen voor subsidiëring van manifestaties, tentoonstellingen, publicaties, architectuurwedstrijden, architectuuronderzoek en symposia. Nog een ander middel om architectonische kwaliteit te bevorderen zijn de zogeheten *voorbeeldprojecten*. Daarbij gaat het om projecten met een voorbeeldige architectonische kwaliteit. Zo is er een rijksprijs voor bouwen en wonen *De Bronzen Bever*, die jaarlijks wordt toegekend aan opdrachtgevers van zo'n project.

Bij de vergroting van de 'publieke betrokkenheid' wordt gedacht aan de verspreiding van kennis over ontwikkelingen in de gebouwde omgeving met de bedoeling de belangstelling van het publiek in de kwaliteit van de architectuur te bevorderen, bijvoorbeeld door middel van excursies, lesprogramma's, publicaties, manifestaties en tentoonstellingen.

Hiermee zijn enige voorbeelden gegeven van het tweesporige Rijksbeleid: het optreden als opdrachtgever voor gebouwen met een hoge architectonische kwaliteit, en het bevorderen van een (gunstig) architectuurklimaat. Vanzelfsprekend komt daarbij ook het belang van goed architectuuronderwijs ter sprake. De opleiding voor architect zou uitgebreid moeten worden en minimaal een praktijkjaar dienen te bevatten, waardoor de studieduur op zes jaar zou komen.

Gemeentelijk beleid

Ook voor het gemeentelijk beleid geeft de architectuurnota aanbevelingen. Dit beleid zou gebaseerd moeten worden op een fundamentele visie op architectonische kwaliteit, vastgelegd in een nota en bekrachtigd door de gemeenteraad. Daarbij zou een gedachtenwisseling dienen plaats te vinden met belangrijke bouwpartners, onder wie opdrachtgevers en architecten, en een vergroting van de rol die externe deskundigen spelen. Voor de praktijk van het gemeentelijk beleid zal het van groot belang zijn dat de gemeente zelf het voorbeeld geeft en niet afwijkt van de eigen regels en beleidslijnen.

Wat het welstandswerk betreft pleiten de opstellers van de architectuurnota ook voor duidelijke stedenbouwkundige en architectonische uitgangspunten, zodat van tevoren bekend is aan welke criteria het welstandscollege de bouwplannen zal toetsen opdat deze voldoen aan 'redelijke eisen van welstand'. Over de leden van de welstandscommissie wordt gezegd dat zij moeten voldoen aan 'hoge eisen van professionaliteit en onafhankelijkheid, zodat zij

'zorgvuldig geselecteerd moeten worden uit kringen van deskundigen, in casu architecten' (p. 148). Tot zover de regeringsnota over het architectuurbeleid.

Nieuw elan in de woningbouw

Eind jaren tachtig gaf een aantal bij de woningbouw betrokkenen uiting aan hun onvrede over de kwaliteit van de recente nieuwbouw. Zij richtten de 'Werkgroep 5 x 5' op waarin vijf disciplines uit vijf gemeenten vertegenwoordigd waren: bestuurders, architecten, kunstenaars, en vertegenwoordigers van opdrachtgevers en bewoners. Naar hun mening had in de woningbouw de reglementering de inspiratie verdrongen terwijl de bureaucratie de cultuur op een verstikkende manier regeerde.

Daartegenover wilden zij een aanzet geven tot een beter beleid met meer visie en kwaliteit. De Werkgroep 5 x 5 deed dus een oproep, organiseerde discussiebijeenkomsten en congressen en tot slot een grote manifestatie, de 'Week van de volkshuisvesting', gehouden in Rotterdam.

De ideeën van de Werkgroep 5 x 5 zijn uiteengezet in haar publikaties '*Voorbij het gangbare*' en '*Initiatief en inspiratie*'. Daaruit blijkt dat het in de eerste plaats ging om een *mentaliteitsverandering*: 'Een ieder die meewerkt aan de volkshuisvesting zou dat moeten doen uit idealisme, bevoegenheid, betrokkenheid, inspiratie, verantwoordelijkheidsgevoel, durf, intelligentie, ambachtelijkheid', (*Voorbij het gangbare*, p. 14) Met andere woorden, de verbeelding (weer) aan de macht als inspiratiebron voor stedenbouwkundige- en woningbouwplannen.

Het is daarbij niet gebleven. In december 1991 is de 'Stichting Q' opgericht met het doel 'om het inspirerende werk van Werkgroep 5 x 5 praktische "handen en voeten" te geven'. Dat betekent: een aanpak die meer op de beleidspraktijk en de daarbij behorende instrumenten gericht wordt. Het leidde tot een publikatie met aanbevelingen voor het gemeentelijk architectuurbeleid die tot stand is gekomen in nauwe samenwerking met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en met een subsidie van de ministeries van VROM en WVC.

Deze brochure is vooral van en voor gemeentebestuurders, mensen dus van de praktijk. De auteurs 'staan niet lang stil bij theoretische vraagstukken als de definitie van kwaliteit of de verschillende elementen van het kwaliteitsbegrip'. Wel stellen zij dat de architectuur 'de link legt' tussen de samenleving en de gebouwde omgeving, en dat het architectuurbeleid een sterk culturele inslag dient te hebben. Zij bepleiten een gang van zaken die begint met inspiratie, overtuigingskracht heeft en via de inzet van 'een beperkt instrumentarium'

leidt tot een fase waarin alle krachten worden gebundeld in 'een integraal architectuurbeleid'. Daarbij wordt gewerkt met een aantal 'gulden regels' (zie kader).

Steeds valt de nadruk op goed overleg met alle participanten die bij de bouw betrokken zijn. Bijgestaan door enthousiaste deskundigen moet de gemeente komen tot een overkoepelende visie op het lokale architectuurbeleid. Instrumenten daarbij zijn het opdrachtgeversbeleid, het grondbeleid en het welstandsbeleid. Bij het eerstgenoemde 'instrument' gaat het er vooral om in aansluiting bij de belangen en verwachtingen van de opdrachtgevers deze te overtuigen van de wenselijkheid te streven naar een kwalitatief hoogwaardige architectuur. Bij het grondbeleid gaat het er om het gemeentelijk grondbedrijf een planeconomie te doen bedrijven die dienstbaar is aan de kwalitatieve uitgangspunten van het gemeentebestuur.

Het grote belang van het welstandswerk, dat een uiteindelijke controle op de kwaliteit van nieuwbouw en renovatie dient uit te oefenen, is zonder meer duidelijk. De welstandscolleges dienen een onafhankelijk en deskundig advies te geven over de visuele kwaliteit van bouwplannen. Het ligt daarbij voor de hand dit te doen in een stadium waarin nog veranderingen van betekenis in de ontwerpen mogelijk zijn. Verder verdient integratie met de monumentenzorg de aandacht.

De criteria voor het welstandswerk dienen door de gemeente vastgesteld te worden binnen het kader van de beleidsvisie op architectonische kwaliteit. Daardoor zal het voor opdrachtgevers en ontwerpers van tevoren duidelijk kunnen zijn op grond van welke uitgangspunten en kwaliteitscriteria hun plannen beoordeeld zullen worden. (Zie ook de *Regeringsnota over het architectuurbeleid*, p. 147 e.v.).

Als aspecten waarvoor criteria dienen te worden geformuleerd noemt de nieuwe Modelbouwverordening:

- de aanvaardbaarheid van het ontwerp in relatie tot de omgeving;
- massa, structuur;
- samenhang in ontwerp van het bouwwerk;
- relatie met de overige door de gemeenteraad vastgestelde richtlijnen voor de visuele kwaliteit van de gebouwde omgeving.

Bovendien vermeldt de brochure nog door het Rotterdamse welstandscollege geponeerde nieuwe ideeën als criteria voor de welstandstoetsing. Dat zijn:

- legitimatie: een gebouw moet op enigerlei wijze informatie verstrekken over wat het in de stad doet en betekent;

- de 'sociale relatie' tussen het gebouw in zijn omgeving, die vooral tot uiting komt in de openbare functies op straatniveau;
- stedenbouwkundige inpassing; harmonie met de omgeving qua schaal, kleur en functieverdeling is daarbij 'in veel gevallen de meest logische keus';
- tijdschaal, op grond van de veronderstelling dat waarneming uit trein of auto anders is dan vanaf een terras.

Na dit soort algemene richtlijnen wordt een aantal praktijkvoorbeelden beschreven die beantwoorden aan de genoemde opvattingen. Bestudering daarvan leidt mede tot enige inhoudelijke conclusies. In het eerste voorbeeld, het Pandercomplex in Den Haag, blijken bewoners, georganiseerd in een krakersgroep waarvan ook twee architecten lid waren, een belangrijke rol te hebben gespeeld.

In de twee andere projecten, het Essenerveld in Deventer en de Zuiderpol-

Gouden regels voor gemeentelijk architectuurbeleid

de eerste fase: Inspiratie

- trek enthousiaste deskundigen aan
- maak minstens één opdrachtgever medeplichtig
- gebruik de lokale media
- ga eens naar buiten
- zorg voor een zichtbaar resultaat
- breng de discussie goed op gang

de tweede fase: Instrumenten

- probeer een architectuurklimaat te ontwikkelen
- wissel informatie uit met andere gemeenten
- start tijdig een dialoog met alle opdrachtgevers
- werk aan politieke onderbouwing
- zet één of twee instrumenten goed en effectief in
- zorg voor een communicatieplan
- doe eens iets 'anders dan anders' (maar wel perfect)

de derde fase: Integratie

- gebruik de openbare ruimte om ambities duidelijk te maken
- voer goede onderhandelingen met de opdrachtgevers
- zoek de publiciteit
- hou het architectuurdebat levend en levendig

Uit: Meer dan mooi alleen.

der te Haarlem, blijkt dat op diverse punten rekening is gehouden met bekende voorkeuren van de bevolking, zoals integratie met bestaande architectonische, stedebouwkundige en landschappelijke structuren, kleinschaligheid en variatie, alsmede herkenbaarheid van het geheel en de samenstellende delen.

Het beeldkwaliteitplan

Speciale aandacht verdient een der beleidsinstrumenten die de brochure noemt, te weten het *beeldkwaliteitplan*. Hieraan heeft het Bureau Kuiper Compagnons een afzonderlijke publikatie gewijd, waarvan hier enige hoofdlijnen volgen¹.

Doel van een beeldkwaliteitplan is de beschrijving en waardering van een gebied in relatie met zijn omgeving als grondslag voor een visie op een ontwikkeling van bebouwing en ruimte gericht op het behoud en/of de versterking van de belevingskwaliteit. Een voor de hand liggende gang van zaken is daarbij te beginnen met een analyse en evaluatie van de bestaande situatie en daarop een aantal beleidsuitgangspunten en richtlijnen te baseren voor de gewenste beeldkwaliteit.

Een beeldkwaliteitplan dient in het algemeen gekoppeld te worden aan het structuur- of bestemmingsplan voor het betreffende gebied. Als toetsingskader voor op uitvoering gerichte bouw- en inrichtingsplannen zal het de vorm kunnen hebben van een stelsel van richtlijnen betreffende de verschijningsvorm van gebouwen en ruimten alsmede hun onderlinge relaties.

De analyse richt zich op de ontwikkelingsgeschiedenis, de huidige en toekomstige functies en de ruimtelijke kenmerken van het gebied. Wat de architectonische aspecten betreft zijn vooral gegevens als bouwperiode, bouwstijl(en), vormen en maten, verkavelingspatronen en silhouetten van de bebouwing relevant, evenals andere details zoals materialen en kleuren van de gevels, bomen, beplantingen, straatmeubilair en dergelijke. Aspecten van het ruimtelijke beeld zijn de afleesbaarheid van de ruimtelijke structuur, de herkenbaarheid van ruimten en gebouwen en, last but not least, de visuele kwaliteit van het geheel en de componenten ervan. In het plan worden op grond van een evaluatie van dit soort gegevens gecombineerd met een visie op de toekomst van het gebied de kenmerken van de gewenste beeldkwaliteit aangegeven. Daarbij dient men een onderscheid te maken tussen de hoofdlijnen van het op deze kwaliteit gerichte beleid en de op uitvoering gerichte uitwerking ervan.

Met een zodanige werkwijze kan worden bevorderd dat nieuwe gebouwen op een meer bevredigende wijze dan tot dusver vaak het geval was worden ingepast in de omgeving, wat speciaal bij historische stadsgezichten en waardevolle moderne stadsdelen van belang is. Bovendien kan het beeldkwaliteitplan worden gehanteerd om nieuwe stadsdelen een goed herkenbaar eigen karakter te geven.

Bij de samenstelling van beeldkwaliteitplannen voor gebieden met een historische bebouwing verdienen tien principes die geformuleerd zijn door de Prins van Wales² de aandacht. Het zijn:

- inpassing in en aanpassing aan de bestaande stedenbouwkundige, architectonische en landschappelijke structuur;
- een hiërarchische rangschikking van bebouwingscomponenten;
- aansluiting bij de schaal van de omgeving;
- harmonische relaties tussen de componenten van de bebouwing;
- beslotenheid van de open ruimten tussen de bebouwing;
- aandacht voor de toe te passen bouwmaterialen;
- toepassing van decoratieve elementen;
- integratie van kunstwerken en architectuur;
- zorgvuldige toepassing van lantaarns, verkeersborden en informatieborden;
- participatie van de lokale bevolking.

Al met al betekent dit een zorgvuldige aandacht voor het karakter van de bestaande omgeving met als doel nieuwe toevoegingen daaraan zo goed mogelijk te integreren.

Bijlage 3. Nieuwe ideeën in praktijk gebracht

Realisering

In de voorgaande jaren is op verschillende plaatsen in Nederland gewerkt aan de realisering van woongebieden waarbij men heeft getracht het genoemde streven naar kwaliteitsverbetering van woningen en woonomgeving waar te maken. Dit geldt met name voor een tweetal door de Nationale Woningraad opgezette 'buitenexposities' van woningen te Almere en voor de nieuwbouwwijk Kattenbroek in Amersfoort.

Buitenexposities van woningen

Buitenexposities zijn woonbuurten die kort na de bouw gedurende enige weken zijn ingericht als tentoonstelling. Er wordt dan entreegeld geheven en er zijn mogelijkheden om modelwoningen te bezichtigen en een catalogus aan te schaffen. De Nationale Woningraad, de grootste federatie van woningcorporaties in Nederland, organiseerde in samenwerking met de gemeente Almere in 1990 en 1992 zulke exposities, respectievelijk in de Muziekwijk en de Filmwijk van Almere-Stad. Daarbij kregen de architecten de gelegenheid binnen de gangbare eisen en voorschriften hun eigen visie op het wonen in de toekomst te presenteren¹.

Uitgangspunt voor de buitenexpositie in 1990 was dat de samenstelling van huishoudens sneller verandert dan vroeger en dat er steeds andere prioriteiten worden gesteld voor allerlei aspecten van het wonen zodat de woning voortdurend daaraan moet kunnen worden aangepast. Daarom moet de woning neutraler en meer flexibel zijn dan voorheen, aldus de inleiding tot de betreffende publikatie.

In sommige delen van de Filmwijk (Almere) hebben geparkeerde auto's veel invloed op het straatbeeld.

Toch komen er ook bepaalde woningtypen voor die bestemd zijn voor specifieke categorieën huishoudens, zoals jongere tweeverdieners en 55-plussers. Het resultaat van een en ander is dat een woonbuurt is ontstaan die een veel grotere verscheidenheid van huistypen biedt dan men tot dusver in Nederland gewend was en waarvan de verschijningsvorm ook aanmerkelijk gevarieerder is.

In 1990 maakte de korte voorbereidingstijd het noodzakelijk gebruik te maken van een reeds vastliggende stedenbouwkundige opzet. Maar in 1992 is er speciaal voor de buitenexpositie een stedenbouwkundig plan gemaakt. De plattegrond daarvan vertoont de structuur van een opengevouwen waaier, met in het middelpunt een door Aldo van Eyck ontworpen gezondheidscentrum. Binnen dit kader is gestreefd naar een grote verscheidenheid van woningtypen, wat heeft geresulteerd in een stuk of dertig verschillende projecten met in totaal 588 woningen. De bedoeling van dit geheel is een weg te wijzen naar woonmogelijkheden voor de toekomst, waarbij praktische bruikbaarheid, gelijkheid en schoonheid hand in hand gaan (met andere woorden, een combinatie van de gebruikswaarde, toekomstwaarde en belevingswaarde uit de VINO).

De Filmwijk is gunstig gelegen nabij het stadscentrum van Almere en het kunstmatige meer het 'Weerwater'. De flatgebouwen aan de rand van de wijk zijn zo gesitueerd dat men er zowel een goede bezonning heeft als uitzicht over het meer.

De Nationale Woningraad presenteert dit nieuwe woongebied als een representatief overzicht van huidige opvattingen over woningarchitectuur. Als men hieraan toevoegt: 'zoals die bij de hier ingeschakelde architecten leven' is dat volkomen juist.

De Filmwijk biedt evenals zijn voorganger, de Muziekwijk, een beeld dat boeiend is door de hoge mate van variatie in de verschijningsvorm van de woningen en de straten waaraan deze gelegen zijn, maar heeft bovendien het voordeel van een heldere stedenbouwkundige structuur, die als men er eenmaal van op de hoogte is de oriëntering vermakkelijkt.

Kattenbroek in Amersfoort

De gang van zaken bij de ontwikkeling van de Amersfoortse nieuwbouwwijk Kattenbroek is in overeenstemming met de opvattingen die door de Werkgroep 5 x 5 en de Stichting Q zijn gepropageerd. Aan de kant van de opdrachtgever heeft de toenmalige wethouder van volkshuisvesting en ruimtelijke ordening, de kunsthistoricus drs. A. Asselbergs, een prominente rol gespeeld. Hij wilde van Kattenbroek iets bijzonders maken en op zoek naar een extern stedenbouwkundig bureau dat dit ook zou willen doen kwam hij in contact met Ashok Bhalotra, architect en stedenbouwkundige bij het Bureau Kuiper Compagnons in Rotterdam. Het plan dat deze voor Kattenbroek maakte bleek goed aan te sluiten bij de intenties van het Amersfoortse gemeentebestuur.

Uitgangspunt voor het ontwerp van Kattenbroek is dat mensen in de omgeving waarin zij wonen constant iets willen ontdekken en beleven. Het ontwerp voor deze woonwijk mikt daarom op een bijzonder afwisselend geheel waarin de bewoners toch het gevoel kunnen hebben thuis te zijn. Het hoofdmotief van het plan is het thema 'reizen en thuiszijn'. Een veelzijdig woningaanbod in een afwisselende woonomgeving wordt bewerkstelligd door de uitwerking van vijf verschillende thema's, aangeduid als De Ring, de Laan der Hoven, de Verborgene Zone, de Kreek en het Masker.

De belangrijkste, centrale ruimtelijke structuur in Kattenbroek wordt gevormd door de Ring, een cirkelvormige weg die de buurten ontsluit en voor de oriëntering moet zorgen. Hieraan komen 320 woningen te liggen, maar ook bomen, water en bruggen. Met deze veelheid en verscheidenheid van elementen moet de Ring 'een continu beeld door het plan heen vormen' dat ver-

Ook in Kattenbroek (Amersfoort) komen straten voor met een monotone woonbebouwing en veel in het zicht geparkeerde auto's.

wantschap vertoont met een middeleeuwse stadsommuring en gelegenheid biedt tot een rondgaande standswandeling.

De Laan der Hoven wordt bepaald door een serie opeenvolgende bouwblokken met omsloten hoven die door een route met elkaar verbonden zijn. Doordat elke hof zijn eigen vorm heeft kenmerkt de Laan der Hoven zich door 'variatie op een thema'. In totaal komen hier duizend woningen.

Het Masker bestaat uit een reeks flauw gebogen bouwblokken die het er achter gelegen gebied verbergen: er is meer dan direct zichtbaar is en dit is een verwijzing naar 'de gelaagdheid van de stad'. Behalve woningen bevat dit deel van Kattenbroek een winkelcentrum, een vijver, en de 'Boerderijkamer' met restanten van het bestaande landschap.

De Verborgene Zone ligt ingesloten tussen twee muren, stadsmuren in een vernieuwde betekenis. Symbolische dimensies zijn hier het avontuur, het ontdekken, de geheimzinnigheid. Terwijl de Laan der Hoven als thema heeft het reizen in fysieke zin refereert de Verborgene Zone aan het reizen in geestelijke zin. 'De geest van Kattenbroek, een complex van verlangens en ambities, wordt hier gekoesterd', aldus de toelichting.

De Kreek tenslotte symboliseert het irrationele, romantische levensgevoel. Het kunstmatige kronkelende verloop verwijst naar de mythe van het agrari-

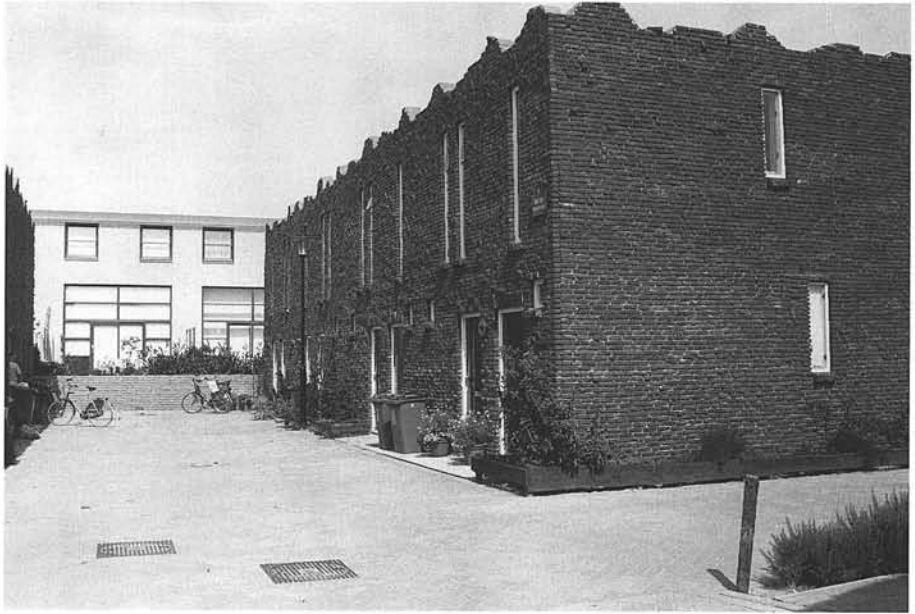
Buitensissige woningen in Kattenbroek; huizen aan een vlonder.

sche leven en de onstuimigheid van de natuur. Het is een groen 'lint' met groene 'erven', waar ruimte is voor 'Belgische villacultuur'.

Naast deze vijf hoofdthema's zijn er nog drie andere soorten thema's te onderscheiden, te weten:

- vijf architectuur-woonthema's: de Gesloten Stad, het Fort, de Boerderijkamer, de Brugwoningen, en Wonen aan een Wintertuin
- vijf soorten landschap: water, bos, veld, moeras en heuvel
- vijf stedelijke morfologieën: Laan, Singel, Plein, Veld, Stille Steeg en Straat.

Binnen dit geheel omvat Kattenbroek een aantal in Nederland hoogst ongebruikelijke woningtypen, zoals woningen met een serre op een brug boven een waterloopje, 'ruïnewoningen' die aan de voorkant zijn bekleed met bruinrode steen, en aan de achterkant witte prefabdoosjes blijken te bevatten, en woningen die zijn opgenomen in een kasteelachtig complex (dat dan ook 'het Fort' heet) met ronde torens die aan het werk van de Italiaanse postmoderne architect Aldo Rossi herinneren. In de Boerderijkamer is een aantal oude hoeven en landarbeidershuisjes bewaard en in de buurt opgenomen. Al met al is hier iets ontstaan dat in Nederland (en waarschijnlijk in heel West-Europa) zijn weerga niet vindt.

Kattenbroek: ruïnewoningen.

Commentaar

Een min of meer definitief oordeel over de waarde van de buitenexposities en van Kattenbroek als bijdrage tot de wooncultuur is pas na een aantal jaren te geven, wanneer het groen zich ontwikkeld heeft en het geheel is 'ingewoond'.

Niettemin is het nu wel reeds mogelijk enig commentaar te leveren. Bij deze projecten is allerlei detailcritiek op zijn plaats. Bijvoorbeeld dat in diverse straten met woningen in de lagere prijsklassen weinig of geen garages aanwezig zijn, zodat door grote aantallen op straat geparkeerde auto's afbreuk wordt gedaan aan de aantrekkelijkheid van het straatbeeld. In Kattenbroek liggen binnen het bont gevarieerde geheel ook een aantal woningblokken van een grote uniformiteit.

Bij de Filmwijk en in Kattenbroek is de ruimtelijke structuur goeddeels bepaald door op de plattegrond en de luchtfoto interessante, maar voor het wonen grotendeels irrelevante, stedenbouwkundige patronen met als gevolg dat de bezonning van woningen en tuinen soms (of vaak) minder gunstig is. En in Kattenbroek komen enkele buitenissige soorten huizen voor, die beslist niet optimaal zullen zijn wat betreft energiegebruik.

Een en ander doet naar mijn mening niet af aan wat ik de hoofdzaak vind,

OVERZICHTSTEKENING

Gemeente Amerstfoort

Ortsnaam: Amerstfoort

Ortsnaam: Amerstfoort

Ortsnaam: Amerstfoort

Ortsnaam: Amerstfoort

Ortsnaam: Amerstfoort

Ortsnaam: Amerstfoort

Ortsnaam: Amerstfoort

Ortsnaam: Amerstfoort

Ortsnaam: Amerstfoort

Ortsnaam: Amerstfoort

Ortsnaam: Amerstfoort

Ortsnaam: Amerstfoort

Ortsnaam: Amerstfoort

Ortsnaam: Amerstfoort

Ortsnaam: Amerstfoort

Ortsnaam: Amerstfoort

Ortsnaam: Amerstfoort

Ortsnaam: Amerstfoort

Ortsnaam: Amerstfoort

Ortsnaam: Amerstfoort

namelijk dat in deze projecten de ongeïnspireerde monotonie van veel Nederlandse massawoningbouw is doorbroken door de algehele opzet, de variatie in vorm en kleurstelling van de huizen, en de detaillering.

Af te wachten is of de hier toegepaste benaderingswijzen en de resultaten ervan een fleurige uitzondering zullen blijven in een overigens grauw geheel, dan wel dat hier het begin is gemaakt voor een meer omvattende nieuwe ontwikkeling op het gebied van de woning- en stedenbouw.

Noten

Noten behorende bij voorwoord

1. Aldus een advertentie in NRC-Handelsblad van 6 november 1992.
2. Uitspraken van Ir. C.F.A. Knol, voorzitter van de BNA en Prof. ir. J.F. Berghoef.
3. *Arnhemse Koerier*, 31e jr., nr. 13 (maart 1990).
4. Hugo Priemus, 'Leergeld in de volkshuisvesting', *NCIV Volkshuisvesting Special*, De Bilt (1986); Frans Noordanus, 'Daar komen de betonwoestijnen vandaan', Cultureel Supplement, *NRC-Handelsblad* (17 mei 1991).

Noten behorende bij hoofdstuk 1

1. De volledige naam van deze vereniging is Koninklijke Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, Bond van Nederlandse Architecten.
2. *Archis* (januari 1990).
3. H. van Hoogdalem e.a. (red.), *Tussen pen en potlood*, Delftse Universitaire Pers (1986), p. 66.
4. 'De Peperklip, breuk met 't gangbare', *Het Vrije Volk*, (8 december 1982).
5. Rudy Kousbroek, 'Het lachen zal ze vergaan', Cultureel Supplement, *NRC-Handelsblad* (21 mei 1993).
6. Geciteerd door Komrij, a.w. p. 10.
7. 'Rijksbouwmeester F.J. van Gool', *Vrij Nederland* (3 mei 1986).
8. *De Volkskrant* (30 juni 1993).
9. *Algemene Winkler Prins, Supplement 1976*, Amsterdam-Brussel (1976), p. 313.

10. Rudy Kousbroek, 'De verplaatsing van historische gebouwen', *NRC-Handelsblad* (10 januari 1992).
11. Peter Schat, 'Amsterdam huilt beton', Cultureel Supplement, *NRC-Handelsblad* (20 maart 1981).
12. Adriaan van Dis, 'De bunkerbouwers', in: A. van Dis e.a., *Alles is te koop*, Amsterdam (1992).
13. Cultureel Supplement, *NRC-Handelsblad* (5 januari 1990).
14. H.B.R. Ganzeboom, *Beleving van monumenten 1*, Utrecht (1982); idem, *Cultuur en informatieverwerking*, dissertatie Utrecht (1984).
15. Onder meer gesignaleerd door Jan Blokker in *De Volkskrant* (15 maart 1989). Wel zondert Blokker daarbij direct de Amsterdamse universiteitsbibliotheek uit ('ontworpen en gebouwd door een pervers genie dat iets wilde maken waaraan een fatsoenlijk mens nooit zal wennen').
16. C. Steffen & D.J.M. van der Voordt, *Delft, een analyse van de belevingswaarde*, Delft (1979).
17. Idem, *Belevingsonderzoek Antwerpen*, Delft (1978).

Noten behorende bij hoofdstuk 2

1. 'Imago' in deze zin is de stereotype opvatting die het publiek omtrent iets heeft. Dat is hier onderzocht door na te gaan in welke mate er bepaalde eigenschappen aan worden toegekend.
2. N.C. Schouten & A.P.M. van Engelen, *De waardering van de woonvormen*, Den Haag (1970).
3. H. Priemus, *Bouwen en wonen*, Den Haag (1970), p. 44; K.J. Veldhuizen & E.J.H. Hacfoort, *Bewonerswaarderingen, verhuisingeneigtheid en woonvoorkeuren*, Eindhoven (1983), p. 55 en 57.
4. F. Steenstra & J.W. Welbergen, *Woonsatisfactie-onderzoek in Huiswaard*, Alkmaar (1979); 'Wonen in "Nieuw-Nederland"', *Consumentengids* (maart 1981); M.A.M. Schoemaker-Hol, *Visuele variatie*, dissertatie Leiden (1986); D. de Jonge, 'Reacties van bewoners op Tanthof en Voorhof', in: *BOUW* (1982), 14/15, p. 29-31.
5. F.H.M. Driessen & H.J.A. Beereboom, *De kwaliteit van het stedelijk leefmilieu, bewoners en hun voorkeuren*, Utrecht (1983); Progresbouw, *Wil Nederland soberder bouwen?* Bodegraven (1981).
6. A.H. Maslow, *Motivation and Personality*, New York (1954).
7. M.A. van Naelten & E. de Pessemier, *Suburbanisatie, een onderzoek in het Noord-oosten van Antwerpen*, Brussel (1974), p. 113.
8. M.J. Granpré Molière, Collegedictaat 'Schoonheidsleer' (1939-1940), p. 56.
9. Arnold Whittick, *The small house: to-day and to-morrow*, Londen (1957), p. 39.

10. Werkgroep Verkeersveiligheid in woongebieden, *Verkeersleefbaarheid in steden en dorpen*, Den Haag (1974).
11. J. Neeskens, G. Versteijlen & J. Kropman, *Woonerven, bijdrage aan een beter woonmilieu*, Nijmegen (1982).
12. D. de Jonge, 'Waardering van woonerven, de opinies van bewoners in nieuwe laagbouwwijken', *Verkeerskunde* (1981), no. 12, p. 386-389.
13. H.B.R. van Wegen, *Onderzoek naar de belevingswaarde van vier bouwmaterialen met behulp van de semantische differentiaal-techniek*, Delft (1970).
14. Dit gevoel komt ook tot uitdrukking in een gedicht van Annie M.G. Schmidt getiteld 'Beton'.
15. P. Schmid, 'De ecologie van het bouwen', *Verslag Baksteendag '81*, uitg. Vereniging De Nederlandse Baksteenindustrie).
16. Maurits Schmidt, 'Groen, dan wel begroenbaar moet', *De Volkskrant* 28 juni 1989. (over een onderzoek naar de waardering van het uiterlijk van anti-lawaaischermen langs autowegen).
17. J. Huisman, *Lelijk gebouwd Nederland*, Den Haag (1991), p. 17-18.
18. Paul J.J. Pennartz, 'Semiotic theory and environmental evaluation, a proposal for a new approach and a new method', *Symbolic Interaction*, Vol. 12 (1989), nr. 2, p. 231-249.
19. Bijvoorbeeld Keith Thomas, *Man and the Natural World*, New York (1983).
20. *Vrij Nederland* (24 mei 1986).
21. C. Steffen, *De beleving van gevelvervuiling*, Centrum voor Architectuuronderzoek, Delft (1983).

Noten behorende bij hoofdstuk 3

1. F.M.H.M. Driessen & H.J.A. Beereboom, *De kwaliteit van het stedelijk leefmilieu, Bewoners en hun voorkeuren*, R.U. Utrecht (1983).
2. Uit een interview in: *Tussen pen en potlood*, p. 67.
3. Voorwoord bij *Jaarboek Architectuur in Nederland 1987-88*, Amsterdam (1988), p. 5.
4. Erik Leijten (red.), *Context and Modernity*, Delft (1990), p. 7.

Noten behorende bij hoofdstuk 4

1. Noordanus, a.w.
2. Jan de Graaf ['Architectuurtoerisme', *De Architect* (juli/augustus 1992)] merkte op: 'De harde werkelijkheid is dat het gros van wat nu aan nieuwbouw wordt weggezet door het merendeel van het publiek wordt verafschuwd. Bla-

der door het recente jaarboek voor de architectuur, maar beseft dat dat de krenten uit de pap zijn. De rest van Nederland wordt volgebouwd met pruts-werk'.

3. Carel Weeber, *Architect*, Rotterdam (1989), p. 9. Zie ook: Carel Weeber, 'Geen architectuur zonder stedenbouw', in Hilde de Haan & Ids Haagsma, red., *Wie is er bang voor nieuwbouw...* Amsterdam (1981).

4. *Wel evenwaardig, niet om het even, van en over Aldo van Eyck*, Amsterdam (z.j.), p. 6.

5. J. Meeuwissen, 'Peperklip te Rotterdam', *Plan* (september 1983), p. 29 e.v.

6. Hugo Priemus, 'Leergeld in de volkshuisvesting', *NCIV Volkshuisvesting Special*, De Bilt (1986), p. 60.

7. Max van Rooy, 'De woonkazerne als ironie', *NRC-Handelsblad* (16 maart 1990); A. van Dis, 'De bunkerbouwers', in: A van Dis e.a., *Alles is te koop*, Amsterdam (1992). Van Rooy is cultureel commentator van *NRC-Handelsblad* en architectuurcriticus.

8. Rudy Kousbroek, 'De verplaatsing van historische gebouwen', *NRC-Handelsblad* (10 januari 1992).

9. Een uitvoerige documentatie van de wordingsgeschiedenis van de Bijlmermeer geeft M.A. Mentzel, *Bijlmermeer als grensverleggend ideaal*, diss. Delft (1989). Zie ook: J.H. Dijkhuis, *Bijlmermeer van binnen*, Delft (1975).

10. J.H. Wielemaker-Dijkhuis & D. de Jonge, *Interimrapport Bijlmermeer*, Delft (1972).

11. Dick Hillenius, 'De tweede huid', *Vrij Nederland* (25 december 1976), p. 4.

12. Geciteerd door: Evert Verhagen, *Van Bijlmermeerpolder tot Amsterdam Zuid-oost*, Den Haag (1987), p. 105.

13. A. Heimans & D. de Jonge, *Woningssituatie en woningvraag in Nederland*, Den Haag (1964).

14. D. de Jonge, *Moderne woonidealen en woonwensen in Nederland*, Arnhem (1960), p. 107.

15. Interessant is nog een uitspraak van de architect van de 'Doodskist', Alexander Bodon: 'Het gaat erom of de bestemming van een gebouw en het uiterlijk ervan met elkaar overeenstemmen: of je aan een gebouw ziet waarvoor het bestemd is'. [*NRC-Handelsblad* (25 januari 1993).]

16. In december 1992 keurde de gemeenteraad van Hilversum eindelijk een renovatieplan voor de binnenstad goed.

17. Amsterdams Historisch Museum, *Opkomst en bloei van het Nederlandse stadsgezicht in de 17e eeuw*, Amsterdam/Toronto (1977).

18. 'Hier staat bijna alles op de verkeerde plaats', H.J.A. Hofland in gesprek met Carel Weeber, *NRC-Handelsblad* (23 november 1992).

19. A. van der Woud, 'Architecten en monumentenzorg staan vaak op gespannen voet', *NRC-Handelsblad* (11 april 1992).

20. H.M. van Emden, *NRC-Handelsblad* (9 januari 1990).

21. Max van Rooy, 'Gegijzelde monumenten', *NRC-Handelsblad* (16 februari 1992).
22. *Jaarboek Architectuur in Nederland 1987/1988* (1988), p. 34.
23. Jan Aler, in: Cor Schavemaker & Harry Willemsen, *Over het schone en de kunst van de mens*, Alphen a.d. Rijn (1988), p. 185-186.
24. D. Kraaijpoel, *De Nieuwe Salon*, Assen (1990).
25. The Prince of Wales, *A Vision of Britain*, Londen (1989). Uiteraard is niet te verwachten dat deze briefschrijvers als een representatieve steekproef uit de Britse bevolking te beschouwen zijn. Bij opiniepeilingen bleek 80% van de Britten het met de kroonprins eens te zijn. [*NRC-Handelsblad* (8 september 1989).]
26. Pieter Rings, *De belangstelling in Nederland voor hedendaagse architectuur*, Amsterdam (1992), p. 63.
27. Hans Ibelings, 'Individu tussen individuen', *Jaarboek Architectuur in Nederland* (1991-1992), p. 125.
28. Architectuurcriticus Maarten Kloos, geciteerd door Rings, a.w. p. 51.
29. Rings, a.w. p. 63.
30. Weeber en Rijnboutt over architecten, brainparcs en overheidspaceizen, *Cultureel Supplement, NRC-Handelsblad* (9 juli 1993).

Noten behorende bij hoofdstuk 5

1. F. Boselie, *Over visuele schoonheidswaardering*, dissertatie Nijmegen (1982); Nico H. Frijda, *De emoties, een overzicht van onderzoek en theorie*. Amsterdam (1988), p. 372.
2. Heinrich Klotz, Roland Günter & Gottfried Kiesow, *Keine Zukunft für unsere Vergangenheit?*, Giessen (1975), p. 35-41.
3. The Prince of Wales, a.w.
4. Hartmut Jakob, *Zur Messung der Erlebnisqualität von Erholungs-Waldbeständen*, Stuttgart (1973); 'Recreanten houden niet van gecultiveerde bossen', *Boomblad* (mei 1990), p. 6.
5. R. Wentholt, *De binnenstadsbeleving en Rotterdam*, Rotterdam (1958).
6. Aart van Zoest, *Semiotiek, over tekens, hoe ze werken en wat we ermee doen*, Baarn (1978), p. 99-101.
7. De utiliteitsbouw omvat kantoren, magazijnen, fabrieken, kazernes etcetera, in tegenstelling tot woningbouw.
8. Hans Stevens, *Hergebruik van oude gebouwen*, Zutphen (1986), p. 14-16.
9. Ben Eerhart, *Wat heet mooi?* Den Haag (1980).
10. Donald Olsen, *De stad als kunstwerk, Londen, Parijs, Wenen 1814-1914*, Amsterdam (1986), p. 346.

11. Ir. C. den Ouden, *De bouwfysicus als initiator voor kwaliteit en duurzaamheid in de gebouwde omgeving*, Intreerede Delft (1990).
12. 'Nederlanders negatief over beleid gemeenten' *NRC-Handelsblad*, (27 april 1993).
13. Bijvoorbeeld bij de verandering in het bestemmingsplan, die nodig was om van een recreatieterrein aan de Haagse Schenkkade een bouwlocatie voor het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid te maken.
14. Geoffrey Broadbent, 'Semiotiek', in: *Het onzichtbare in de architectuur, Reader 1, Context*, Delft (1987), p. 146.
15. Annejet van der Zijl. 'De gentleman-architect', *HP/De Tijd* (20 maart 1992), p. 68.
16. Geciteerd door H. van Brederode, in: 'Integratie van kleur in de stede-bouw', *De Architect* (15 mei 1984), p. 19.
17. *De Tijd* (16 december 1988), p. 34.
18. Aldus Cees Dam, in: Rem Koolhaas e.a., *Hoe modern is de Nederlandse archi-tectuur?* Rotterdam (1990), p. 161.
19. Joachim Petsch, *Baukunst und Stadtplanung im Dritten Reich*, München-Wenen (1976), p. 83 en 183.
20. Interview met Bibeb in: *Bibeb in Holland*, Utrecht (1958), p. 77.
21. Ko Jacobs & Ludger Smit (red.), *De ideale stad, ideaalplannen voor de stad Utrecht*, Utrecht (1988), p. 124.
22. *Hoe modern is de Nederlandse architectuur?*, p. 180.
23. Zie bijvoorbeeld: Henri Polak, *Het kleine land en zijn grote schoonheid*, Amster-dam (1941). Polak was een der voormannen van de sociaal-democratie in het interbellum.
24. Interessante voorbeelden daarvan bij: Izak Salomons, 'De man, het huis en de stoel', *Vrij Nederland* (28 november 1992), p. 46-47, en: Marjo van Soest, 'Wonen in een echte Rietveld', *Vrij Nederland* (28 november 1992), p. 48-58.
25. Zie mijn: *Moderne woonidealen en woonwensen in Nederland*, Arnhem (1960), p. 107-108.
26. Zie hiervoor ook: Kenneth Frampton, *Moderne architectuur, een kritische ge-schiedenis*, Nijmegen (1988), p. 13 en 383.
27. Nicole Haumont, *Les pavillonnaires*, Parijs (1966), p. 64-68.
28. 'Een van de voordelen van de grote stad is de betrekkelijk ruime mate van vrijheid tot het kiezen van de eigen kenniskring en, wat minstens even belang-rijk is, de mogelijkheid andere mensen op voldoende sociale afstand te hou-den'. Aldus W.J. de Bruyne, 'Bewoners van de grote stad', in: Sj. Groenman e.a., *Problemen van de grote stad*, Utrecht/Antwerpen (1958), p. 96.
29. Donald Albrecht, *Designing Dreams, Modern Architecture in the Movies*, New York/Londen (1987).

30. James Clark (red.), *An Introduction to 20th-Century Architecture*, Londen (1989).
31. Charles Jencks, *Modern Movements in Architecture*, 2nd ed. (1985), p. 372.

Noten behorende bij hoofdstuk 6

1. Wim J. van Heuvel, *Structuralisme in de Nederlandse architectuur*, Rotterdam (1992). Aan dit boek is het volgende grotendeels ontleend.
2. Bijvoorbeeld Ingo Bohning, *'Autonome Architektur' und 'partizipatorisches Bauen'*, Bazel-Boston-Stuttgart (1981), p. 236 e.v.
3. Eerder werd met betrekking tot het Burgerweeshuis geconstateerd: 'Het teruglezen van de betekenis van kleine en grote koepels is door het verloren gaan van een architectonisch tekensysteem alleen met een explicatie mogelijk', Niels L. Prak, *Vorm en betekenis*, Delft (1974), p. 97.
4. Francis Strauven, *Het Burgerweeshuis van Aldo van Eyck: een modern monument*, Amsterdam (1987).
5. Van de hier genoemde projecten worden de Kasbah en 't Karregat wegens hun opzet tot het structuralisme gerekend, maar de Meerpaal en de paalwoningen niet.
6. Een uitvoerige documentatie geeft: Wim J. van Heuvel, *Experimentele woningbouw, verkenning van gerealiseerde projecten*, Den Haag (1976).
7. Ab van Dien, *Wonen in Nederland*, Den Haag (1974).
8. Zie mijn artikel: 'Uitkomsten van vergelijkend onderzoek', *De Architect* (1976) nr. 8, p. 30-35.
9. W. van Heuvel, *Structuralisme in de Nederlandse architectuur*, p. 32-34.
10. Van Heuvel, *Experimentele woningbouw*, p. 63.
11. William Rothuizen, 'De vertrutting in de architectuur', *Haagse Post* (17 juli 1982).
12. Noud de Vreeze, *Woningbouw, inspiratie en ambities*, Almere (1993), p. 80.
13. Charles Jencks, *Modern Movements in Architecture*, Harmondsworth (1985), p. 373.
14. W.L. Röling, 'Architectuur met de nieuwe pet op', in: Hilde de Haan & Ids Haagsma, *Wie is er bang voor nieuwbouw...*, Amsterdam (1981), p. 192 e.v.
15. Citaat in *NRC-Handelsblad* (8 september 1989).
16. In 'Hoe modern is de Nederlandse architectuur', p. 72 en 74.

Noten behorende bij hoofdstuk 7

1. R. Das, W.L.J.B. Rothuizen & S.A. Leefland, *Op zoek naar leefruimte*, Amersfoort (1966).

2. *De Bronzen Bever, Rijksprijs voor bouwen en wonen*, Rijksplanologische Dienst, Den Haag (1992), 20-23.
3. Corrie Verkerk & Jos Verlaan, 'De vloek van De Waag', *Het Parool* (5 december 1992).
4. *NRC-Handelsblad* (15 januari 1993).
5. *Jaarverslag Rijks Planologische Dienst over 1966*, p. 72 en 74.
6. *Structuurschets Zoetermeer*, Gemeente Zoetermeer (1977), p. 6-7.
7. Meer informatie over hergebruik van gebouwen in: Hans Stevens, *Hergebruik van oude gebouwen*, Zutphen (1986).
8. World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, Oxford/New York (1987).
9. 'De moeizame revolutie van het ecologisch bouwen', *Milieudefensie* (1990), nr. 10, p. 2 e.v.
10. Bijvoorbeeld: Nationale Woningraad, *Milieu-aspecten van bouwen en beheren*, Almere (1990); Tjerk Reijenga (red.), *Bouwmaterialen en milieu, kiezen voor een duurzaam grondstoffengebruik*, Den Haag (1990); Ministerie van V.R.O.M., *Samenvatting Bouwen en Milieu, Den Haag (1989)*; *Nationaal Milieubeleidsplan Plus, bijlage 2: Duurzaam Bouwen*; J. Kristinsson, *Integraal ontwerpen – ofwel de Nieuwe Noodzakelijkheid*, Intreerede Delft (14 mei 1993).
11. Max van Rooy, 'De zachte deken en het contrast', *NRC-Handelsblad* (6 april 1984).
12. Noud de Vreeze (red.), *Kwaliteit in discussie, woningbouw onder invloed van bezuinigingen en deregulering*, Amsterdam (1989).
13. *Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening (VINO)*, Den Haag (1988); *Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra (VINEX)*, Den Haag (1990).
14. *Ruimte voor Architectuur, Nota Architectuurbeleid*, Den Haag (1991).
15. Werkgroep 5 x 5, *Voorbij het gangbare*, Amsterdam (1989); Idem, *Initiatief en inspiratie*, Amsterdam (1989).
16. Stichting Q, *Meer dan mooi alleen, handreikingen voor gemeentelijk architectuurbeleid*, Den Haag (z.j., waarschijnlijk 1993).
17. Kuiper Compagnons, Bureau voor Ruimtelijke Ordening en Architectuur B.V. (gezamenlijke uitgave van het Ministerie van VROM en WVC), *Het beeldkwaliteitplan, instrument voor kwaliteitsbeleid*, Zoetermeer (z.j.).
18. Jaap Huisman, *Mooi gebouwd Nederland*, Den Haag (1992), p. 88.
19. Geciteerd in *De Volkskrant* (30 juni 1993).
20. Geciteerd door Frans Bosman & Jos Verlaan, 'Verpaupering lijkt niet meer te stoppen', *Het Parool* (6 februari 1993).
21. Roelof van Gelder & Geert Mak, 'Tussen Anton Pieck en de bulldozer', *Het Parool* (5 februari 1993).
22. H.J.P. Timmermans, 'Over het wetenschappelijk concept van de bouwkunde', in: M.F.Th. Bax & H.M.G.J. Trum, *Concepten van de bouwkunde*, Facul-

- teit Bouwkunde T.U. Eindhoven (1992), p. 284.
23. Jan Hoogstad, *Ruimte tijd beweging*, Den Haag (1990), p. 9, 16 en 17.
24. Edward Donovan Hulsbergen, *Positie en ruimte*, Delft (1992).
25. Rem Koolhaas e.a., *Hoe modern is de Nederlandse architectuur*, Den Haag (1990), p. 7.
26. M.F.Th. Bax & H.M.G.J. Trum (red.), *Concepten van de bouwkunde*, Faculteit Bouwkunde T.U. Eindhoven (1992).
27. J. Leering, 'Een esthetisch concept van de architectuur, de kunst van het opdragen, maken en gebruiken', in: *Concepten van de bouwkunde*, p. 267-278.
28. H.G. Váhl, *Prikkel in de stedenbouw, zwart-witbouw voor een groene woonwijk*, Stichting Ruimte, Rotterdam (1985).
29. R. Daru, 'Morfologisch concept', in: *Concepten van de bouwkunde*, p. 245 e.v.
30. Geciteerd door Ineke Jungschläger, 'Nieuwbouw ruikt naar niks', *De Volkskrant* (17 juli 1993).
31. In: *Tussen pen en potlood*, p. 67 en interview met H.J.A. Hofland, *NRC-Handelsblad* (23 november 1992).

Noten behorende bij bijlage 1

1. Hans van Dijk, 'Reanimatie van een conservatieve utopie': *Architectuur in Nederland, Jaarboek 1987-1988*, Stichting Wonen, Amsterdam (1988).
2. J. Van Dijk, 'Nieuwbouw is inbrekersparadijs', *NRC-Handelsblad* (28 januari 1992).
3. *NRC-Handelsblad* (3 januari 1992).
4. Rob Dettingmeijer, 'Muziekcentrum voltooit Vredenburg, een gebouw als optelsom van grijpbare elementen en ruimten', *Wonen-TA/BK* (december 1979), p. 37.
5. Idem, p. 33.
6. Idem, p. 37.
7. H. Hertzberger, 'De kwaliteit van de ruimte', *Wonen-TA/BK* (december 1979), p. 11 en p. 15.
8. Term ontleend aan A. de Swaan, *Kwaliteit is klasse*, Amsterdam (1986).
9. *Architectuurjaarboek Nederland 1988/89*, p. 34.
10. Tracy Metz, 'Voelbare drang naar ritme in werk van Jo Coenen', *NRC-Handelsblad* (29 juli 1989).
11. Tom Maas, 'Meesterlijke spanning tussen delen en geheel'. *Architectuur/Bouwen* (1991), nr. 1, p. 26 e.v.
12. Herman Hertzberger, 'Eenheid in verscheidenheid', *Architectuur/Bouwen* (1991), nr. 1 p. 18 e.v.
13. Jaap Huisman, *Lelijk gebouwd Nederland*, Den Haag (1991), p. 75.

14. Metz geeft als voorbeeld 'Elk oppositiepaar behelst in feite slechts twee complementaire aspecten van een en dezelfde entiteit, terwijl omgekeerd een ware entiteit steeds tweevoudig is'.

15. N.L. Prak, *Vorm en betekenis, theorie van de tekens en de media*, Delft (1974), p. 97.

Noten behorende bij bijlage 2

1. Kuiper Compagnons, Bureau voor Ruimtelijke Ordening en Architectuur b.v., *Beeldkwaliteitplan, instrument voor kwaliteitsbeleid*, Zoetermeer (1992).

2. Prince of Wales, a.w.

Noot behorende bij bijlage 3

1. Nationale Woningraad, *Bouwen en wonen in de jaren negentig*, Almere (1990);
Idem, *Building for the Future, Filmwijk Almere*, Almere (1992).

Literatuur

Albrecht, Donald, *Designing Dreams, modern architecture in the movies*, New York/London (1987).

Amsterdams Historisch Museum & Art Gallery of Toronto, *Opkomst en bloei van het Noordnederlandse stadsgezicht*, Amsterdam/Toronto (1977).

Bax, M.F., & H.M.G.J. Trum (redactie), *Concepten van de bouwkunde*, Eindhoven (1992).

Berg, R., & J. Rutten (redactie), *De fascinatie van hoogbouw*, Rotterdam (1985).

Boer, N. de, & D. Lambert, *Woonwijken, Nederlandse stedenbouw 1945-85*, Rotterdam (1987).

Bohning, Ingo, *Autonome Architektur und partizipatorisches Bauen*, Basel/Boston/Stuttgart (1981).

Boselie, F., *Over visuele schoonheidservaring*, dissertatie Nijmegen (1982).

Brundtland, G.H., e.a., *Our common Future*, London/New York (1987).

Bulhorst, R., 'Peperklip -bouwontwerp van Weeber- verzet bakens', in: *NRC-Handelsblad* (5 maart 1982).

Coleman, Alice, *Utopia on Trial, Vision and Reality in Planned Housing*, London (1985).

Das, R., W.L.J.B. Rothuizen & S.A. Leeftang, *Op zoek naar leefruimte*, Amersfoort (1966).

Dien, Ab van, *Wonen in Nederland*, Den Haag (1974).

Dis, A. van, e.a., *Alles is te koop*, Amsterdam (1992).

- Eerhart, Ben, *Wat heet mooi, beschouwingen over de ontwikkeling van architectuur en stedenbouw na 1900*, Den Haag (1980).
- Emmens, Bé, *Verslag van een empirisch onderzoek naar de ontwikkeling van de kolonistenwoningen van de Maatschappij van Weldadigheid te Frederiksoord en Wilhelminaoord*, Delft (1977).
- Frampton, Kenneth, *Moderne architectuur, een kritische geschiedenis*, Nijmegen (1988).
- Ganzeboom, H.B.R., *Beleving van monumenten 1*, Utrecht (1982).
- Ganzeboom, H.B.R., *Cultuur en informatieverwerking*, dissertatie Utrecht (1984).
- Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting Amsterdam, *Sociale woningbouw in Amsterdam 68-86*, Amsterdam (1986).
- Granpré Molière, M.J., *Collegedictaat 'Schoonheidsleer' 1939-40*, Delft (1940).
- Groenman, S.J., e.a., *Problemen van de grote stad*, Utrecht/Antwerpen (1958).
- Haan, H. de, & I. Haagsma, *Wie is er bang voor nieuwbouw?*, Amsterdam (1981).
- Harten, Jaap, *Geborgenheid*, afstudeerproject Delft (1973).
- Haumont, Nicole, *Les pavillonnaires*, Paris (1966).
- Heimans, A., & D. de Jonge, *Woningssituatie en woningvraag in Nederland*, Den Haag (1964).
- Heimessen, C.F.H., *De betekenis van woonvorm, woonlaag en tuin*, Delft (1969).
- Heuvel, Wim J. van, *Experimentele woningbouw, verkenning van gerealiseerde projecten*, Den Haag (1976).
- Heuvel, Wim J. van, *Structuralisme in de Nederlandse architectuur*, Rotterdam (1992).
- Hoogdalem, H. van, D.J.M. van der Voordt & H.B.R. van Wegen (redactie), *Tussen pen en potlood*, Delft (1986).
- Hoogstad, Jan, *Ruimte tijd beweging, prolegomena voor de architectuur*, Den Haag (1990).
- Huisman, Jaap, *Lelijk gebouwd Nederland*, Den Haag (1991).
- Huisman, Jaap, *Mooi gebouwd Nederland*, Den Haag (1992).
- Hulsbergen, Edward Donovan, *Positie en ruimte*, dissertatie Delft (1992).
- Jacobs, Ko, & Ludger Smit, *De ideale stad, ideaalplannen voor de stad Utrecht*, Utrecht (1988).

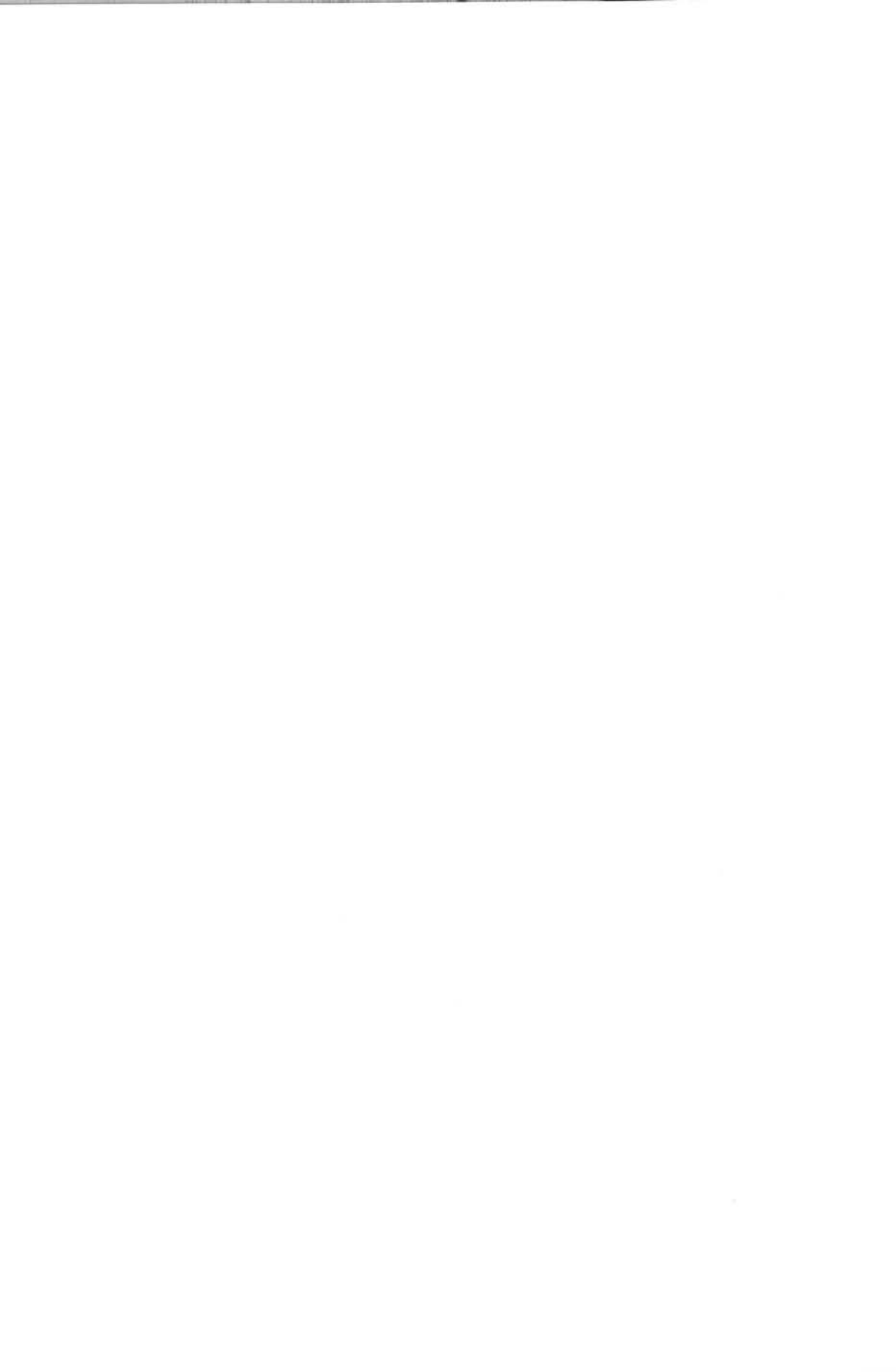
- Jencks, Charles, *Modern Movements in Architecture* (1985).
- Jonge, D. de, & A. Heimans, *Compendium hoog- en laagbouw*, Arnhem (1962).
- Jonge, D. de, 'Waardering van recreatielandschappen: enige inzichten uit theorie en onderzoek', in: *Recreatie en Toerisme* (december 1984), p. 531-535.
- Koerse, Willem, *Architectuur als decor, filosoferen over de gebouwde omgeving*, Amsterdam (z.j., waarschijnlijk 1992).
- Komrij, G., *Het boze oog*, Amsterdam (1983).
- Koolhaas, Rem, e.a., *Hoe modern is de Nederlandse architectuur?*, Rotterdam (1990).
- Kousbroek, Rudy, 'Het lachen zal ze vergaan', *Cultureel Supplement NRC-Handelsblad* (21 mei 1993).
- Kuiper Compagnons, *Het beeldkwaliteitplan*, Zoetermeer (1992).
- Naelten, M.A. van, & E. de Pessemier, *Suburbanisatie, een onderzoek in het noordoosten van Antwerpen*, Brussel (1974).
- Mentzel, M.A., *Bijlmermeer als grensverleggend ideaal*, Delft (1989).
- Ministers van WVC en VROM, *Ruimte voor architectuur, nota architectuurbeleid*, Den Haag (1991).
- Neeskens, J., G. Versteijlen & J. Kropman, *Woonerven, bijdrage aan een beter woonmilieu*, Nijmegen (1982).
- Nierop, Maarten van, e.a., *Mooie dingen, over de esthetica van het object*, Meppel (1993).
- Peel, Lucy, Polly Powell & Alexander Garrett, *An Introduction to 20th-Century Architecture*, London (1989).
- Petsch, Joachim, *Baukunst und Stadtplanung im Dritten Reich*, München/Wien (1976).
- Prak, N.L., *Vorm en betekenis; theorie van de tekens en de vorm*, Delft (1974).
- Prak, N.L., 'Het geloof van de architecten', in: Haan, H. de, & I. Haagsma (redactie), *Wie is er bang voor nieuwbouw?...*, Amsterdam (1981).
- Prak, N.L., *Architects, the Noted and the Ignored*, Chichester (1984).
- Priemus, Hugo, *Bouwen en wonen*, Den Haag (1970).
- Priemus, Hugo, 'Leergeld in de volkshuisvesting', in: *Volkshuisvesting Special*, De Bilt (1986).

- Prince of Wales, *A Vision of Britain, a personal view of architecture*, London/New York/Toronto/Dydney/Auckland (1989).
- Pruys, Simon Marie, *De paradijsbouwers, anti-kunztzinnige opmerkingen over de gebouwde omgeving*, Utrecht/Antwerpen (1974).
- Q, Stichting, & Vereniging van Nederlandse Gemeenten, *Meer dan mooi alleen, handreikingen voor gemeentelijk architectuurbeleid*, Den Haag.
- Rapoport, Amos, *The Meaning of the Built Environment, a nonverbal communication approach*, Beverly Hills/London/New Delhi (1982).
- Rasmussen, Steen Eiler, *Architectuur beleven*, Den Haag (1983).
- Rings, Pieter, *De belangstelling in Nederland voor de hedendaagse architectuur*, Amsterdam (1992).
- Schat, Peter, 'Amsterdam huilt beton', *Cultureel Supplement NRC-Handelsblad* (20 maart 1981).
- Schavemaker, Cor, & Harry Willemsen, *Over het schone en de kunst van de mens*, Alphen aan den Rijn/Brussel (1988).
- Schoemaker-Hol, M.A.M., *Visuele variatie, beoordeling en waardering van variatie in de gebouwde omgeving*, dissertatie Leiden (1986).
- Schouten, N.C., & A.P.M. van Engelen, *De waardering van de woonvormen*, Den Haag (1970).
- Steffen, C., *Perceptieonderzoek en stedenbouw*, Delft (1972).
- Steffen, C., & D.J.M. van der Voordt, *Delft, een analyse van de belevingswaarde*, Delft (1979).
- Tijen, W. van, 'Voorzichtig met hoogbouw', in: *Stedenbouw en volkshuisvesting* (december 1966), p. 320-323.
- Veldhuizen, K.J., & E.J.H. Hackfoort, *Bewonerswaarderingen, verhuisgeneidheid en woonvoorkeuren*, Eindhoven (1983).
- Voordt, D.J.M. van der, *De getekende voorstelling van centraal Brussel*, Delft (1977).
- Vreeze, Noud de, *Kwaliteit in discussie, woningbouw onder invloed van bezuinigingen en deregulering*, Deventer (1989).
- Vreeze, Noud de, *Woningbouw, inspiratie en ambities, kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*, Almere (1993).

Vuyk, Kees, *De esthetisering van het wereldbeeld, over filosofie en kunst*, Kampen (1992).

Wentholt, R., *De binnenstadsbeleving en Rotterdam*, Rotterdam (1968).

Zoest, Aart van, *Semiotiek, over tekens, hoe ze werken en wat we ermee doen*, Baarn (1978).

Register

- Acties uit de bevolking 107
Alberts, A. 42, 135
Albrecht, Donald 94
Alexanderpolder, Rotterdam 101
Almere-Stad 169
Amstelveld 68
Amsterdam, Wibautstraat 65
d'Ancona, drs. Hedy 20
anthroposofische denkbeelden 50
Antwerpen 24, 67, 188-190
architectuurbeleid 114, 118, 160-161,
163-165, 190
architectuurklimaat 117-118, 161-162,
165
architectuurplatform VROM-WVC
161
Arnhem 36, 73, 189
arrogantie van de architectuur 21, 34
Ashok Bhalotra 116, 124, 171
Asser, Eli 69
- Badhuis 42, 76, 153-154
Bakema, J. 9, 11, 12, 71, 78, 80, 97-98,
110
Barbieri, U. 42
bebouwing in het rivierengebied 73
beeldkwaliteit 166
beeldkwaliteitplan 114-115, 166, 189
- Beereboom, H.J.A. 43
Belcampo 105
beleid van de Rijksoverheid 118
belevingsonderzoek te Antwerpen 24
belevingswaarde 15, 34, 39, 55, 107,
159-160, 171, 190
Berlage, H.P. 21
Berlyne, D.E. 83
Bie, Wim de 55
Blaakse Bos 99
Bleyenhoek in Dordrecht 58
blikken bioscoop 36
Blom, Piet 99
BNA 15, 17-20, 33, 124
BNA-kubus 19, 116
Boekholt 121
Bond Heemschut 111
Bonnema 69
Boparais 75
Boselie, F. 81, 187
Breda-noord 73
Brinkman, J.A. 92
Broadbent, Geoffry 88
Broek & Bakema, Architectenbureau
van den 108
Broek, J.H. van den 24, 98, 110
Bronzen Bever, De 162
Brouwer, Marja 69

- Bruna, Walter 109
 Bruijn, Pi de 80, 89
 Bureau Kuiper Compagnons 114-115, 166, 171
 Burgemeester Tellegenhuis 24, 42, 132-135, 138
 Burgerweeshuis 42, 45-46, 50, 53-54, 98-99, 129-132
 Bijhouwer, J.T.P. 83
 Bijlmerkasteel 42
 Bijlmermeer 20, 48, 53, 55, 62-65, 69, 79-80, 89, 91, 94, 105, 107, 123, 142, 189
 Byzantium 66-67, 78

 Centrale Directie van de Volkshuisvesting en de Bouwnijverheid 101
 Coenen, J. 42, 152
 connotatie 84
 consensus 55, 59, 91
 continuïteit van de binnen- en buitenruimte 92
 Corbusier, Le 16, 62, 89, 91-93
 correlatie-coëfficiënt 28-29
 Crouwel, Mels 120
 culturele competentie 22
 culturele waarde 160

 Daan, Gunnar 76
 dakterrassen 91, 93
 Dam, C. 42
 Daru, R. 124
De 8 en Opbouw 92
De Stijl 88, 92, 144, 146, 153
 decoratieve elementen 167
 Delft, Voorhof 101
 Den Helder 74
 Dettingmeijer, Rob 146
 dichtbouwen van de stedelijke ruimte 46
 differentiatie van het blikveld 84
 Dis, Adriaan van 20, 61
 doel van de architectuur 15, 124

 Doodskist 67, 68
 doodskoparchitectuur 17
 Driessen, F.M.H.M. 43
 Durand 15
 Duiker, J. 92
 duurzaamheid 9, 112-113, 160
 Dijk, Hans van 46, 50, 76, 84, 92-93, 136, 141, 152, 154

 eclecticisch 51
 Eerhart, Ben 85
 Eesteren, C. van 24
 Egmond aan Zee 72
 Embden, S.J. van 111
 Emden, H.M. van 75
 Engelen, A.P.M. van 25-26, 190
 enquête 9, 23-24, 46, 52, 76, 99, 127, 130, 133, 136, 140-141, 144, 147, 150, 152, 154, 156
 essayprijsvraag van NRC-Handelsblad 21
 essaywedstrijd over 'nieuwbouw in de stad' 114
 ESTEC-paviljoen 98
 Eyck, Aldo en Hannie van 98
 -, Aldo van 42, 47, 57, 97-98, 129-130, 131, 147, 170
 Eysenck 81

 Filmwijk Almere 169-171, 174
 Fledderus, R.H. 111
 formele objectiviteit 60-61
 Forum-gedachte 102
 Forumgroep 59, 146
 Franstalige universiteit van Leuven 37
 Frederiksplein 20, 46, 84
 Frederikspleinbank 20
 Freud, S. 105

 Ganzeboom, H.B.R. 21
 gebouw voor Bouwkunde in Delft 40
 gebruikswaarde 15, 51, 61, 145, 159-160, 170
 gemeentelijk architectuurplan 115

- genius loci 46, 76, 152
gevelvervuiling 38
Gool, F.J. van 18
Graafland, A.D. 105
Granpré Molière, M.J. 30
Groosman, E.F. 101
Gropius, W. 62, 90-91, 94
Grote Markt Antwerpen 24
Grote Markt Brussel 24
Grote Markt Groningen 76
Gruen, Victor 37
- hedonisch 51, 105
hellend dak 30
Hengelo 99
herbergzaamheid 59, 86, 98, 124
Hertzberger, Herman 22, 42, 47, 90, 97, 146-147
Het Parool 24, 73, 135
Heuvel Galerie 109
Heuvel, Wim van 102
Hillenius, Dick 63, 72
Hilversum 73
historische stadsgezichten 74, 166
Hofland, Henk 17, 95
Holzbauer, W. 42
Hoogbouw 24-25, 27-28, 55, 62, 64, 67, 70, 80, 91-92, 100, 102, 108-109, 111, 142, 145, 157, 187, 190
Hoogbouw aan de Omval (Amsterdam) 67
Hoogstad, J. 9, 11-13, 78, 104, 119, 188
Hoptille 79
Huisman, J. 36, 45, 65, 70-71, 73, 116, 133, 155, 188
Huiswaard 2 103
Hulsbergen, E.D. 78, 119-120, 188
Hulsman, Bernard 72
H uut, M. van 42
- Industriële bouw 62
ING-gebouw 42, 45, 135-138
- inpassing van nieuwe gebouwen in een historische omgeving 46
intersubjectiviteit 8, 12
Intomart, Bureau 87
Jantje Beton 34
Jencks, Charles 95, 104
Jonge, D. de 10, 188
- Kafferdorp 42
Kantoortorens aan de Parnassusweg 69
kantoorvilla 17-18
't Karregat 100
Kasbah 42, 99, 132
-, geplande 129
Kasteel 42
Kasteel, B. van 42, 142
Kattenbroek 115-116, 169, 171-174
Kist van Quist 42, 127
Kleinschalige variatie 143
kleuren 37, 52, 59-60, 89, 99, 103, 128, 141, 145, 148, 153, 166
Klingeren, F. van 100
Klotz, Henrich 82
Knol, G.F.A. 15-17, 20, 33, 88, 113
Komrij, Gerrit 17-19, 77, 95, 189
Koolhaas, Rem 16, 64, 66, 89, 120, 189
Kousbroek, Rudy 17, 19, 62, 72, 77, 189
Kronenburg, Winkelcentrum Arnhem 36
Kropman, J. 189
kunstwerken 167
- Lamel, De 42, 45-46, 141-142
Leering, J. 121
Leiden, station 73
Leidse Universiteitsbibliotheek, zie: Universiteitsbibliotheek Leiden
Lelijk gebouwd Nederland 45, 65, 70-71, 188
- Maas, Tom 155
maatschappelijke taak van de architect 15

- Marriothotel 20
 Maslow, A.H. 29
 Maupoleum 20, 24, 42, 45-46, 50-51, 53-55, 95, 110-111, 132-135
 mechanistische architectuur 47-48
 Meerpaal 100
 Meeuwissen, J. 59, 60-62
 Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid 42, 45-46, 98, 155-158
 misbaksels op het gebied van de volkshuisvesting 61
 modernisme in architectuur en stedebouw 93
 modernistische oplossingen vergeleken met meerderheidsvoorkeuren 91
 modernistische stadsuitbreidingen van Amsterdam 69
 Montag, S. 69, 74, 133
 Monumenten Inventarisatie Project 117
 Monumentenzorg 110-112, 117-118, 164
Mooi gebouwd Nederland 45, 188
 Muziekbunker 42
 Muziekcentrum Vredenburg 22, 42, 45-46, 50, 53, 98, 146-149
 Muziekwijk Almere 169, 171
- Naelten, M.A. van 30
 naïviteit van het ruimtelijk determinisme 94
 Natalini, Adolfo 76
 Nationale Nederlanden 69-71, 84
 Nationale Woningraad 169, 171
 natuurlijkheid 39, 48
 Nederlandse Bank 20, 75, 84
 nieuwe kneuterigheid 58, 97, 100, 102-104
 nieuwe lelijkheid 17
 nieuwe strakheid 104
 Noord-Kennemerland, Plan voor 108
 Noordanus, Frans 57
 Noordwijk Brussel 24
 Noordwijk (Zuid Holland) 31, 40, 44-45, 48, 72
 non-response 43
 Nota Architectuurbeleid 19, 117-118, 189
NRC-Handelsblad 9, 12, 21, 34, 69, 72-74, 114, 129, 133, 141
 Odd Brochmann 37
 Olsen, Donald 86
Op zoek naar leefruimte 107-108, 187
 organische architectuur 48-49
- paalwoningen 99
 Pampusplan van Van den Broek & Bakema 108
 Pandercomplex in Den Haag 115, 165
 participatie van bewoners 58, 122-123
 participatie van de lokale bevolking 167
 Pennartz, P.J.J. 36-37
 peper-en-zoutstel 17-18, 20, 116
 Peperklip 21, 57-62, 65, 89, 187
 Pessemier, E. de 189
 plat dak 30-31, 58
 Postmodernisme 97, 104-105, 119
 Prak, N.L. 83, 132, 189
 Priemus, Hugo 61, 117, 189
 Prins van Wales 77, 82, 167
 programma voor experimentele woningbouw 101
 Provinciehuis Zuid-Holland 73
 Pruitt Igoe (St. Louis) 95
 Pullmanhotel 20
- Quist, W.G. 42, 60, 127
- Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening (RARO) 160
 regeringsnota 'Ruimte voor Architectuur' 19, 114-115, 117-118, 160-163, 189
 regeringsnota's over de ruimtelijke ordening 114
 Rietveld 16, 62, 91-93

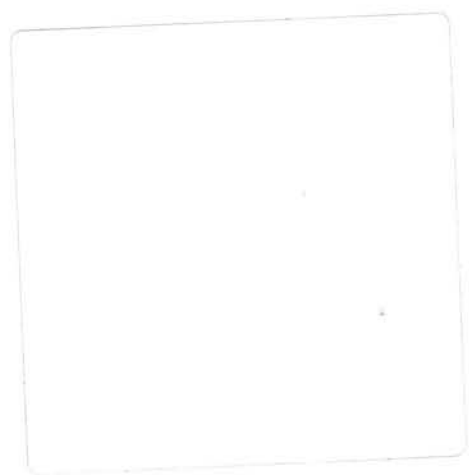
- Rings, Pieter 78
 Rohe, Mies van der 90, 94
 Rooy, Max van 11, 61, 68, 75
 Rossi, Aldo 42, 141, 173
 Rothuizen, William 103
 Rotterdamse Schouwburg 42, 45-46, 95, 127-129
 Rotterdamse Welstandscommissie 125
 Rubinstein, Renate 17, 95
 Rijksbouwmeester 19, 79, 117, 127, 161
 Rijnbout, K. 79-80
- SAS-hotel aan het Rusland 75
 Schat, Peter 9, 12, 18, 20, 46
 scheiding van functies 62, 92
 Scheveningen 71, 153
 Schmid, P. 34
 Schmidt, Annie M.G. 35
 Schoemaker-Hol, M.A.M. 28
 scholenbouw 117
 Schouten, N.C. 25-26
 Schröderhuis 92
 Schut, ir. W.F. 101, 111
 semantische differentiaal 25, 33
 semantische informatie 22
 sfeer 50, 74, 76, 101, 129, 137, 153
 snelwegarchitectuur 69
 Stadskantoor Delft 42, 45-46, 76, 152-155
 stadsvernieuwing 58, 63, 67, 117
 Stam, M. 92
 Starck, Philip 110
 statement 50
 Steffen, C. 24, 38, 40
 Stevens, Hans 85
 Stichting Q 114-115, 163, 171
 stimuleringsfonds voor architectuur 161
 Stopera 42, 44-46, 50, 53-54, 87, 149-150
 structuralisme in de Nederlandse architectuur 188
 structuur- of bestemmingsplan 166
 superhoogbouw 55
- Timmermans, H.J.P. 78, 119
 toekomstwaarde 15, 160, 170
 traditionalisten 51
 truttigheid 33, 100
 truttisme 100
 TU-wijk 24
 Tijen, W. van 101
- Universiteitsbibliotheek Amsterdam IV 20
 Universiteitsbibliotheek Leiden 20, 24, 42, 45, 51-54, 98, 111, 142-143, 145
- Váhl, H.G. 123
 valwinden 28
 Van Nelle fabriek 92
 verbale acrobatiek 16, 59
 verkeersdoorbraak naar het Centraal Station 107
 verkeersleefbaarheid 32
 vernieuwing van de architectuur 58, 62, 89
 Versteijlen, G. 189
 Victoriahotel 111
 VINEX, 1990 159
 VINO, 1988 159
 Vlucht, L.C. van der 92
 voorbeeldprojecten 101, 162
 Voordt, D.J.M. van der 24, 188, 190
 voorkeur voor modernistische gebouwen 51
 Vreeze, Noud de 104
Vrij Nederland 20
 Vijzelstraatbank 20
- Waag 110-111
 Waagstraatproject 76
 Weeber, Carel 9, 11-12, 16-17, 20-21, 42, 58-61, 89, 103, 138, 141, 187
 Week van de volkshuisvesting 163
 Weena 69-71
 Wegen, H.B.R. van 33, 188

welstandswerk 88, 107, 114-115,
118-119, 162, 164
wensen van gebruikers 115
Wentholt, R. 83
Werkgroep 5 x 5 114-115, 163, 171
Whittick, A. 31
Wiardi Beckman Stichting 114
Wibautstraat 20, 66, 107
wolenesten 17
woonerf 25, 31-33
Woud, Auke van der 74

IJmuiden, omgeving Zuiderpier 72
Zandvoort 72
Zanstra, P. 42, 111, 135
zeggingskracht 50, 84, 89, 91, 160
Zoest, Aart van 84
Zoetermeer, Structuurplan 111, 112
Zonnestraal, Sanatorium 92
Zwarte Madonna 21, 42, 45-46, 50-51,
55, 89, 95, 105, 138-140

In dit boek wordt een aantal pretenties van Nederlandse architecten doorgeprikt, waarbij ook prominenten onder hen niet gespaard zijn. Terwijl het de bedoeling is mooie gebouwen te ontwerpen die 'een beeld van de samenleving' geven komen er talrijke signalen uit die samenleving dat het publiek een groot deel van de nieuwbouw lelijk en onbegrijpelijk vindt en het gevoel heeft dat stad en land aan het verloederen zijn.

Deze conclusies worden uitvoerig gedocumenteerd aan de hand van publicaties en uitkomsten van gedragswetenschappelijk onderzoek. Het verschil tussen de appreciatie van nieuwbouw door de producenten enerzijds en de meerderheid van de gebruikers aan de andere kant wordt verklaard met inzichten uit de sociale psychologie en de semiotiek (leer der tekens).

Tot slot worden aanzetten beschreven voor een andere architectonische cultuur die meer rekening met de wijze houdt waarop gebruikers hun omgeving beleven.

Architectuur als decor voor het dagelijks leven gaat iedereen aan. Dit boek is dan ook bestemd voor een brede lezerskring van in de gebouwde omgeving geïnteresseerden.

Derk de Jonge (1922) kreeg via zijn betrokkenheid bij de natuurbescherming belangstelling voor de manier waarop mensen de stad en het land waarin zij wonen inrichten. Om daarin meer inzicht te krijgen studeerde hij sociologie en sociografie aan de Universiteit van Amsterdam, en ruimtelijke ordening aan de London School of Economics & Political Science.

In 1960 promoveerde hij op een proefschrift getiteld 'Moderne woonidealen en woonwensen in Nederland'.

Na enige jaren als onderzoeker te hebben gewerkt bij het ministerie van volkshuisvesting en wederopbouw trad hij in 1957 in dienst bij de Afdeling Bouwkunde van de Technische Hogeschool (thans Technische Universiteit) Delft, waar hij van 1965 tot 1985 leider was van het Centrum voor Architectuuronderzoek.

Na zijn emeritaat als hoogleraar in het sociologisch onderzoek van de architectuur is hij begonnen met verkenningen op het gebied van de esthetiek der gebouwde omgeving. In dit boek brengt hij daarover verslag uit.

